

D

dábel, čert – nejvýznamnější démonologická bytost pravděpodobně předkřesťanského původu. Ve svém vývoji procházel nejrůznějšími transformacemi, mytologizací i demytologizací. V jeho postavě se prozrazovaly předkřesťanské vlivy, např. dualistické představy íránské, kde proti sobě stojí vznešený pán Ahura Mazda a Ahriman. Působila i skandinávská a středoasijská tradice o obrech. Lze identifikovat také *tricksteriádu* a transformace totemistických představ, zvl. dohody, smlouvy a soutěže s totemovými zvířaty a později i obry. Pro pohádkovou tradici je příznačné, že d. není nebezpečná bytost, lze ho přelstít a zesměšnit. Možná je také spolupráce, popř. dáblůva služba u člověka (*čert čeledín*). – D. v pověstech existuje v podobě, jak ho vytvořilo křesťanství. Pův. nešlo o padlé anděly, ale o přírodní demony; v postavě d. se projevil chthonické aspekty. D. reprezentoval zlo; neustále číhal na okamžik slabosti člověka, aby dostal jeho duši. Pakt s d. je vlastně hrou o duši. Do této situace se dostal i Faust. – Pro východní epický oikotyp jsou příznačné kosmogonické legendy o nepodařeném stvoření (*miscreation*). Tyto frekventované legendy s etiologickými rysy často čerpají z biblického podání a apokryfních textů. Závažnou představu o stvoření přináší 1. Mojžíšova kniha *Genesis*. Bůh je tu jediný tvůrčí princip, jediná tvůrčí osoba a zdroj všeho jsoucna. Existují však široce rozprostrané varianty výpravného typu, které jsou ve svém pojetí nezakrytě opoziční vůči biblickému podání. Zde d. vystupuje jako druhá tvůrčí bytost, i když ne rovnocenná. Jeho tvůrčí akty napodobují tvůrčí akty Boží nedokonalé, nepodařené. D. vstupuje s Bohem do stvořitelské soutěže. Když Bůh stvoří koně, psa, včelu, obilí, dešť, stříbro apod., d. stvoří osla, vlka, vosu, plevel, kroupy, olovo. V bibli není d. příliš frekventován ani profilován. Např. v *Knize Jobově* ze 6. stol. př. n. l. není d. žádný protivník nebo protihráč Boží. Nejsou tu stopy po jeho vlastní moci, kterou by měl ze sebe a která by mu propůjčovala tvůrčí možnosti. Je to spíše příslušník nebeského dvořanstva (tedy ne padlý anděl), který se jenom vysmívá a pokouší zbožného a spravedlivého člověka, Joba. Zde je Bohu zcela podřízen. – Naproti tomu ve folkloru jde o postavu diferencovanou od ostatních démonů. Lidová představa d. se konkretizovala a definitivně vytvářela až v evropském vrcholném středověku. Vytvářely se i jeho vnější znaky (rohy, zakřivený nos, kopyto, rybí nebo sirný zápach). Dnes běžné zobrazení

vzniklo a rozšířilo se patrně ve 12. stol. Od 15. stol. má d. kopyto. Na křesťanském základě mohly vzniknout pověsti s tématy posedlosti d., vyhánění a zaklínání d. Nejznámější je typ, který zachytil v novele *Belphégor (Belfagor)* N. Machiavelli (1469–1527). V jeho době tato novela existovala i v ústním podání. – Některé syžety o d. byly rozšířeny středověkými kazatelskými exemply a pověstmi. Existují dva výpravné typy, jednak jde o d. v kostele (registr hříšníků), jednak o varovné příběhy o tanci. Syžet o registru hříšníků se dostal do folklorního repertoáru i přes působení kazatelů. Nejstarší doklad zaznamenal Jacques de Vitry (*Sermones vulgares*) v 1. polovině 13. stol. – Varovné příběhy o tanci mají dvě verze: d. na taneční zábavě a d. a maskování tanečníci. Verze o *čertovi a Káče* je asi české specifikum. – Ve středověku vznikla i většina pověstí o paktu s d. V té době se projevy velké duševní síly a pronikavého intelektu připisovaly spolku s d.: Albert Veliký (1193–1280), Agripa z Nettesheimu (1486–1535) i Roger Bacon (1214–1296) platili za čaroděje, černokněžníky a zaklínače d. Vztah středověkého člověka k d. obsahoval také víru, že ho (i jeho duchy pomocné) lze donutit, aby s člověkem uzavřel smlouvu a na jejím základě mu sloužil. Myšlenka paktu s d. je asi původem židovská. V době kolem přelomu letopočtu se objevil talmud, kabala a čarodějnické knihy. Černá magie se skládala především z nekromantie a zaklínání satanů. Zaklínající se jim musel upsat krví. Působila i postranní tradice o zaslíbení ještě nenarozeného dítěte bohům (např. Jefta a jeho dcera). Tato tradice byla demonizována a diabolizována. – Dohoda slibem je z hlediska relativní chronologie starší než úpis, smlouva podepsaná krví. Písemná smlouva pochází až z doby, kdy se římské právní normy rozšířily k západním národům. Existovaly i knížky s návody a formulemi, jak d. přivolat a dohodu uzavřít. Pakt s d. je vlastně negativní protějšek úmluvy člověka s Bohem (zde funkce křtu). Pověsti o paktu jsou pozdějším vývojovým stupněm. Časově jim předcházejí legendy o paktu s d., které však mají jiné vyznění. Nejstarším dokladem je legenda o odpadlém knězi Teofilovi, který se zavázal dáblůvi, aby získal zpět kněžský úřad. Ale protože svého činu litoval, Panna Maria ho zachránila. Donutila d., aby vydal zpět úpis podepsaný krví. Pokud jde o motivaci paktu, primárně se uzavírá z touhy po moci a bohatství, až později k tomu přistupuje motiv touhy po vědění, příznačný např.

pro pověst o Faustovi. *Pakt s dáblem* je symbol, který vyjadřuje tzv. magické otrockví. Představa čarodějnice a jejího paktu s d. byla založena především na praxi čarodějnických procesů. Pakt se týkal také templářů a svobodných zednářů. D. byl jejich stálým průvodcem. – V evropském výpravném repertoáru se vyvíjely dvě velké skupiny šťastně končících povídek o paktu s d. (v tomto případě smluv, sázek a soutěží): 1. podání o lstivém vysvobození duše zapsané čertu, 2. humorné soutěže s d. Zaprodaný člověk si může zachránit duši, když dá d. takovou úlohu, kterou on nedokáže splnit. Lstivé anulování paktu doplňují sázky a soutěže s d., které mají obecnější motivaci. Nejznámější je smlouva sedláka s d. o výnos žní, o rozdělení úrody. – Ke smlouvám a dohodám s d. patří dosti frekventovaný cyklus etiologických pověstí o stavbách přerušených d. Existence některých přírodních útvarů (bludných balvanů) se někdy přičítala jeho působení. Ukazovaly se i otisky jeho pářátů v kameni. V žertovných pohádkách d. snadno přemohl kovář. Nebál se ho ani hrdina oblíbené renesanční povídky kovář Paška z Puclie. D. vystupoval jako komická postava také v masopustních průvodech, fraškách a šprýmech. V loutkovém divadle nad ním obvykle vítězil Kašpárek nebo čarodějnice. Lidová tradice se hloupého a napáleného d. zmocnila ve větší míře než oficiální básnictví. Tento personifikovaný princip zla se v něm prezentoval ve své bezmocnosti. Odpovídalo to obecněmu záměru demonstrovat vítězství dobra nad zlem i lidové potřebě spravedlnosti a řádu. Člověk chtěl vidět, že zlo nad ním nezíská moc. Tak d. stále více ztrácel svou nebezpečnost a do pozadí ustupovala starší představa svůdce a trapiče. V. t. čert.

Lit.: L. Röhrich: *Čert v pohádce a pověsti*. ČL 53, 1966, s. 18–23; L. Kretzenbacher: *Teufelsbündner und Faustgestalten im Abendlande*. Klagenfurt 1968; K. Dvořák: *Nejstarší české pohádky*. Praha 1976; B. Šindelář: *Hon na čarodějnice*. Praha 1986; B. Šalanda: *Folklor, tradice a stereotypy*. Praha 1990; G. Messadié: *Obecné dějiny dábla*. Praha 1996. [bš]

damašek, monochromní vzorovaná textilie tkaná atlasovou vazbou. Vzor vytvářený kontrastem lesku a matu nití se docíloval změnou vazby. Rozeznává se d. (a) hedvábný (původem starší), (b) polohedvábný, (c) z umělého hedvábí, (d) celolnný. Hedvábný d. byl vyvinut ve středověku italskými tkalci hedvábí jako hustě tkaná látka, charakteristická kontrastem povrchových efektů. Celolnný

d. se začal více vyrábět ve 14. stol. ve Flandrech, kde se spojila znalost předení tenkého stejnoměrného lněného vlákna a výroby hedvábných damašků. Na počátku napodobovaly flámské lněné damašky vzory damašků hedvábných např. užitím motivu granátového jablka. Kolem r. 1500 se vyráběl lněný d. se vzory inspirovanými dřevoryty nebo monogramy knížecích rodů. Figurální motivy, užívané na větších plochách ubrusů, znázorňovaly bitevní scény, alegorie, mytologická a biblická témata, často doplněná nápisy. Tento lněný d. byl značně drahý. Po r. 1580 se rozšířila znalost tkaní lněného d. do Holandska a odtud do dalších evropských zemí (Francie, Irsko). Ve střední Evropě jeho výroba pronikla do oblastí s velkou produkcí lnu, tj. do Slezska, Saska a do Čech. Ve Slezsku a v Čechách se lněný d. tkal od 17. stol. v rámci rozptýlených manufaktur. V 18. stol. se tato produkce vyrovnala holandské. Celolněný d. se tkal v č. zemích ještě po celé 19. stol. a stal se součástí výbav měšťanských i bohatších selských žen až do počátku 20. stol. – V lidovém kroji se používalo lněných damašků s geometrickými vzory na šití mužských košil (Slezsko). Některé takto tkané ubrusy se používaly v ženském kroji jako oděvní plachty do nepohody. Celohedvábný d., který se tkal v hedvábnických manufakturách a továrnách v č. zemích, v Rakousku a ve Švýcarsku, se užíval od 18. do 20. stol. v lidovém oděvu na šití ženských živůtků, sukní a hl. zástěr. Velké množství zachovaných ženských i mužských šátků na krk je dokladem obliby těchto látek. Výjimečně z nich byly šity půlkové čepce (např. Českomoravská vrchovina) nebo ženské kabátky (střední Čechy, Podkrkonoší, Pojizeří) či mužské vesty (střední Čechy). Nosilo se mnoho damaškových stuh domácí provenience i dovážených, např. v Praze byla výroba hedvábných stuh s kreditorovou půdou, tj. atlasovým pruhovaným základem. Damaškové látky, stuhy i šátky se tkaly v jedné dvou barvách, ale i vícebarevné oboulicním atlasem; jindy byl na lícové straně atlas, ale na rubové jemný kepr nebo ryps. Vzory byly v 17. stol. drobné, v 18. stol. se květinové motivy spojovaly do girland a věnečků, v 19. stol. podléhaly historizujícím slohům s východními i západními prvky. Příchozem žakárového tkalcovského stavu na začátku 19. stol. se výroba hedvábných damašků značně zlevnila, což vedlo k hojnějšímu užívání těchto tkanin. Po vynálezu acetátového hedvábí se začaly v krojích používat nové kvality damašků z těchto vláken ke stejným účelům jako damašky celohedvábné, polohedvábné nebo kombinované s bavlnou. Protože byly levnější, rozšířila se spotřeba těchto damašků v českých, moravských i slezských krojích.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; M. Hájek: *O tkaninách*. Praha 1960; A. Geijer: *A History of Textile Art*. Stockholm 1979. [jst]

daň, veřejná dávka, poplatek, k němuž ve svůj prospěch fyzické a právní osoby svou autoritou donucuje stát, který také určuje její výši. Výnos d. užívá stát ke krytí svých vlastních a dalších veřejných výdajů (např. obecních). Pomocí daňové politiky stát zpravidla sleduje také různé hospodářské a sociální cíle a uskutečňuje svou hospodářskou politiku. V tržní ekonomice je proto daňová politika významným nástrojem hospodářského působení státu. – Existuje celá řada různých druhů daní, které se dělí podle různých kritérií. Nejobvyklejší je rozdělení na daně přímé (jsou placeny prostřednictvím státních úřadů přímo do státního rozpočtu) a nepřímé, které se připočítávají k ceně zboží a služeb a do státního rozpočtu je odvádí prodávající. K nepřímým daním patří spotřební d., d. z přidané hodnoty, clo a d. z obratu. Podle objektu zdanění se daně dělí na d. z majetku a d. z příjmu. Vybírání d. je jednou ze základních funkcí státu. Daně se proto vyskytovaly již ve starověkých státech. – Na českém území byl patrně už od 10. stol. první stálou d. tzv. *tributum pacis*, d. míru, kterou panovníkovi platilo svobodné obyvatelstvo. Vybírali ji úředníci na knížecích, později královských hradech. Tento poplatek však postupně zcizováním, hromadným promíjením a úbytkem svobodných obyvatel pozbyl jako stálý zdroj panovníkových důchodů význam už ve 2. polovině 13. stol. Panovník proto začal stále častěji vybírat mimořádné peněžní pomoci. Tato d. se nazývala latinsky *collecta generale* a *collecta speciale* (tu platila města a kláštery patřící bezprostředně k panovníkovi *dominiu speciale*), česky se nazývala *berně* (lat. *berna*). Panovník ji vybíral v nepravidelných lhůtách, ale dosti často. Proto si česká a moravská šlechta v l. 1310 a 1311 při přijímání Jana Lucemburského za krále vymohla, že její vybírání bylo omezeno pouze na stanovené případy (korunovací krále a vdavky jeho dcery, na Moravě také na sňatky panovníka a jeho dětí), jinak bylo vázáno na souhlas stavů. Všeobecná berně se platila pouze z pozemků, mlýnů, z řemeslných živností a z hospod, které drželi poddaní a ze kterých odváděli vrchnosti rentu. Před husitskými válkami se tato berně vybírala asi ve výši půl hřivny z lánů, tedy asi poloviny poddanského úroku. Jejím plátcem byli poddaní, i když někdy vrchnosti samy určitou částku doplácely. Berni bylo podrobeno i duchovenstvo a platili ji také měšťané královských měst. – Vybírání berně a její správa byla v rukou stavů. Způsob jejího výběru

vrchnostmi byl často kritizován (T. Štítný). Vrchnosti někdy vybíraly více, než panovníkovi odvedly. Po husitských válkách byla d. placena podle pololetního úroku, který poddaní platili vrchnostem, tedy ve stejné výši jako před revolucí, ale někdy se platila i podle jiných kritérií, jak rozhodl stavovský sněm. V době jagellonské se tak v Čechách v různých letech platila berně z hlavy, berně ze živnosti, berně z piva (posudné), několikrát se objevila také všeobecná d. z majetku, kterou platili všichni, kdo měli statek, poddané nebo peníze. Na Moravě se berně stále vybírala podle výše poddanského úroku. Protože schvalování berně a její výběr zůstával v rukou zemských stavů, udržely se po celou dobu feudalismu rozdíly v daňové soustavě v jednotlivých zemích patřících k českému státu. Na druhou stranu, právo stavů schvalovat berni vedlo k tomu, že si i v době absolutismu zemské sněmy udržely svůj význam, např. na rozdíl od Francie. Po r. 1526 bylo vybírání berní častější a v důsledku centralistické politiky Habsburků se daňové systémy v jednotlivých zemích České koruny stále sblížovaly. Povolování a vybírání berně se v té době stalo každoročně permanentní složkou vzájemného střetávání mezi panovníkem a stavy. – Budování centralizované habsburské monarchie a obrana proti Turkům zvyšovaly náklady státu, který je hradil zvyšováním daní. Panovník se snažil zavádět nové druhy daní nepřímých a využívat svých regalů, aby nebyl tak závislý na každoročním povolování berně stavy. Ve 2. polovině 16. stol. se základ pro výběr d. několikrát změnil. Dlouhou dobu se v Čechách vybírala d. z majetku, kterou platily vrchnosti stejně jako poddaní, 1567 zde byla zavedena d. domovní, ze které byl majetek šlechty (kromě šlechtických domů ve městech) vyňat. Na konci 16. stol. byla pro šlechtu zavedena d. z poddaných a pro poddané nově sbírka z poddaných. Celkově se z usedlosti platilo všech daní kolem kopy grošů. Daňové přiznání podávaly vrchnosti a podle něj platily berni. Na Moravě byla základem berně dávka, která byla na plátce rozvrhována pomocí tzv. zbrojních koní. Tento daňový systém vycházel ze starší povinnosti jednotlivých dominií vypravit do pole určitý počet jezdců, šlo tedy o daň z majetku. Vedle toho se platily dávky další, např. d. z hlavy, d. z osedlého (tedy d. domovní), d. z poddaných a další, některé z nich platili poddaní, některé měly platit vrchnosti z vlastní kapsy. – Dosaďadní daňový systém se zhroutil za třicetileté války. Protože daňové zatížení v této době rostlo, bylo nutno d. rozvrhnout spravedlivěji podle hospodářského výnosu. Základem daňové soustavy se stala d. pozemková. Proto byly vypracovány berní katastry, soupisy

dani podrobené obdělávané půdy: berní rula v Čechách 1654–1655 a na Moravě lánové rejstříky z let 1669–1679, které byly výsledkem druhé lánové vizitace, protože první z let 1656–1657 obsahovala velké množství nesrovnalostí. Oba katastry se používaly až do zavedení tereziánského katastru. Ve Slezsku byl katastr připraven až ve 20. letech 18. stol. za Karla VI. Berní systém na základě těchto katastrů byl v Čechách a na Moravě podobný. Základní daňovou jednotkou v Čechách se stal *berní osedlý*, na Moravě *berní lán*; šlo o jednotky fiktivní, při jejichž stanovení se přihlíželo k výnosu polností nebo živnosti. Na základě počtu berních osedlých nebo berních lánů pak byla na jednotlivá panství rozvržena daňová kvóta schválená pro celou zemi sněmem. Rozvržení berní povinnosti mezi poddané na panstvích (tzv. repartice) bylo v rukou vrchností a bývalo příčinou poddanských stížností. Kontribuce se skládala z dávky na vydržování vojska (*militare*), příspěvku na potřeby dvora, i když ten byl většinou financován z nepřímých daní a výnosu komorních statků (*camerale*), dávky na zemské potřeby (*domesticale*) a fortifikačního příspěvku na zemské pevnosti. Na Moravě se v l. 1668–1675 platila také d. domovní na základě příznání z r. 1667 a od r. 1671 daně jako dávka z komínů (šlo také o formu domovní d.), aby byla daňově podchycena města a příjem z nezemědělské činnosti. Tato dávka také vyrovnávala rozdíl mezi nížinnými a horskými oblastmi, které měly méně lánů a více komínů a jejichž ekonomický potenciál byl tehdy hodnocen výše. Zpravidla se na Moravě na základě lánových rejstříků platila daň na vojsko, na základě daně z komínů příspěvek na potřeby dvora. Dále se podle potřeby vybírala d. z hlavy, dávka z majetku, popř. další daně podle různých kritérií v termínech stanovených sněmem podle druhu d. (měsíčně, čtvrtletně, pololetně). Součástí povinností poddaných vůči státu bylo i ubytování a výživa vojska, kde se některé náklady mohly od kontribuce odpočítat. Ze zemí České koruny platily Čechy polovinu, později 4/9, Morava 2/9, Slezsko 3/9 berně. V době válek rostl tlak na nepřímé daně a státní monopoly. Snaze o zavedení spotřebních daní, akcízů, se stavové bránili, a to i z politických důvodů, protože by byla odstraněna jejich hlavní politická zbraň, povolování berně. Zavedení akcízů panovník prosadil teprve 1708, po nějaké době je však vláda musela z větší části zrušit. Od konce 17. stol. byla zavedena i d. kolkovní, krátce po svém zavedení sice zrušená, ale v polovině 18. stol. obnovena. Kolkou byly kromě úředních dokumentů podrobeny i některé spotřební tisky jako karty, kalendáře, kramářské písně. Daňová zátěž poddaných byla tehdy značná a velmi

tíživá. – Výběr kontribuce zůstal v rukou vrchností. Na starosti jej měl důchodní nebo zvláštní kontribuční písař. Tomu peníze na kanceláři odváděli jednotliví poddaní nebo častěji za celou ves rychtář. Rozvržení berně na jednotlivé hospodáře dostal rychtář, odvedené peníze mu příslušný úředník potvrdil buď ve zvláštní kontribuční knížce, nebo na cedulce. Na kanceláři se za účasti rychtářů jednotlivých vsí kontrolovalo odvádění berně. Kontribuční knížky pro jednotlivé obce, které kontrolovali krajsí úředníci, byly povinně zavedeny 1710, 1748 se zavedly i rejstříky pro jednotlivé poplatníky. Jejich kontrola byla od r. 1748 v rukou krajských úřadů. Zeměpanskými patenty bylo opětovně zakazováno, aby vrchnosti přesunovaly na poddané berní, kterou měly platit samy. Dost často bylo, že poddaní měli platit d. z rustikálu, který po zřízení katastru (ruly, lánového rejstříku) byl sveden k panským dvorům. – Přestože 1655–1746 vzrostla odváděná částka na jednu berní usedlost v Čechách z 9 na 54 zlatých a na Moravě od r. 1671 ze 14 zl. 30 krejcarů z lánů a 30 kr. z komínu na 41 zl. z lánů a 5 zl. z komínu v r. 1745, existovaly v odvádění kontribuce značné nedoplatky a schodek státního rozpočtu rostl. Částečně tomu měly odpomoci další dávky a daně a formálně mimořádná, ale trvalá d. placená vrchnostmi na vojenské účely od r. 1706 (*extraordinarium militare*). Aby byla kontribuce rozvržena spravedlivěji, už proto, že ve 2. polovině 17. stol. část kontribuci podléhající půdy nebyla v katastrech zachycena, byl 1748 ukončen katastr nový, v Čechách připravovaný od r. 1713, který byl ještě revidován v 50. l. Na Moravě byl zpracován 1749, v platnost vstoupil teprve 1759. Vedle nového katastru půdy rustikální byla v rámci tohoto katastru evidována a d. podrobena půda panská (*exequatorium dominicale*). Do té doby vrchnosti platily pouze d. z rustikálu, který užívaly. I tak připadla na vrchnosti poměrně menší část kontribuce než na poddané. Aby se zabránilo svádění poddanských pozemků k rustikálu, byl nad těmito transakcemi zaveden státní dohled a vrchnosti musely ručit za kontribuci z pustých usedlostí. – K odvádění kontribuce se přihlíželo i v robotním patentu 1775, kdy výše robot byla stanovena podle odváděné kontribuce. Největší robotu měli ti, kdo platili více než 42 zl. 45 kr. K nové reformě berně mělo dojít podle tzv. josefínského katastru. Pracovalo se na něm od r. 1784 a měl vstoupit v platnost 1790. Byly vytvořeny katastrální obce, kterých byla asi polovina než obcí skutečných, a zvláštní obecní správa pro berní záležitosti těchto obcí. Obec přitom měla ručit za odvod z celého katastru. Katastr ocenil veškerou, tedy i vrchnostenskou plodnou pů-

du podle jejího hrubého výnosu. Zemědělec mělo zůstat podle této berní a urbaniální reformy 70 % výnosu této půdy, kontribuce měla činit 12 a 2/9 % výnosu a zbytek měl připadnout jako poddanská dávka vrchnosti. Tuto reformu musel císař Leopold II. odvolat, už vzhledem k tomu, že byla spojena s urbaniální reformou a nahrazením roboty peněžní rentou. Do praxe byly ale zavedeny výsledky nového katastrálního měření a d. se nadále rozvrhovala na skutečné usedlosti na základě jejich zjištěného reálného výnosu, ne podle dosavadních fiktivních berních usedlostí. – V době napoleonských válek se vedle kontribuce platily různé daně mimořádné a zaváděly se nové daně nepřímé. Po jejich skončení byl zaveden stabilní katastr, jako základ pro pozemkovou d., založený na principu zjištění čistého výnosu půdy. Než bylo provedeno nové měření, bylo 1819 vydáno tzv. berní provizorium, založené na tom, že hrubý výnos podle josefínského katastru byl přepočten na čistý. Zavádění tohoto provizoria bylo spojeno s protirobotní vzpourou na jihozáp. Moravě 1821, protože odkaz na josefínský katastr si sedláci spojovali s urbaniální reformou a zrušením roboty. Významné bylo, že byl definitivně odstraněn rozdíl ve zdaňování dominikálu a rustikálu. Tento katastr se stal východiskem pro stále platnou evidenci nemovitého majetku. – V té době už s nástupem manufakturní výroby a s počátky kapitalistických vztahů byly zavedeny nové daně jako d. domovní nebo d. výdělková (z živností a průmyslového podnikání). 1849 k těmto třem dosavadním daním nově přibyla d. z příjmu (d. důchodová), již byly podrobeny všechny čisté příjmy s výjimkou těch, které byly od jejího placení výslovně osvobozeny. Nejdůležitějším zdrojem státních příjmů byla stále d. pozemková, placená na základě stabilního katastru, ale postupem času rostl význam d. z příjmu, která měla původně být pouze d. doplňková. Po r. 1848 získaly obce možnost podílet se na berním systému pomocí přírážek k daním přímým. Do té doby byly odkázány hlavně na příjmy z obecního majetku a různé poplatky a dávky, které měly význam zejm. ve městech. Přírážky mohly vybírat i orgány územní samosprávy, tj. země, okresy v Čechách, silniční okresy na Moravě. Nepřímé daně spadaly do pravomoci ministerstva financí, spravovala je zemská finanční ředitelství a okresní finanční ředitelství (12 v Čechách, 4 na Moravě). Jejich výkonnými a pomocnými orgány byly berní úřady v sídlech soudních okresů. Správa daně přímé spadala do kompetence politických orgánů, tj. okresních hejtmantství. – Na daňový systém Rakousko-Uherska navázalo po r. 1918 i Československo, které provedlo daňovou reformu 1927. Oddělenu

od sebe byla politická a finanční správa. Po vzniku republiky byla nově zavedena d. z obratu a d. z přepychu. Vzrostl význam daní nepřímých. – V socialistickém Československu tvořily daňovou soustavu: d. z obratu, d. z výkonu, důchodová d., d. z představení, zemědělská d., d. domovní, d. ze mzdy, d. z příjmů obyvatelstva, d. z literární a umělecké činnosti. D. byla stanovena na základě daňového příznání, podaného v daném termínu příslušnému finančnímu odboru národního výboru. Hlavním zdrojem příjmů státu však nebyly za socialismu daně, ale odvody státních hospodářských organizací. – V České republice byla 1993 zavedena nová daňová soustava, která je založena na d. z příjmu fyzických a právnických osob jako d. přímé, a d. z přidané hodnoty a d. spotřební z pohonných hmot, alkoholu a tabáku jako d. nepřímé. Její správou jsou pověřeny finanční úřady.

Lit.: V. Prasek: *Počátek daně komínové na Moravě l. 1671*. SA 3, 1904, s. 180–182; V. Černý: *Hospodářské instrukce*. Praha 1930; K. Krofta: *Začátky české berně*. ČČH 36, 1930, s. 1–26, 237–257, 437–490; J. Pekař: *České katastry*. Praha 1932; J. Novotný: *Moravský berní systém v století XVII*. ČČM 58, 1934, s. 145–286; J. Novotný: *Moravský berní systém v století XVIII*. ČČM 59, 1935, s. 67–141, 321–324; K. Krofta: *Dějiny selského stavu v Čechách a na Moravě*. Praha 1949; F. Matějka: *Moravské lánové rejstříky*. Sborník archivních prací 29, 1979, s. 117–159; J. Janák – Z. Hledíková: *Dějiny správy v Českých zemích do roku 1945*. Praha 1989; J. Pekař: *Knihy o Kostí*. Praha 1998; B. Chochoř: *Selské peníze*. Brno 1999; Z. Holečková: *Kolkovnictví v českých zemích a sbírka fiskálních cenin Ladislava Hanuse v Národním muzeu*. In: *Peníze v proměnách času II*. Ostrava 2000, s. 133–140. [jsn]

danaj, párový točivý tanec 2/4 taktu, mírnějšího tempa, s volnou vnitřní vazbou. Domovem tance byla Strážnice a okolní obce strážnického Dolníčka. Etymologie slova je nejasná (vazba *danaj* a *Dunaj* není průkazná). Slovo d. se v písních objevuje jako citoslovce a je užíváno i v přenesených významech (*danajka*, košile v níž se chodilo k tanci). Tanec d. se vyskytuje i na Kyjovsku ve Svatobořicích, v Radějově ho zřejmě překryla sedlácká. Jeho změněná podoba se vyskytuje i na luhačovickém Zálesí. D. je kompozicí předzpěvu zpravidla ve volném tempu a společného víření s individuálním projevem tanečnicků. Typickým úvodem d. bylo dříve mužské cifrování, *cifra*. Pro vířivý krok d. je charakteristické nadnesení dvojice na přední části chodidel na první dobu taktu a došlápnutí na plné chodidlo v druhé části taktu. Hudební a taneční styl d.

Tanec danaj. Strážnice, Pajer 1985, č. 250

se v posledních desetiletích 20. stol. vlivem výrazných osobností folklorního hnutí značně proměnil, což se projevilo zejm. ve zpomalení tempa tance.

Lit.: Z. Jelínková: *Lidové tance na Slovácku*. Praha 1954, s. 38–45; J. Pajer – M. Milták: *Lidové písně ze Strážnicka*. Hodonín 1985; V. Frolec – V. Frolcová – J. Pajer: *Primáš Slávek Volavý*. Brno 1990. [mp + mt]

dar, věc, kterou dává člověk bez náhrady druhému do jeho vlastnictví; v přeneseném významu nezištná pomoc. Akt darování, který se v tradiční lidové kultuře uskutečňoval především v rámci výročních svátků a významných událostí rodinného či společenského života, v sobě od pradávna obsahoval magické prvky. Darování mělo přinést požehnání dárce na základě magické představy *daru za dar*. Tyto aspekty se uplatňovaly zejm. v době, která byla pokládána za určitý časový přelom (d. Štědrého večera, d. nového léta), kdy měl d. příznivě ovlivnit průběh celého nadcházejícího období. Závažnost aktu obdarování druhého vzhledem k vlastní prosperitě dokládají některé představy a názory, vyskytující se ještě na počátku 20. stol. v českém venkovském prostředí: d. pouhé poloviny bochníku chleba koledníkům na Štědrý den přinese pouze poloviční požehnání (j. Čechy); darované množství vajec ovlivní hojnost snůšky (Bechyňsko). Rovněž v představě, že d. přináší štěstí obdarovanému, se objevují magické prvky, v případě darů křesťanských a svatebních jsou to např. prvky magie dobrého počátku. Křesťní d. tak může křtěnci pojistit vlastnictví majetku i ovlivnit jeho povolání v dospělosti, podobně jako svatební d. štěstí a prosperitu nového manželského páru. Závažnost aktu obdarování se však projevuje i určitou ambivalencí: jak dárce, tak obdarovanému může d. přinést také neštěstí. S d. může *odejít požehnání* z domu, domácím hrozí nebezpečí ovlivnění hospodářství obdarovaným, popř. celým okolním světem. Analogické nebezpečí hrozilo i obdarovanému (přenos nemoci přijetím jídla darovaného se zlým úmyslem). Proto se vytvořily magické praktiky ochraňující jak dárce, tak příjemce d. K nim patří

zákaz darování, prodeje či půjčky čehokoliv z hospodářství ve dnech, které jsou pokládány za osudové (Boží hod vánoční, Nový rok). V Krušných horách d. nejprve pokládali na podlahu obytné světnice a z darovaného chleba kousek ukrajovali. Tabuizované bylo přijetí d. z domu smutku. D. posiluje vazbu mezi dárce a obdarovaným. Zvláštní význam měl v tomto smyslu d. křesťní, tedy první d., který dítě za svého života dostávalo (*dávání do vínku*). Měl pomoci ve vytvoření vazby mezi kmotřenci a jejich kmotry, která by byla natolik silná, aby se kmotři dítěte ujali v případě, že zemřou jeho praví rodiče. K typickým křesťanským darům patří mince, vyskytují se však i jiné dary, např. včely (Horácko). Dítě se křesťanského d., který mu jeho rodiče uschovali, nemá nikdy zbavit, jinak by ho opustilo požehnání a štěstí. Kmotr dítě zpravidla obdarovával několikrát za rok. K povinnostem kmotry patřilo i posílání darů *do kouta šestinedělce* (polévka, pečivo, kořalka, víno), za které se matka po šestinedělí odměňovala jiným d. – Vzájemné dárky z lásky měly závažný význam. Odrážely postup známosti, prohlubující se vztah dvou lidí, signalizovaly přiblížení termínu svatby a zasnub, jejichž uzavření se stvrzovaly. Předání a přijetí zasnubních darů mělo v pozdním středověku právní význam. Znamenalo (podobně jako např. postavení máje) závažný manželský slib. Vzájemné dary ženicha a nevěsty i obdarování jejich příbuzných také posilovalo vazby v nové rodině. Snoubenci si proto darovali zejm. oděvní součástky, u kterých je patrná spjatost s obdarovaným. Zvláštní význam měla košile, kterou dala nevěsta ženichovi, a boty věnované ženichem nevěstě. Kromě toho ženich nevěstě věnoval šaty, popř. šperk, modlitební knížku, kterou držela během obřadu v ruce, v novější době svatební kytici. K nevěstiným darům patřil např. kapesník. Obdarovala však též ženichovu, event. i svoji matku (opět látka na šaty, šátek apod.). Vzájemné obdarování těmito tradičními dary je zvyk, který se mezi snoubenci uplatňuje v omezené míře i na počátku 21. stol. Vazby k novému manželskému páru a pocity sounáležitosti posilovaly rovněž svatební dary od příbuzných i sousedů, ať již se projevovaly formou naturální, tedy příspěvkem potraviny na uspořádání ekonomicky náročné svatební hostiny, formou peněžní (tzv. vybírání na kolébku, na povíjan, do koláče, do střevice), či v podobě věcných darů. V českém prostředí mají velmi starou tradici dary o Štědrém dni a Novém roce, které jsou doloženy již ve 14. stol., a velikonoční dary na Zelený čtvrtek. Zvlášť charakte-

ristické je obdarování dětí, a to jak při významných i méně závažných událostech v životě dítěte (první přijímání, začátek školní docházky, první návštěva v cizím domě), tak o svátcích v průběhu roku (Štědrý den, Mikuláš). Probíhalo buď v předvečer svátku, především prostřednictvím osobně se zjevujících maskovaných bytostí, nebo bylo tajné a odehrávalo se v noci, takže děti našly d. po svém probuzení o svátečním ránu. Dary vyjadřovaly rovněž pocit sounáležitosti širšího kolektivu lidí, např. vesnické pospolitosti. Chudé nevěsty obcházely stavení v domácí vesnici, popř. v okolních lokalitách a prosily o d. na vybavení nového domova. Darem se sousedská výpomoc projevovala při zakládání nových domácností nebo v případě odstraňování následků živelních pohrom, které postihly jednotlivá stavení. Ženy ze sousedství rovněž posílaly dary šestinedělce. Formou d. se tradičně ve vesnickém prostředí vyplácela i část platu obecním sloužícím (pastýřům např. při Štědrém večeru), duchovním či učitelům. Kolední dary dávaly při výročních svátcích jednotlivým koledníkům i jejich skupinám jako odměna za vykonané práce, event. další doprovodné magické úkony představovaly nezanedbatelnou sociální výpomoc nejchudším vrstvám společnosti. Zvláštní formou d. je v tomto směru almužna. Specifickou oblastí jsou i dary votivní. – V rámci rodinného, příbuzenského i přátelského okruhu lidí se vzájemné obdarování uplatňuje při různých osobních i rodinných příležitostech (jmeniny, narozeniny, významná životní jubilea, svatba, křtina) a výročních svátcích (Mikuláš, Vánoce, Velikonoce; po 2. světové válce také třeba Mezinárodní den dětí či Mezinárodní den žen).

Lit.: J. Dufek: *Naše Horácko jindy a nyní*. Velké Meziříčí 1893, s. 373; HDA 3, 1930/31, sl. 715–723; K. Beitz: *Liebesgaben. Zeugnisse altrer Brauchkunst*. München 1980; *Svatební obřad*. Brno 1983, s. 318; ELKS I, s. 80; M. Mauss: *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. Praha 1999. [lk]

datování lidové stavby, určení stáří objektu podle přímého vrocení nebo pomocí stavebně-historického výzkumu a dendrochronologie. Přímé, viditelné vrocení bývá uvnitř domu (na průvlaku, stropnici, krovu) nebo na jeho vnější straně (na kamení v podezdívce, na trámu roubené stěny, na podstavce, na zdi, nad vstupními dveřmi, ve štítě, na záklopě kabřince, na komíně, na bráně). Vrocení bývá průkazné, není-li datovaný stavební prvek použit druhotně ze starší stavby nebo neoznačuje-li rok přestavby nebo opravy

objektu, zejm. u zděné architektury. Vrocení na více budovách rolnické usedlosti umožňuje sledovat její vývoj a stavební proměny (např. statek U Nováků v Záluží u Vlastiboře na soběslavských Blatech: pozdně gotický sedlový portálek u dveří do chléva, pokud nebyl přenesen odjinud, datuje jádro stavby do přelomu 16. a 17. stol., v nadpražním trámu kolny je vrocení 1788, na průčelním blatském štítě obytného domu letopočet 1876, na kolně a prasecích chlívcích 1880, ve štítě stodoly 1886, na průčelním štítě špýcharu 1892 a na stáji 1902). Součástí informací o počátku stavby bývají i různé, zvl. náboženské texty, iniciály či jména stavebníků i jejich manželů a stavitelů, christogram či Mariin monogram, kříž, ochranné symboly a ornamentální prvky. K nejstarším datovaným objektům náleží vedle sakrálních staveb zaniklý roubený statek v Trstěnicích na Lito-myšlsku (1593; nalezl A. Jirásek), roubený špýchar ve Spálově u čp. 13 (Novojičínsko, 1595; rozebrán 1961, pozůstatkem je datovaný prvek ve *Valašském muzeu v přírodě*), roubená hospoda v Živohošti čp. 22 (1617; zbořena při výstavbě Orlické přehrady, průvlak s vrocením uložen v depozitáři *Okresního muzea Benešov* na zámku v Růžkových Lhoticích), roubená polygonální stodola v Durdicích (1648; umístěná v *Muzeu lidových staveb* v Kouřimi), roubená chalupa v *kožichu* v Řemešíně čp. 12 (Plzeň-sever, 1703 na stropnici), roubené věžové sýpky v Kopanině a Mlýnku na Chebsku (1714, 1717), roubený statek čp. 4 v Příbyšicích na Benešovsku (1717) a čp. 2 v Nepolisích na Bydžovsku (1727), zděné špýchary v Rožnově u Českých Budějovic (čp. 23 z r. 1564 a čp. 2 z r. 1566), v Soběnicích na Litoměřicku (1589) ad. Datované stavby se objevují na celém území č. země, avšak nejucelenější oblasti vytvářejí v severových. Čechách, hl. na Sobotecku (18. stol.), na Chebsku (18.–19. stol.) a v j. Čechách (zděná lidová architektura 19. stol.). – Nepřímo lze datovat stavbu podle jejích architektonických článků, konstrukce, výzdoby domu, stavebníka, stavitelů, archivních pramenů, starých fotografií a tradice. Po r. 1960 se rozvinula metoda stavebně-historická (obdobná je metoda historicko-stratigrafická), umožňující rozpoznání a datování jednotlivých stavebních vrstev včetně určení nejstaršího jádra stavby. Tento metodický postup doplňuje zatím v ČR málo využívaná dendrochronologie, exaktní metoda datování dřeva. Je nutno ji kombinovat s jinými metodami, jak ukazuje příklad roubeného domu čp. 2 v Lučici (Klatovsko), kladeného podle konstrukčních znaků do 16. či 17. stol., podle den-

drochronologického zjištění bylo dřevo na tento dům skáceno r. 1556. V kamenné architektuře jsou pro datování starších objektů důležité zvl. gotické články (pokud nebyly použity druhotně), např. Kvíllice (Kladensko): statek čp. 10, 16. stol.; Opalice (Českobudějovicko): špýchar u čp. 10 a 11, 16. stol.; Draženov (Domažlicko): špýchar u čp. 5 a rychty čp. 9, 16. stol.; Malákov n. Nežárkou (Jindřichohradecko): dům čp. 54, asi počátek 17. století. V t. lidové stavitelství.

Lit.: J. Trejbal: *Z historie nápisů na stavbách Sobotecka*. Zpravodaj Šrámkovy Sobotky 1970, č. 5–6, zvláštní otisk; J. Škabrada – Z. Smetánka: *Architektura zemědělských usedlostí pozdního středověku v Čechách*. AR 26, 1974, s. 236–270; J. Vařeka – A. Plessingerová: *K otázce architektury zemědělských usedlostí pozdního středověku v Čechách*. VSP 8/9, 1974/75, s. 218–229; J. Škabrada: *Význam domu čp. 22 z Živohoště pro poznání vývoje obytné místnosti pozdního středověku*. SVPP 18, 1977, s. 175–203; L. Štěpánek: *K problematice datace lidových staveb*. VPZM 16, 1977, s. 169–179; J. Škabrada – Z. Syrová: *Dům čp. 171 v Čisté u Litomyšle*. AH 14, 1989, s. 325–336; T. Edel: *Dům zemědělské usedlosti 16. a 17. století v severovýchodních Čechách*. AH 15, 1990, s. 57–68; L. Procházková – R. Vaňa: *Významná památka lidového stavitelství středních Čech obžena*. SVPP 33, 1993, s. 183–186. [jv]

dědické právo, zvykové i psané právo určující pravidla dělení movitého i nemovitého majetku. Pokud jde o rolnické usedlosti, bývají obecně zásady d. p. zpravidla modifikovány tak, aby byla uchována optimální velikost či alespoň schopnost samostatné existence rolnického hospodářství. Až do r. 1848 měli v č. zemích dědičnou svých usedlostí právně zajištěnu jen tzv. zakoupení poddaní. Zákupní (emfyteutické, purkrechtní, německé) právo tu začalo být zaváděno v průběhu středověké kolonizace. Zprvu bylo určeno jen pro německé kolonisty, záhy však začalo být přejímáno i českými poddanými. V 16. stol. bylo již rozšířeno obecně, s výjimkou Těšínska, kde se u slovanského obyvatelstva udržela tzv. nezakupní (lasitská) držba. Ta se pak za tíživé hospodářské situace v době třicetileté války a bezprostředně po ní prosadila i v některých oblastech Čech a Moravy (ne však na území původní středověké německé kolonizace). V 18. stol. však opět začala být vytlačována purkrechtem, a to za výrazné iniciativy státu. Nezakoupené usedlosti mohla vrchnost rolníkům kdykoliv odejmout, mohla libovolně zvyšovat povinnosti, jež na nich byly vázány, zčásti však nesla náklady na hospodaření. Poddaný sice neměl k takovým usedlostem d. p., fakticky

však i ony běžně přecházely na jeho dědice. Výhodou zakoupených usedlostí byla nejen dědičnost a právo volné dispozice, ale také pevné vymezení povinností vázaných na usedlost. – Dědické nároky oprávněných dědiců nebyly v č. zemích až do doby tereziánské stanoveny obecně závaznými předpisy. V různých oblastech Čech, Moravy a Slezska se zakládaly buď na zvykovém právu, silně ovlivněném právem městským, nebo byly upravovány jednotlivými vrchnostmi, které pro svá panství vydávaly zvláštní normy. Zásady zvykového práva lze dobře odvodit z praxe zachycené ve vesnických pozemkových knihách, vedených v č. zemích výjimečně již od konce 15. a běžně od 16. stol. S ohledem na zachování ekonomické síly rolnictva byly, podobně jako v řadě dalších evropských zemí, usedlosti až do 18. stol. dědicky postupovány jako celek a případné dělení musela schvalovat vrchnost. Usedlost získával tzv. přední dědic, zatímco ostatní oprávnění dědici měli nároky na podíly z její hodnoty. Ty jim dědic-hospodář musel vyplatit, zpravidla formou ročních splátek, které po řadu let zatěžovaly grunt. Dlouhodobým splácením se podíly značně znehodnocovaly, takže bylo obvyklé, že je někteří dědici prodávali za hotové, avšak za pouhou část původní hodnoty. – Až na výjimky nedocházelo v č. zemích mezi dědici k tzv. reálnému dělení, jako např. na Slovensku nebo v některých částech Německa, nýbrž k tzv. dělení ideálnímu. Odhad hodnoty usedlosti, dědické nároky oprávněných dědiců, převod usedlosti na hlavního dědice a postupné splácení dědických podílů byly evidovány v pozemkových (gruntovních) knihách, vedených vrchností, popř. v konšelských knihách, vedených představiteli vesnické obce. D. p. poddaných bývalo v různé míře (podle jednotlivých panství i lokalit) omezováno vrchnostenskou odúmrťí, tj. právem vrchnosti na usedlost nebo na některé dědické podíly v případě, že neexistovali zákonní dědici. Širší odúmrtní právo vylučovalo z dědění např. ženy nebo tzv. vybyté děti anebo jiné dědice než manžely a děti či dědice ve vzestupné linii. Omezená odúmrť vznikala prodloužením dědického nároku v sestupné linii z dětí na další stupně, ustanovením nápadu ve vzestupné linii, jeho rozšířením na bočnou linii, zvl. na sourozence zemřelého apod., avšak jen do určitého stupně příbuznosti. Místy omezovala vrchnost dědické právo vdovce nebo vdovy bez dětí na pouhou část pozůstalosti (třetinu, polovinu), jindy byla část pozůstalosti při neexistenci mužských dědiců zabavena všem ženským dědicům apod. – Pokud se usedlost převáděla na potomky již za otcova života (formou prodeje nebo

nezáplatně), vždy se při takovém převodu, rovněž evidovaném pozemkovými knihami, stanovily na základě ocenění usedlosti později splácené podíly dětí, a to v souladu se zásadami d. p. Nezbytným doplňkem nezáplatného postoupení usedlosti bylo rovněž stanovení výměnku. Jestliže některé dítě opouštělo rodinné majetkové společenství ještě za otcova hospodaření (uzavřelo sňatek, zařídilo si vlastní hospodářství), poskytovalo se mu *odbytné*, tj. určitá majetková hodnota místo dědického podílu, na který již dále nemělo nárok. Takovému postupu se říkalo *vybytí*. Otec jím dosahoval toho, že poslednímu dědici mohl předat usedlost nezatíženou dluhy. Vybavená osoba se nazývala též *vydělenou*, *vypravenou* (něm. *ausgeheiratet*). Synové byli zpravidla *vybytí* zařízením hospodářství, dcery někdy i penězi. Pokud otec držel více usedlostí, dostával syn při vybytí někdy jednu z nich. Kromě nároku na dědický podíl nebo na odbytné měly děti, které dosáhly plnoletosti a opouštěly rodinné společenství založením vlastního hospodářství nebo sňatkem, ještě nárok na poskytnutí výbavy a uspořádání svatební hostiny. Byla-li hodnota pozůstalosti příliš nízká, mohlo se *kolací* dospět ke snížení dědického podílu o tyto dříve poskytnuté hodnoty. – Ze zápisů pozemkových knih vyplývá, že v Čechách byly v 16.–18. stol. tři základní oblasti poddanského d. p., značně se navzájem lišící dědickými pravidly. Ve středních a j. Čechách, tj. v oblasti někdejšího staroměstského městského práva, především v oblastech českého (nebo pův. českého) osídlení, se plně uplatňoval český systém rovných dílů. Panoval i na Moravě. Jeho oblast se postupně, zejm. v 17. stol., rozšiřovala. V tomto systému dostávali z pozůstalosti vdova i děti po stejném dílu (dělení *in capita*), avšak děti dělit jen podle dílů svých rodičů (dělení *in stirpes*). – Základním rysem d. p. německých obyvatel sev. Moravy, sev. a zčásti i záp. Čech, stejně jako sousední Míšně, bylo respektování vdovské třetiny. Vdova tu dostávala z pozůstalosti třetinu a zbývající dvě třetiny se dělily rovným dílem mezi ostatní dědice (syny i dcery). Tento systém se v č. zemích kryl s oblastí magdeburského městského práva a na jejím území se vyskytoval zčásti i mezi českým obyvatelstvem. – V záp. Čechách, zvl. na Chebsku a Loketsku, ale místy také na Lounsku, Stříbrsku a Tachovsku, se uplatňoval archaický systém preference mužských potomků, související tu snad s lenním právem. V jeho nejběžnější variantě byly podíly mužských potomků dvakrát větší než podíly vdovy a dcer. Územní okruh tohoto práva se postupně zmenšoval. – S d. p. velmi úzce souviselo právo *testovací*. Měli je poddaní

jen na některých panstvích. *Závět* (*kšaft*, *pořízení*, ale i *poručení*, *nařízení*, *porovnání*, *odkaz*, *poslední mínění*, *pořádné postoupení*, *kšaftovní podělení*) mívala častěji ústní než písemnou formu. V zásadě respektovala obyčejové principy dědění, jen je mírně modifikovala. Rozsah testování byl navíc omezován různými podmínkami, jako byl povinný souhlas vrchnosti, omezení odkazů jen na poddané téhož panství apod. Dělení pozůstalosti mezi pozůstalé se mohlo také upravit dědickou dohodou (*porovnáním*, *narovnáním*). V ní, stejně jako v testamentu, se mohl vztít v úvahu např. neúměrně velký rozdíl mezi dědickými podíly a odbytným vybytých dětí, zásluhy, které prokázali někteří dědici péčí o zůstavitele, apod. Některé děti rovněž mohly být otcem vydědény, např. pro nevhodné chování k rodičům. – Usedlost přebíral až do doby josefínské zpravidla nejmladší syn, avšak toto pravidlo neplatilo absolutně. Když např. otec zemřel předčasně, přebíral usedlost starší nebo nejstarší syn. Na některých panstvích určovala dědice vrchnost. Zanechal-li zemřelý hospodář jako oprávněné dědice děti ze dvou manželství, mohly být dědické podíly stanoveny v zásadě dvojím způsobem. Podíly obou skupin mohly být buď stejné, nebo různé, a to v závislosti na majetkových poměrech obou rodin. Např. když druhá žena přinesla do hospodářství velký přínos, byly podíly dětí z druhého manželství větší. Kromě peněz mohlo být předmětem dědického podílu i příslušenství nemovitosti (dobytek, nástroje a nářadí, zvl. u řemeslníků, někdy i pozemky). K prvnímu pokusu o unifikaci d. p. poddaných došlo za Marie Terezie. Dvorským dekretem z 20. 12. 1770 byla stanovena zákonná dědická posloupnost pro zakoupené statky až do 10. stupně příbuzstva, a to podle způsobu předešlého českými městskými právy. Měla však být respektována lokální ustanovení o odúmrťi, pokud omezovala d. p. poddaných jen na několik životů. Nebylo-li možno statek rozdělit bez ohrožení vrchnostenských a státních břemen, mělo vrchnosti zůstat právo propůjčit statek nejpůsobilejšímu dědici, jenž pak v obvyklých termínech vyplatí dědické podíly ostatních. Na nezakoupené usedlosti se toto nařízení nevztahovalo, u movitého jmění však platilo obecně. Současně byly nařízeny i příliší velké výměnky. – Nové diskuse o d. p. poddaných vyvolalo vydání všeobecného dědického řádu z 11. 5. 1786, který stanovil zásadu rovného dědického práva všech oprávněných dědiců. Někteří rádci Josefa II. tehdy byli pro úplnou dělitelnost poddanských statků, která by zbavila dědice přejímajícího statek tíživé povinnosti

vyplácet dědické podíly a zároveň by vedla všechny dědice k zemědělské práci. Zvítězil však názor, že drobení gruntů je škodlivé. Výsledkem byl patent Josefa II. z 3. 4. 1787. Zásadní změnu přinesl v tom, že pokud hospodář sám neustanovil jinak, připadl selský statek nejstaršímu synovi (který byl zároveň osvobozen od vojenské služby). Měla-li proti němu vrchnost námitek, mohl se po schválení námitek krajským úřadem statku ujmout jiný dědic. Současně se stanovilo, že všechny pozemky zapsané v katastru u poddanského statku jsou nedělitelné a od statku neodlučitelné. Odhad ceny statku se měl provádět na základě čistého výnosu, od něhož se odečte úhrn kontribuce a vrchnostenských dávek. 1788 také bylo přesně určeno, jak se dědí v případech, že statek byl společným vlastnictvím obou manželů (vdovec a syn byli zvýhodněni proti vdově), a bylo nařízeno ponechat při dědickém převodu na statku nezbytný *fundus instructus* (obilí, koně, vozy, nářadí). – Velmi podrobně upravil d. p. poddaných Leopold II. Patentem z 26. 5. 1791 byl všeobecný řád o dědické posloupnosti z r. 1786 rozšířen obecně i na selský stav. Pokud rolník zemřel bez pořízení, spadl jeho majetek na jeho děti a jejich potomky. Nebylo-li jich, na rodiče a jejich potomky, dále na prarodiče s potomky atd. až do šesté linie. Když takových příbuzných nebylo, dědil manžel nebo manželka. Pokud nebylo ani jich, dědil stát nebo vrchnost, pokud jí patřila odúmrť. Mezi stejně blízké dědice obojího pohlaví se dělilo dědictví rovným dílem. Selský statek přitom přebíral nejstarší syn, neměla-li proti němu vrchnost námitek, jinak druhý syn, a když synů nebylo, nejstarší dcera. Při spoluvlastnictví statku mohl ovdovělý partner převést po smrti druhého na sebe jeho polovici. Ve všech případech ten, kdo přejímal statek, byl povinen ostatním dědicům vyplatit dědické podíly. Na Moravě a ve Slezsku byla analogická úprava provedena již 1790. Zásada, že se dědic ujímá statku se všemi jeho pozemky, byla zachována, bylo však připuštěno, že dědic smí statek rozdělit nebo část jeho pozemků odprodat, pokud rozsah orné půdy neklesne pod 40 měř. 1790 bylo rovněž zakázáno uzavírání nových smluv o odúmrťi. – D. p. tzv. familiantů (rolníků, kteří získali usedlosti parcelací dvorů za tzv. raabizace) se řídilo zmíněnými předpisy jen v tom případě, že emfyteutickou smlouvou nebylo stanoveno jinak. Josef II. se pokusil zavést i dědičnost nezakoupených statků, ale neuspěl. Dvorským dekretem z r. 1785 nicméně získali nezakoupení alespoň právo doživotního užívání statku. – I po vydání občanských zákoníků z l. 1811 a 1852 zůstaly zásady dědění rolnických usedlostí

upraveny zvláštními předpisy. Teprve za nástupu liberalismu v 60. letech 19. stol. byla říšským zákonem z r. 1868 zrušena platnost všech nařízení o selské dědické posloupnosti odchylující se od obecných zásad občanského zákoníku. Zemskými zákony z l. 1868 (pro Moravu) a 1869 (pro Čechy) pak byla zrušena všechna omezení dělitelnosti statků. Od poloviny 80. l., zejm. pod dojmem z vleklé agrární krize, byla však taková praxe opět silně kritizována. Nakonec se 1889 říšským rámcovým zákonem opět zavedly pro rolnické usedlosti střední velikosti zvláštní předpisy o dělení dědictví. Vlastník mohl i nadále části svého statku libovolně odprodávat nebo odkazovat, ale pokud zemřel bez závěti, měl celý statek připadnout jedinému z oprávněných dědiců, který pak vyplatil dědické podíly spoludědicům. Zemské zákony, které by určením velikosti středního statku umožnily, aby toto ustanovení vstoupilo v platnost, však na Moravě a ve Slezsku nebyly vydány vůbec a v Čechách až 1907. Převzetí statku podle tohoto zákona probíhalo tak, že mužští potomci měli přednost před ženskými, starší synové před mladšími. Nebylo-li potomků, přecházel statek na pozůstalého manžela.

Lit.: K. Krofta: *Dějiny selského stavu*. Praha 1949, 2. vyd.; F. Matějka: *Význam sirotčích knih pro poznání života poddaných v předbělohorském období*. In: Rodné zemi. Brno 1958; V. Procházka: *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*. Praha 1963; E. Maur: *Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen im 16.–18. Jahrhundert*. Historická demografie 20, 1996, s. 93–118. [em]

dechová harmonie, dobové označení souboru dřevěných a žestových nástrojů. V něm zněl název *Harmoniemusik*. Od poloviny 18. stol. tvořily dechové harmonie základní obsazení vojenských dechových hudeb. Samotné harmonie dosáhly neobyčejné obliby ve šlechtické i měšťanské společnosti ve funkci palácových a zámeckých kapel, vyhrávaly při nejrůznějších příležitostech v interiéru i pod širým nebem, v parcích a zahradách, při tabuli, provozovaly zastavenička a loveckou hudbu. Účinkovaly i při velkých církevních slavnostech, při procesích i při lodní hudbě (*musica navalis*) o svatojanských poutích v Praze na Vltavě. Nechyběly ani při světských průvodech, při maškarním rejži nebo na střešnicích. V Olomouci 1744 jeli o masopustu v průvodu selské svatby městem na voze hobojisté a fagotisté kostýmovaní jako sedláci. Na vyobrazení Prahy z r. 1735 se nachází desetičlenná kapela Ogilvyho pluku s šesti hobojisty, dvěma fagotisty a dvěma hornisty. Pro d. h. 18. stol.

bylo příznačné párové obsazení nástrojů. Nejprve se objevila kvinteta a sexteta se dvěma hoboji, dvěma lesními rohy a jedním nebo dvěma fagoty. Toto obsazení považuje dánský muzikolog J. P. Larsen za české specifikum. Klasickým se stalo obsazení harmonií přibíráním dvojice klarinetů, jež náležely k nejoblíbenějším instrumentům české lidové hudby. Na sklonku éry dechových harmonií se zvětšilo obsazení o kontrafagot a trubku. Značné rozšíření těchto souborů v č. zemích lze vysvětlit množstvím vynikajících hráčů, jimž se obdivoval Ch. Burney (1726–1814) v *Hudebním cestopisu 18. věku*. Výcvik ve hře na nástroj a účast hráče v d. h. znamenala pro mladého poddaného uplatnění, někdy i osvobození z poddanství. Jedním z dobově oblíbených komponistů pro harmonii byl J. Vent (1745–1801), syn šumaře, poddaného hraběte Pachtu v Cito-libech, sám člen kapely hraběte a později císařské kapely ve Vídni. Dechové harmonie byly sestavovány i z chlapců fundatistů v kláštřech. Jednou z posledních kapel toho druhu byla harmonie v augustiniánském klášteře na Starém Brně v 1. polovině 19. stol. Skladby pro d. h. představovaly užitou hudbu dozrávajících klasicismu; jsou to suity o několika větách, v nichž nechybí menuet, nezřídka s výraznými lidovými tanečními prvky. Velmi oblíbené byly později populární kousky z oper a baletů. D. h. byla vzhledem k obsazení přirozenými žestovými nástroji omezena na úzký okruh tónin, zato se uplatňovala virtuosita hráčů častými sólistickými vstupy a figuracemi. Oblíbené byly venkovské, pastorální náměty, lze se setkat i s vánoční pastorelou v obsazení d. h. Dechové harmonie se udržely ve vojenské a dechové kapele, vznikly z nich velké dechové soubory. V hudebních sbírkách v Čechách a na Moravě se nachází množství skladeb pro d. h., dosud nezpracovaných. V. t. dechová kapela, pastorální hudba.

Lit.: O. Kamper: *Hudební Praha v 18. věku*. Praha 1935, s. 183 an.; J. Sehnal: *Die Bläserharmonie des Augustinenklosters in Altbrünn*. SPFFBU H 8, 1973, s. 125 an.; J. Sehnal: *Harmonie na Moravě*. ČMZM 63, 1983, s. 117. [jtr]

dechová kapela, dechová hudba, dechovka, plechová (foukací) muzika, lidovka, turecká kapela, plechy – soubor tří a více muzikantů hrajících na žestové hudební nástroje, většinou v kombinaci s klarinetu, velkým a malým bubnem a činely. Dechové kapely navazovaly na oblibu tzv. turecké hudby a různých dechových harmonií z konce 18. stol. Žestové nástroje měly dlouho omezený rozsah, daný přirozenou *trubkovou* řadou tónů, nebere-li se v úvahu jejich nejvyšší poloha. Tento problém nevyřešil ani

klapkový systém zaniklý kolem r. 1840, kdy výrobci obecně přijali nástrojářsky dokonalá tzv. strojiva: systém záklopek a ventilů. V lidovém prostředí je fáze do r. 1840 charakteristická především přibíráním lesních rohů bez strojiva do tradičních nástrojových seskupení. Teprve s pokročilou chromaticizací žesťů nastal rozvoj *lidových* dechových kapel přibíráním křídlovek, trombonů, tenorů a basů. Ve svých začátcích navazovaly malé venkovské dechovky patrně na hudební odkaz tradiční lidové hudby v napodobení stylu instrumentální hry i přebíráním repertoáru. Vedle toho se ovšem zároveň projevovaly vlivy městské a především vojenské dechové hudby. Největší rozvoj d. k. spadá do 70. let 19. stol., kdy k němu nemalou měrou přispíval i obecný rozvoj společenského života. V té době povýšila měšťanská vrstva dechové soubory na *národní* činitele. Měly podněcovat vlastenecké uvědomění a sloužit národnostním cílům tehdy mladé buržoazie. Venkovským muzikantům byly vzorem dechovky městských profesních a tělocvičných spolků, cirkusů a vojenských útvarů. Dechové hudby hrály do pochodu i k tanci a často sahaly po úpravách směsí lidových písní. Výrazně přispěly k rozšíření nových společenských tanců i mnoha lidových a především zlidovělých písní. Svou průzračnou harmonizací, výraznou melodií, oprostěnou od ozdobných tónů, a výrazným rytmem rychle získávaly srdce prostého člověka. V poslední třetině 19. stol. dochází k obecnému rozšíření dechovky, která vytváří nový vývojový článek lidové hudby v nejširším slova smyslu. Téměř na každé vesnici a předměstí vznikaly dechové soubory, které našly

uplatnění při svatbách, tanečních zábavách, spolkových oslavách i obřadních příležitostech. Profesionální venkovští kapelníci s živnostenským listem se starali o výuku muzikantského dorostu a často obstarávali a vlastnili nástroje pro celou kapelu. Většinou šlo o muzikanty, kteří se vraceli z vojny jako odchovanci vojenských dechových kapel. Pro č. země je příznačné, že největšího rozšíření dosáhly d. k. v oblasti nížin, kde především ekonomické postavení obyvatel umožnilo nákup velmi drahých žesťových nástrojů, které se nikdy nestaly předmětem výroby neprofesionálních výrobců. V horských oblastech přetrvávala tradiční nástrojová seskupení až do 1. světové války. Po ní i tam nabývá převahy dechová hudba. Na rozmach dechových hudeb významně zapůsobil F. Kmoch (1848–1912), kapelník sokolské hudby v Kolíně. Mnohé z dechových kapel lze považovat za jediné představitele skutečně živé lidové muziky. V. t. lidovka.

Lovecká hudba na terči olomouckých ostrožtelců (1756)

Lit.: H. Schmidt: *Militärmusik und Marschmusik. Hohe Schule der Musik*. Potsdam 1938; *K aktuálním otázkám dechové hudby*. HR 13, 1960, č. 15; B. Janda: *Dechová hudba a dnešek*. Praha 1972; J. Markl: *Dechová hudba a český hudební folklór*. Studijní materiál ÚKVČ. Praha 1974; J. Markl: *Hudební folklór národního obrození a dechová hudba*. ČL 63, 1976, s. 23–31; J. Kapusta: *Dechové kapely, pochod a František Kmoch*. Praha 1984; J. Koutník: *Dechovky v Pelhřimově*. Pelhřimov 1985. [pk]

Dekameron, soubor stovky novelistických příběhů, jejichž autorem je italský spisovatel, rodák z Florencie G. Boccaccio (1313–1375). D. vznikl v l. 1348–1353; je komponován jako vyprávění sedmi mladých žen a tří mužů, kteří si povídáním historek krátili dlouhou chvíli při pobytu na odlehle venkovské usedlosti, kam se uchýlili v době moru. Příběhy jsou sdruženy do volných tematických cyklů po 10 vyprávěních v průběhu 10 dnů, odtud je odvozen název sbírky. Některé příběhy byly čerpány ze starší vypravěčské tradice a prostřednictvím nesčetných reedic v několika jazycích se šířily i do evropského ústního podání. K rozšířeným námětům náleží třeba vyprávění o rodině, jejíž členové byli léta odloučeni během plavby po moři, až se po letech šťastnou náhodou znovu setkali. K známým látkám, tradovaným v lidovém podání i v literatuře, náleží příběh o *nevinně nařčené manželce* (AaTh 882: *Guinevra*, v českých lidových tiscích *Repsina*), vyprávění o domněle *těhotném muži* (AaTh 1739), příběh o *svatbě krále se sedlákovou dcerou* (AaTh 887: *Grizelda* jakožto symbol ženské trpělivosti), žertovný příběh o *huse s jednou nohou* (AaTh 785A), který je v různých obměnách oblíben i v české lidové tradici. Příběh o mnichu, který poučil dívku *jak poslat čerta do pekla* (AaTh 1429), zaznamenal J. Š. Kubín a také žáci F. Wollmana. Rozvernost příběhu vysvětluje, proč měl G. Boccaccio konflikt kolem udělení potřebného *imprimatur* v době po tridentském koncilu, usilujícím o opětné zpřísnění mravů uvolněných v letech hrozící morové nákazy.

Lit.: A. Aarne – S. Thompson: *The Types of the Folktale*. (AaTh) Helsinki 1961; G. Boccaccio: *Dekameron*. Přel. R. Krátký, doslov J. Felix. Praha 1975; G. Boccaccio: *Das Dekameron*. Doslov V. Macchi. Berlin – Weimar 1982. [dk]

délka Ježíše Krista, Kristova délka – devocionálie a druh amuletu vztahující se k předpokládané *pravé* výšce těla Ježíše Krista. Jedná se o nejvýznamnější z tzv. svatých délek, představujících výrazné specifikum lidového náboženského zvykosloví

v katolickém prostředí. Jejich uctívání má předkřesťanské a mimokřesťanské paralely, vychází ze stejného okruhu představ jako např. kult obrazů. Přesná míra byla věřícími chápána jako zastoupení a zpředmětnění Ježíše Krista, Panny Marie, některého ze světců či kultovního předmětu, disponovala tedy i stejnou mocí a silou. – Nejstarší český doklad o míře Kristova těla pochází z *Pasíonálu abatyše Kunbuty* (počátek 14. stol.) a souvisí s uctíváním ran Krista Pána. Amuletový charakter ve smyslu ochrany proti všemu zlému, pomluvě, ohni, nepříznivému počasí, zejm. bouřkám a krupobitím, nabyla d. J. K. nejpozději v průběhu 17. stol. V lidovém prostředí byly rozšířeny dvě základní formální podoby d. J. K. První z nich byla součástí zobrazení Kristových ran a nástrojů jeho mučení, kde je naznačena ve zmenšeném měřítku (např. v délce křížku umístěného do rány na Kristově boku). Tyto obrázky sloužily jako *domácí požehnání* a byly nalepovány na dveře nebo umístěny do vstupního prostoru. Druhý typ d. J. K. představují latě, provázky, papírové a hedvábné proužky, které byly popsány nebo potištěny modlitbami, magickými znaky a iniciálami a byly zhotoveny v domnělém měřítku 1:1 (jejich délka se pohybuje v rozmezí 1,6–2 m). Svinuté pásky nosili lidé v podpaždí, kolem krku či na prsou, rodičky se jimi opásaly před porodem, latě umísťovali jako ochranu proti blesku do krovů domů (v 19. stol. doloženo např. v Čelákovících). – Od délky těla Ježíše Krista jsou odvozeny i další Kristovy délky (délka obvodu jeho

hlavy a těla, délka a šířka jeho rány, otisk chodidla ad.). Ekvivalentem jsou mariánské délky (např. *délka Panny Marie, pravá míra chodidla Panny Marie*), svaté délky vztahující se k ostatním světcům, zázračným obrazům či kultovním stavbám (např. *délka svatého hrobu, délka loretánské chýše*). – Symbolický zástupný význam míry (zvl. délky a váhy) se analogicky projevuje i ve votivním zvykosloví (votivní dary stejné délky jako tělo votanta) a v lidovém léčitelství (obřadní ničení délek těla nemocného člověka).

Lit.: J. Tykač: *Míra Pána Ježíše a klíče sv. Petra*. ČL 11, 1902, s. 302; Č. Zíbrt: *Pověra o délce Kristově*. ČL 17, 1908, s. 70–75; K. Procházka: *Lid český s hlediska prstonárodně náboženského*. Praha 1910, s. 56; J. Matiegka: *Lidové léčení*. In: ČSV-N, s. 309; HDA 5, 1936/37, sl. 899–902; L. Hansmann – L. Kriss-Rettenbeck: *Amulett und Talisman*. München 1966. [lk]

dělnická píseň, útvar z oblasti městského písňového folkloru s dělnickou, sociální nebo proletářsko-revoluční tematikou; v širším smyslu zpěvní repertoár dělníků. D. p. vznikala ve vyspělých průmyslových zemích (Německo, Anglie, Spojené státy) a narůstala s postupující industrializací. Některé druhy světově prosluly (anglické havířské balady, písně amerických železnic). Ve 2. polovině 20. stol. ve státech východního bloku byl její význam v souvislosti s glorifikací diktatury proletariátu přeceňován a neúměrně zdůrazňován; v Československu v 50.–70. letech dominovala tendence

chápat d. p. jako městský pandán k tradiční venkovské písni. Přestože se z ideologických důvodů navenek preferovalo a předstíralo zastaralé produkční hledisko (byli vyhledáváni tvůrci mezi dělníky, běžné profesní parafráze a parodie známých písní se vydávaly za původní dělnickou tvorbu apod.), výzkum byl pojat velkoryse: zahrnoval širokou repertoárovou oblast dělnického, resp. městského zpěvu. Podařilo se shromáždit obsáhlý a cenný materiál z celé městské písňové sféry (periferní popěvky, argotní písně, odrhovačky, kuplety ad.), jenž však z velké části zůstal nezpracován a nevyužit. Časté snahy o periodizaci (např. do r. 1848 vznik, do r. 1870 první zkušenosti, do r. 1890 průkopnické období, do r. 1921 masový rozvoj, do r. 1945 vzájemná kontaminace se soudobou tvorbou, po r. 1945 umělecké vyvrcholení) a klasifikaci d. p. ztroskotávaly na rozporu mezi požadavky kvantity (co největší množství písní v co nejširším historickém, geografickém i žánrovém záběru) a kvality (co nejzřetelnější zpracování proletářské, revoluční a komunistické tematiky), a především na tom, že d. p. v marxistickém pojetí byla víceméně fiktivním, resp. uměle, teoreticky vytvořeným útvarem. Badatelské i umělecké pokusy o reálný obraz dělnického zpěvu, blízký zpěvnímu obrazu dalších profesních městských, ale i venkovských vrstev, se setkávaly s nezájmem, s obavami, byly označovány za naivní a různě bagatelizovány, zkruslovány a především zneužívány. – Stejně jako pro hymnickou *Píseň práce* (vznik v 60. letech 19. stol. ve Vídni, česky 1887; hudba J. Scheu, text J. Zapf, přel. F. J. Hlaváček) je označení *dělnická píseň* patřičné i pro předhistorické pracovní písně, středověké písně kovkopů (*Hluboký náš důl / na štejkěře stůl / zbožie dáva stříbrné, / zdravie běře půl. // Ježto fungrub mám, / sloužím temnotám, / do couku mě vyprovodí / svatý Prokop sám*) a také pro ostře společenskokritické popěvky *Jima Čerta* z období totalitní normalizace (*Ten mistr z Transporty; Já šel jsem cestou tesklivou; Řekněte mně, lidi*):

*Řekněte mně, lidi, proč tolik makáte,
vždyť vy na ty lumpy vyděláváte:
tydleti páni nahoře, ty mají prachů dost,
vobyčejnému dělníku jen hoděj malou kost.*

*V Transportě se plní čím dál tím více
a voní za to mají ukrutný tisíce
a pak udělej mejdan a chlastaj kořalku –
nám nic jinýho nezbejvá než makat
za babku...*

– Z tematického hlediska lze vymezit několik výrazných skupin dělnických písní: písně

o dělnických profesích (železničářské, hornické, zednické ad.; původ mají v tradičních tzv. písničkách o stavích a živnostech: *Ajznpónská uniforma; Cestička k Majrovce; Zedník, knedlík a deník*), buřičské písně (vznik z tradičních robotních a protipanských písní: *My sme ta pára vod mašiny*), písně s městskou sociální problematikou (*Na chicagském náměstí*; sem patří i vystěhovalecké písně: *Moje žena doma, / a já v Amerike, / musím ťažko robit' / v železnej fabrike*), písně tovární a stávkové (*Stojí bouda na Ponávce; Při poslední stáve v Praze*), politické písně (*Panna stojí šlepem; Vandrovali agrármíci*) a písně revoluční (vzniklé kombinací buřičských a politických: *Vzhůru, bratří, doba vzhází*). Žánrově využíval dělnický zpěv škály prvků obecného i městského písňového rezervoáru (kramářská, společenská a zlidovělá píseň; kabaretní píseň-kuplet, periferní popěvek, pololidová a městská lidová píseň; umělá, zejm. tzv. masová píseň). – Teoreticky se v Československu zabývali d. p. především V. Pletka a V. Karbusický (po emigraci V. Karbusického byly paradoxně základní práce o d. p. zkonfiskovány a cenzurovány i jako bibliografický údaj, ale už před vydáním monumentální edice *Dělnické písně*, 1958, museli vydavatelé čelit silnému cenzurnímu nátlaku, po jehož neuposlechnutí byl zásadně snížen náklad díla). V oblasti umělecké stylizace se tzv. fabrickým písním a historickým havířským baladám věnovala skupina *Skiffle Kontra* (cyklus *České lidové písně dělnické*, 1973), ve sféře undergroundu proslul charakteristickým

podáním vlastní tvorby harmonikář F. Horáček (*Jim Čert*; nar. 1956). V. t. hornický folklor.

Lit.: V. Karbusický: *Naše dělnická píseň*. Praha 1953; V. Karbusický – J. Vanický: *Český revoluční zpěvník*. Praha 1953; *Zpěvy anglických havířů*. Přel. J. Valja, vyd. O. Skalníková – Z. Stříbrný. Praha 1956; V. Karbusický – V. Pletka: *Dělnické písně I-II*. Praha 1958; *Americká lidová poezie*. Vyd. L. Dorůžka. Praha 1961; R. Matys – J. Slavíček: *Zpívali pro zítřek*. Praha 1973; J. Markl: *Písně pražských dělníků*. Praha 1977; *Stará dělnická Praha*. Praha 1983. [jt]

dělnické obydlí, příbytek dělníka a jeho rodiny. Zvláštnosti d. o. vystupují nejvýrazněji v proletářském prostředí města a v průmyslových oblastech (Sokolovsko, severočeský hnědohlelný revír, Kladensko, Rosicko-Oslavansko, Ostravsko aj.), zatímco domy dělníků na vesnici (až na kolonie) mimo jádro průmyslové oblasti se zvnějšku jen v detailech odlišovaly od obydlí ostatních chudších vrstev venkovského obyvatelstva. – D. o. v č. zemích se od dob průmyslové revoluce vyvíjelo v několika formách. První forma, jež je spojena s nouzovým ubytováním dělníků, popř. i dělnických rodin, se objevuje v různých variantách a intenzitě, a to od pronajímání jedné postele dvěma podnájemníkům s různými pracovními směny, přes řádné podnájem a malé chudé byty, až po hromadnou výstavbu nouzových kolonií. Největších rozměrů dosáhla po 1. světové válce ve 20. a 30. l. v Praze, kde v nouzo-

vých koloniích bydlelo až 25 000 dělníků, kteří přišli z venkova za prací, často byli bez zaměstnání a neměli kde bydlet. Bytová provizoria se nakonec často stala nadlouho příbytky trvalými. – V průmyslových oblastech dělníci nacházeli v první fázi ubytování v domovním fondu tradiční vesnice. Tato druhá forma dělnického bydlení se uplatňovala zvl. od 60. let 19. stol. v severočeském hnědohlelném revíru. Rozvoj těžby uhlí a průmyslu vedl k oslabení nebo zániku četných rolnických usedlostí, jejichž majitelé si přivydělávali braním dělníků na byt. Čerstvé pracovní síly, přicházející z vnitrozemí, se ubytovávaly v zadních i patrových komorách a světnicích tamějších velkých, často patrových statků. Časem odumírající usedlosti včetně chlévů a stodol vykupovala správa dolů a měnila je v dělnické jednoprostorové nebo dvoupřístorové byty bez příslušenství, z nichž některé byly obývány ještě ve 2. polovině 20. stol. – Od 60. a 70. let 19. stol. průmyslové podniky a doly staví dělnické kolonie, které představují třetí formu d. o. Objevují se ve větší či menší míře ve všech průmyslových oblastech, v městech a ojedinele i ve vesnicích s průmyslovým závodem. Kolonii tvoří řada nebo skupina přízemních či patrových architektonicky shodných domovních bloků nebo domků obvykle s dvoupřístorovými, méně často jednopřístorovými byty se společným záchodem. Ke každému bytu v dělnické kolonii patřil chlívek pro kozu, prase či drůbež, králíkárna a kůlnička pro otop, umístované v dlouhé řadě na protilehlé straně otevřeného společného dvora, kde u starších kolonií stály také záchody, často společné několika domácnostem. – Souběžně s koloniemi závody i podnikatelé stavěli pro dělníky v blízkosti továren a dolů na předměstích a v urbanizovaných obcích nájemní domy, zpravidla patrové, se společným příslušenstvím na chodbě (čtvrtá forma d. o.). Zvláštním typem je městský nájemní dům pavlačový, v jehož přízemí bývají obchody, dílny a skladiště a v jednotlivých patrech pak byty, obvykle bez předsíně, se vstupem přímo do kuchyně, za níž je umístěn jediný pokoj. Jednotlivé byty jsou přístupny z pavlače, na jejímž konci jsou situovány společné záchody a později i výlevka s tekoucí vodou. Kuchyně v těchto bytech byla zastíněna pavlačí, jež se stala i místem živých sousedských styků. Voda se čerpala z pumpy na dvoře, vodovod (stejně jako elektřina) se zaváděl až na přelomu 19. a 20. stol. Obytná plocha bytů, zejm. ve velkých městech, nepostačovala početným dělnickým rodinám, které nadto byly často nuceny brát do bytu ještě podnájemníky na nocleh i stravování, aby mohly uhradit nájemné. – Od konce 19. stol., ale hl. po 1. světové válce si

dělníci, kteří žili především na venkově a na periférii měst, stavěli rodinné domky, kde mohli chovat drůbež, králíky, popř. kozy nebo i prase. Pořizovací cena domku byla na dělnický plat vysoká, a proto se rodina uskrovněovala a žila (v případě nutnosti) jen v jedné místnosti, aby z pronajatého bytu mohla splácet dluh. Dělnické domky postavené do poloviny 20. stol. zpravidla lemují výpadekové komunikace na okrajích obce. – Nejužívanější místností v d. o. byla kuchyně, pokoj měl často jen funkci ložnice a úložné komory a zpravidla se nevytápěl, a to ani v hornických oblastech, kde bylo k dispozici deputátní uhlí. Také zařízení d. o. bylo skromné, převládaly v něm levné kusy jednoduchého městského nábytku a vybavení: stůl, židle, stolička, lavička, kredenc, police, postel, popř. i pohovka, přenosné umývadlo, sporák, uhlák, kbelíky atd. V pokoji stály postele a skříň, někde zásuvkový prádelník či dokonce levný skleník, a také se tam ukládaly potraviny, pokud nebyly ve *špajzce* (skříňce často umístěné na chodbě, kam se stavěla i štoudev na vodu, necky apod.). – Interiér d. o. se měnil na noc, kdy v přeplněných bytech denně rozprostírali slavníky, na nichž spali někteří členové rodiny, zejm. odrostlejší děti. Přesto se dělnická obydlí většinou vyznačovala větší úpravností a čistotou než obydlí zemědělců a snažila se přizpůsobit městským vzorům bydlení, i když skromnou formou. Také výzdoba dělnického interiéru odpovídala sociálnímu postavení dělnické rodiny. – Bydlení v závodních bytech bylo pro dělníky zpravidla výhodnější než v soukromých nájemních domech, avšak podnikatelé této skutečnosti často využívali k nátlaku na

své zaměstnance; ztráta zaměstnání nebo nezaplacení činže často znamenalo násilné vystěhování. – V panelových sídlišťích stejně jako ve čtvrtích rodinných domků, budovaných od poslední třetiny 20. stol. ve městech a v menší míře i na venkově, se již nevytvořily vyložené dělnické, ale spíše občanské čtvrti, v nichž vedle sebe žijí lidé různých profesí a sociálního postavení. V t. nouzové obydlí.

Lit.: *Kladensko*. Praha 1959, s. 28–46; C. Nečas: *K bytovým poměrům dělnické třídy na Ostravsku v období buržoazní republiky*. RZ 10, 1960, s. 120–122; K. Fojtík – O. Sirovátka: *Rosicko-Oslavansko*. Praha 1961, s. 59–85; K. Fojtík: *Dům na předměstí*. BMD 5, 1963, s. 45–68; L. Štěpánek: *Horníci a dělníci ve Svatově na Sokolovsku*. ČL 58, 1971, s. 76–89; V. Tůmová: *Pražské nouzové kolonie*. Praha 1971; J. Vařeka: *Vývoj dělnického interiéru a způsobu bydlení horníků v oblasti Mostu a Duchcova*. ČL 58, 1971, s. 1–15; J. Janusová: *Hornické kolonie v Nýřanech u Plzně*. ČL 67, 1980, s. 160–170; J. Štátná: *Život textilních dělníků na Ústecku a Českotřebovsku 1879–1914*. Vysoké Mýto 1980; J. Tausch: *Dělnické obydlí v zemědělských obcích Jihlavských vrchů*. Socializace vesnice a proměny lidové kultury 1. Uherské Hradiště 1981, s. 103–119; J. Vařeka: *Způsob bydlení a bytová kultura*. In: *Stará dělnická*. Praha 1981, s. 152–182. [jv]

dělnické spolky, organizace sdružující na základě dobrovolného členství dělnictvo na obranu sociálních a později i politických práv. Předchůdcem d. s. byla již od středověku tovaryšská bratrstva některých řemesel, jejichž úkolem bylo ulehčovat to-

varyšům pracovní podmínky (opatřování práce, cestování: vandr, který byl nezbytnou průpravou k získání zkušeností a všeobecného rozhledu atd.). Bratrstva ochraňovala i před neorganizovanými řemeslníky. Členství v bratrstvu zajišťovalo určité stavovské postavení, záštitu v nezaviněné nouzi a podporu v nezaměstnanosti. Manufakturní a tovární dělnictvo se organizovalo od 50. let 19. stol. podle oborů (tiskaři, typografové, rukavičkáři aj.) a hájilo své stavovské zájmy. Své spolky nazývalo *pokladnami*. Měly především podpůrný charakter a jejich členy mohli být pouze kvalifikovaní dělníci. Ve společenstvech, podpůrných spolcích a pokladnách se členové nazývali *tovaryši poctivého řemesla* nebo *cechu* a titulovali se *páni kamarádi*, *páni oudové* apod. – D. s. lze rozdělit do tří vývojových skupin. Nejprve to byly spolky, které navazovaly na tradice cechovních tovaryštev, jejich členové byli převážně vyučení řemeslníci a kvalifikovaní dělníci. Těmto spolkům byly cizí zásady dělnického hnutí a věnovaly se především podpůrné činnosti. Nárůstem dělnického proletariátu a jeho větším uvědoměním se začal pozvolna měnit ráz dosavadních spolků, které se přetvářely, popř. začaly vznikat spolky nové, jež nabývaly charakter odborových organizací a nazývaly se také *odborné*. Staly se základem hospodářského boje dělnictva proti podnikatelům a od konce 19. stol. se začaly slučovat v celostátní svazy. Od konce 60. l. byly zakládány d. s. vzdělávací jako další forma těchto sdružení. Stávaly se středisky vzdělanosti dělnictva a jeho třídního uvědomování. – D. s. se začaly zakládat především v 70. l., což bylo umožněno prosincovou ústavou z r. 1867 a na základě společovacího a shromažďovacího zákona z 15. 11. 1867 a koaličního zákona ze 7. 4. 1870. Jednou z prvních spolkových organizací dělnictva po vydání společovacího zákona byly tzv. besedy (*Karlínská beseda* založena 1868, *Smíchovská beseda* 1869, zanikla 1871, *Malostranská beseda* 1869, zanikla 1872, *Vídeňský vzdělávací spolek* 1867, *Dělnický vzdělávací a podpůrný spolek* v Brně 1869, *Všeobecný dělnický spolek* v Liberci aj.), jejichž cílem bylo umožnit dělníkům společenský život ve vlastním kruhu, zvýšit jejich vzdělání prostřednictvím přednášek, čtení knih a časopisů, pěstování hudby, zpěvu, divadla, společenských zábav a výletů. V besedách se poprvé integrovalo dělnictvo různých profesí. Program besed se nesl ve vlasteneckém duchu a zdůrazňování češství, a to jak v kulturně vzdělávacích akcích i zábavách, tak ve výzdobě spolkových místností (používání hutských symbolů kalichu, cepu a sudlice), na besedních odznacích i praporech. V průběhu 60. let 19. stol. zakládalo dělnictvo některých

řemeslných odvětví spolky na bázi odborové. Pražští typografové založili 1862 spolek *Typografia*, kolem r. 1870 zakládali své spolky dělníci rukavičkářští, kloboučníčtí, pekařští (1869 *Spolek tovaryšů pekařských*), kamnářští (*Spolek vzájemně se podporujících kamnářských pomocníků* 1871), koželužští (1872 *Jednota vzájemně se podporujících tovaryšů koželužských*) ad.; v Plzni vznikl 1872 *Spolek vzájemně se podporujících dělníků plzeňských a vůkolních*, v Roudnici n. Labem 1871 *Dělnická jednota Budislav* atd. Program těchto spolků byl vedle základní podpůrné činnosti rozšířen o činnost společenskou, orientovanou k reprezentaci ve smyslu stavovském i vlasteneckém, a k zábavám členstva. Spolky si z dobrovolných sbírek pořizovaly prapory, jejichž svěcení bylo největší spolkovou slavností, a budovaly dělnické domy. V Plzni vznikl 1885 jako první v Rakousko-Uhersku *Spolek pro zbudování spolkového domu pro české dělnické spolky v Plzni*. Tento spolek zakoupil 1894 dům Peklo, který se po přestavbě a úpravách stal střediskem dělnictva z Plzně i širokého okolí. Stavba dělnických spolkových domů či alespoň získání vlastní místnosti se stávaly cílem řady spolků. D. s. vlastnily hojně navštěvované knihovny. Podle L. Zápotockého měla vzorná dělnická knihovna obsahovat povzbuzující spisy historické, přírodovědecké, o jsoucnosti společnosti lidské a jejích mravech, spisy o postavení dělnictva, o sociální otázce atd. 1878 měl *Spolek pekařských dělníků* i vlastní pěvecký sbor a hudbu. Odborová činnost se soustřeďovala na mzdové a pracovní otázky. Výsledkem činnosti strojírenského dělnictva byla např. 10hodinová pracovní doba v řadě pražských strojírenských podniků od 27. 7. 1872. O povznesení dělnického

vzdělávání četbou, přednáškami a uměním se snažily jak dělnické besedy, tak i odborové a svépomocné spolky. Vzdělávací odbor svépomocného spolku *Oul* pořádal přednášky i pro ženy a dcery členů. – Programově se vzdělávací činnost dostala až do d. s. sociálně demokratických koncem 70. let 19. stol. (*Vzdělávací beseda krejčovských dělníků*, *Čtenářská beseda v Bubnech*, *Vzdělávací spolek Činnost*, *Všeobecně vzdělávací jednota dělnická na Žižkově*, *Občansko-vzdělávací hospodářsko-dělnický spolek Engels v Doudlevcích*, *Všeobecný dělnický vzdělávací spolek pro obojí pohlaví v Aši*, *Česká beseda v Chebu*, *Dělnický vzdělávací spolek pro obojí pohlaví pro Mariánské Lázně a okolí*, *Občansko-vzdělávací spolek Volnost pro Sokolov*, *Dělnický vzdělávací spolek Lichtquelle /později Odborový spolek Vorwärts/ v Chodově*, *Dělnický vzdělávací spolek Fortschritt v Kraslicích*, *Odborový vzdělávací spolek Marx pro horníky v Lipnici*, *Dělnický vzdělávací spolek Zukunft pro dělníky a dělnice v Lokti*, *Odborový a vzdělávací spolek pro horníky Glückauf v Novém Sedle* aj.). Vzdělávací spolková činnost byla považována za důležitou pro emancipaci a politický rozvoj dělnictva, což potvrdilo i usnesení svato-markétského sjezdu Sociálně demokratické strany československé 1878. Členové spolků se scházeli i s rodinami v neděli na přednáškách, pěvecko-hudebních a deklamátorských *akademíích*, josefských, anenských, václavských, kateřinských a dalších zábavách s dramatickými výstupy a hudebními čísly. Pro děti členů byly pořádány mikulášské nadílky, slavnosti vánočního stromku atd. V létě se konaly výlety s hudbou a praporem do okolí. Ve vzdělávacích spolcích se vedle husitských symbolů ve výzdobě spolkových

místností i praporů objevovaly podobizny socialistů, alegorické sochy svobody a dělnické symboly: kladivo, ozubená kola, spojené ruce atd. – V 80. l. vznikaly u některých vzdělávacích spolků samostatné ženské odbory, které se staraly o sociální podporu potřebných členů spolku, o přípravu zábav, dárků pro nadílku apod. V činnosti sociální demokracie měly d. s. vzdělávací a odborové význam pro spojení s dělníckými masami. Početalo se s nimi i v programu strany po r. 1890. – V polovině 90. l. došlo z popudu sociálně demokratické strany ke snaze o koordinaci vzdělávací činnosti: k pokusu o integraci všech spolků. Proto byla 1896 založena *Dělnická akademie*, která se měla stát střediskem dělnického sebevzdělávání. D. s. se zúčastnily např. kladení základního kamene k pomníku J. Jungmanna, pohřbu F. Palackého, K. Sladkovského, tryzny na paměť J. Husa, K. Havlíčka Borovského, sbírek na postavení Národního divadla, příprav Jubilejní výstavy 1891, zapojily se do příprav NVČ 1895, ale té se pak nemohly svou expozicí zúčastnit. Materiály sebrané u příležitosti NVČ byly použity až pro *Dělnickou výstavu* 1902.

Lit.: V. Gregor: *Dělnické pěvecké spolky na Ostravsku a v jiných průmyslových střediscích českých zemí*. Ostrava 1961; J. Fléglová: *Ke společenskému životu pražského dělnictva na konci 19. a v prvních letech 20. století*. Etnografie dělnictva 5. Praha 1975, s. 12–73; *Stará dělnická Praha*. Praha 1981; *České dělnictvo*. ZKSVI 1988, č. 4. [vli]

dělnické svátky a slavnosti, specifický kulturní projev dělnictva jako společenské skupiny. Rozlišují se svátky slavené jednotlivými profesemi, národní slavnosti společně s jinými sociálními skupinami, lokální slavnosti spojené s rodinnými a sousedskými vztahy, svátky a slavnosti v souvislosti s kalendářním rokem a na počest patronů jednotlivých profesí a konečně slavnosti spojené s dělnickou politickou emancipací. – *Profesní sdružování* (zvláště dělníků z řemeslnických dílen) probíhalo od 60. let 19. stol. (nejprve stolové společnosti, později odborové spolky s programem podpůrným, vlasteneckým, společensko-reprezentačním či vzdělávacím). Pod označením *beseda*, *sdužení* nebo *spolek*, s bližším určením jako *čtenářský*, *dělnický*, *řemeslnicko-dělnický*, *podpůrný*, *vzdělávací* a s uvedením profese, se sdružovali dělníci jednoho či více oborů. Symbolem spolku byl prapor, event. stejnokroj, reprezentaci sloužilo vlastní pěvecké sdružení nebo hudební těleso. Vrcholnou společenskou událostí bylo *svěcení spolkového praporu*, pořízeného z dobrovolných sbírek. Součástí rituálu bylo darování stuh kmotrami praporu, výzdoba tribuny vlasteneckými znaky

a hesly. Svěcení se účastnily spřátelené spolky z místa i jiných měst a slavnost vrcholila zatloukáním hřebů s pronášením vlasteneckých hesel. To bylo zvláště významné v místech národnostně smíšených (např. v Brně, pohraničních oblastech). Slavnost končila průvodem všech zúčastněných spolků s prapory a standartami na místo následující veselice. Spolky oslavovaly též výročí svého založení a jiné pro spolek významné dny. Některé spolky (např. pražská *Typografia*, 1862, a *Typografická beseda*, 1865) organizovaly specifické akce, jako byly *slavnosti veteránů práce* při příležitosti 50. výročí zaměstnání svých členů. Manifestovaly tak solidaritu a ocenění práce. Od 70. let dostával jubilant od Typografické besedy pamětní zlatý prsten. V červnu slavili typografové *Johannisfest*. Slavnosti se účastnil vlastní pěvecký sbor. Obyčejem bylo i přijetí do tovaryšství, kdy musel nový tovaryš zaplatit svým spolupracovníkům pohoštění (*společně spropitné*). *Freisprech*, obvyklý u tiskařů, se zachovával i u jirchářů, jednoho z nejstarších pražských řemesel. *Vymetání* se slavilo při přijímání tovaryše ve sklárnách. – *Národní slavnosti* slavily dělnické spolky po boku organizací a spolků měšťanských pod svými prapory jako integrální součást národa (slavnost při zakládání Národního divadla, oslavy narozenin národních buditelů, pohřby významných mužů aj.). Vždy vystupovaly jako samostatná skupina za svým spolkovým praporem. – *Lokální a rodinné slavnosti* byly spojovány s významnými místními událostmi, např. s kladením základních kamenů k veřejným budovám, otevíráním nových škol, muzeí, kulturních zařízení, odhalováním pomníků. Dělnické spolky a korporace na nich byly zastoupeny svým členstvem vždy se spolkovým praporem, event. pěveckými nebo orchestrálními sdružením. V lokálním prostředí dělnických domů a kolonií se slavily jmeniny Josefů, Václavů, Aniček a Marií domácími veselnicemi. Známa byla anenská zábava pražských trhovkyň. – *Církevní slavnosti spojené s kalendářním rokem* (např. Vzkříšení, Boží tělo) navštěvovali také dělníci jako reprezentanti svých profesí, zvl. horníci a hutníci v typických krojích, s prapory a odznaky. Na svátek patronů vlastní profese byly organizovány slavnosti, které zpravidla začínaly polní mší nebo pobožností ke chvále patrona. Horníci tak uctívali sv. Prokopa a Barboru, hutníci Floriána a Anděla strážce, cihláři Annu apod. V dílních centrech se konaly při těchto příležitostech hornické parády, četné zvl. tam, kde bylo také poutní místo (Příbram, Malé Svatoňovice). Po mši a přehlídce následovala odpoledne lidová zábava. – *Slavnosti spojené s emancipací dělnictva* se odehrávaly na půdě dělnických spolků a besed. Vedle přednáš-

kové a vzdělávací činnosti v různých oborech to byly především slavnostní akademie pořádané u příležitosti výročí významných osobností národního a politického života. *Hudebně-deklamatorní akademie* byly vedle ochotnického divadla typickými dělnickými slavnostmi. Na programu byla vedle veršů českých básníků (J. Neruda, S. Čech, V. Hálek) básnická a písňová tvorba dělnických autorů, satirické scénky a časové kuplety amatérských autorů. Oblíbené byly i živé obrazy, ve kterých dominovaly symboly dělnické práce a solidarity. Spolu s bustami a portréty buditelů, národních hrdinů a dělnických předáků tvořily tyto symboly i výzdobu spolkových místností a výtvarnou složku spolkových materiálů (stylizovaná kladiva, ozubená kola, spojené ruce a pracovní nástroje vytvářející emblémy na stěnách místností, na záhlaví tiskopisů, na razítcích, medailích a odznacích dělnických spolků). – Prostředky, které byly získány kulturní a zábavní činností v dělnických spolcích, sloužily jednak k zajišťování další osvětové činnosti, jednak k podpůrným akcím ve prospěch dělnických dětí a sociálně slabých členů. Pravidelné byly nadílky dětem při slavnostech vánočního stromku nebo májových oslavách, v národnostně smíšených oblastech bylo podporováno české školství prostřednictvím Národních jednot nebo přímo patronáty nad jednotlivými školami (např. v Brně to byly české mateřské a obecné školy a umístování učňů u českých řemeslníků). Při spolkových akcích se konaly sbírky ve prospěch všenárodních zájmů (sbírka na postavení a poté i znovupostavení Národního divadla našla mezi dělníky silnou odezvu). – Každá celonárodní slavnost byla i příležitostí pro organizovanou dělnickou návštěvu. Bylo tomu tak na *Všeobecné zemské jubilejní výstavě 1891* i na *Národopisné výstavě československé 1895*, kde pív. mělo být samostatně oddělení o životě dělnictva. Do Prahy se vypravovaly vlaky s dělnickými návštěvníky výstavy, z pražských průmyslových čtvrtí vycházely manifestačně utvářené dělnické průvody. První samostatnou *Dělnickou výstavu 1902* si zorganizovali sami dělníci a úspěšně na ní ukázali svůj význam a schopnost zařadit se do národního života a kultury. – Dělníci se podíleli i na činnosti Sokola od jeho založení (1862) a účastnili se nejen cvičení, ale i všech dalších sokolských akcí. 1897 byla v Praze založena první *Dělnická tělocvičná jednota* a 16. 8. 1903 se tu konalo první veřejné cvičení dělnických tělocvičných jednot, kam přešla část dělníků ze Sokola. První *spartakiáda Federace dělnických tělocvičných jednot* se konala 1921 a toto označení přešlo po r. 1948 na velké tělocvičné slavnosti. Největší dělnickou slavností byl 1. máj. Slavil

se poprvé 1890 na Střeleckém ostrově v Praze za mohutné účasti dělnictva. V Brně ho slavili společně Češi s Němci, ale odpolední zábava v Pisárkách byla oddělená. V jiných dělnických střediscích (Ostrava) byla oslava 1890 i v dalších letech na veřejnosti zakázána. Stoupenci dělnického hnutí se scházeli pouze v hostincích, prvomájové veřejné tábory lidu v průvodech s hudbou byly možné až na počátku 20. stol. Rozpadem dělnického hnutí do více politických stran se oslavy 1. máje roztržily podle politické příslušnosti a sympatií. Povinným oficiálním svátkem se 1. máj stal až po r. 1948 v režii komunistů, podobně jako *Mezinárodní den žen* a oslava *Velké říjnové socialistické revoluce*. – 1918–1938 se aktivizovalo dělnické divadelnictví hl. v politických stranách, především sociálně demokratické a komunistické. Za spolupráce levicové inteligence vznikaly soubory, které připravovaly programy v dělnických domech na předměstích, při oslavách 1. máje a cvičeních dělnických tělovýchovných jednot. Dělnické divadelní ochotnictví mělo své soubory nejen v Praze, ale ve většině průmyslových center, v Ostravě, Plzni, na Kladně a jiných městech. Repertoár byl široký, od politických agitok až k operetám.

Lit.: O. Skalníková: *Hornické slavnosti na Ostravsku v 19. a na počátku 20. století*. ČL 53, 1966, s. 282–290; J. Svobodová: *K činnosti karlínské stolové společnosti příznivkyň Odborového spolku kovodělníků*. ČL 63, 1976, s. 135–151; *Stará dělnická Praha*. Praha 1981, s. 52–75; M. Moravcová: *Slavnosti veteránů práce. Ke genezi a významu tradice oslav 50. výročí práce typografických dělníků*. ČL 75, 1988, s. 12–22; O. Skalníková: *Slavnosti a svátky v Malých Svatoňovicích do konce 19. století*. In: Město: prostor – lidé – slavnosti. Uherské Hradiště 1990, s. 147–152; K. Altman: *Křemenné Brno*. Brno 1993, s. 74–90; K. Altman: *Brněnské spolky*. In: Město pod Špilberkem. Brno 1993, s. 136–143. [osk]

dělnické zvyky a obyčeje, souhrn pracovních zvyklostí a opakovaných společenských aktivit vlastního dělnictva. Dělníci (od dob cechovních tovaryšů, přes manufakturní dělníky až k průmyslovému dělnictvu) se řídili při práci určitými praktikami, které se přenášely z generace na generaci. Tyto návyky spočívaly v organizaci práce, ve vztazích mezi učni, tovaryši-dělníky, mistry a majiteli dílny nebo továrny. Pracovní doba byla určována v řemeslnických dílnách mistrem, v továrnách majitelem nebo jeho plnomocníkem. Mimo pracovní povinnosti učňů (pomoc v domácnosti, hlídání dětí apod.) ovlivňovala mistrova manželka, patriarchální vztahy panovaly v dílnách, kde učni a dělníci zároveň bydleli a stravovali se. Cechovní tovaryši měli pra-

covní povinnosti a návyky určeny cechovními artikulemi, které je také nabádaly k tomu, aby dbali čistoty, chodili pravidelně do lázně, nehráli o peníze, neprali se a netoula-li. V dílnách, manufakturách i továrnách se přísně dodržovala hierarchie věková i profesní (podřízení mladších pracovníků starším, autorita nadřízených a mistrů). – Reliktem dřívějších zvyků bylo dodržování tzv. modrého pondělí, přes opakované zákazy (již od 17. stol.) se slavilo u některých řemeslníků i dělníků ještě v 19. stol. Ze zákazů *hoblování* a *strykání* vyučence vstupujícího mezi tovaryše je možno soudit, že tyto rozpustilosti byly u tovaryšů obvyklé. Dále se zakazovalo pít s cizími tovaryši, kteří přicházeli vandrem a kterým místní platili v hospodě pití a jídlo a trávili s nimi čas namísto práce v dílně. Zvlášť kritizováno bylo hrazení těchto besed z tovaryšské *pikslý*, období cechovní pokladnice. Pravidla přísné hierarchie mezi jednotlivými kategoriemi přešla i do vztahů mezi továrním dělnictvem. – Centrem prožívání pracovního volna byly hospody. Příslušníci jednotlivých řemesel i tovární dělníci měli své stoly, jejichž umístění odpovídalo vážnosti řemesla. Na špičce byli strojírenští dělníci, na konci textiláci. Učni do hospody nesměli. V hostincích se přijímali vyučenci za tovaryše *frajšprechem*, při němž vyučenec zaplatil představenstvu jídlo a pití (*šmaus*). Do hostinců blízko dílen a továren přicházeli svačináři pro pivo na známky, jejichž hodnota se dělníkům strhávala ze mzdy. V hostincích se také konaly o nedělích a svátcích taneční zábavy, v létě v zahradních restauracích. Zábavy byly příležitostí pro setkávání dělníků, služek a vojáků z jednoho kraje v cizím městském prostředí. Svátečních příležitostí bylo dostatek. 1852 bylo potvrzeno nařízení z r. 1821 o svátcích, kdy byl pracovní klid (Vzkříšení a Boží hod a Pondělí velikonoční, Boží hod a Pondělí svatodušní, Boží hod vánoční a den sv. Štěpána, Nový rok, den Tří králů, Nanebevstoupení Páně, Boží tělo, všechny mariánské svátky, sv. Petr a Pavel, Všechny svatých, sv. Jan Nepomucký, sv. Václav). Kompenzací volných dní byla u některých řemesel (krejčí, obuvníci, rukavičkáři) prodloužená pracovní doba před Vánoce, Velikonocemi a jinými dny zvýšené poptávky. Další příležitostí využívání pracovního volna byla účast na poutích a posvíceních ve dnech sv. Matěje, Jana Nepomuckého, Petra a Pavla, Prokopa, Markéty, Jakuba, Anny, na podzim to bylo václavské, havelské, martinšské posvícení. Na slavení patronů jednotlivých profesí se podíleli nejen dělníci oboru, ale i jejich přátelé z jiných zaměstnání. Speciálně pražskými slavnostmi byly ševcovská *Fidlovačka* a krejčovský *Slamník*. – Dozníváním patriarchálních vztahů mezi podnikateli

a dělníky byly *kasace* nebo *štrandle*, hudební pozdrav k narozeninám nebo jmeninám zaměstnavatele a členů jeho rodiny. Hudebníky byli sami dělníci, kteří ovládali některý nástroj (harmoniku, housle). Zahrání k počtu bylo obvyklé i v dělnických koloniích a pavlačových domech při příležitosti svátků Josefa, Václava, Anny, Marie. – Z výročních obyčejů se dělníci podíleli především na zvycích v době Vánoc, Nového roku a masopustu. Vánočního *chození s kališem* a *s hvězdou* se účastnili zedníci, kameníci a jiní řemeslníci, kteří nemohli v zimě pracovat na stavbách a *vymetáním* v pekařských a jiných živnostech si přilepšovali. Jiní v té době nezaměstnaní dělníci provozovali *jesle*, představení na pozadí vánoční legendy pro děti i dospělé. S novoročním přáním chodili kominíci, popeláři a jiní poslušní zaměstnanci. Na konec masopustu slavila sladovnická a pivovarská chasa *bakusa*. Zedníci a tesaři slavili *glajchu*, když na stavbě domu dokončili krov nebo nejvyšší patro. Byli obdarováni stavebníkem a dokončení práce oslavili v hospodě. – Negativní zvyklostí bylo v některých profesích poskytování úplatků mistrům a nadřízeným za získání lepší práce nebo odměny (*kozí daň*; po charakteru daru, kterým bylo kůzle nebo jiné zvíře či maso z domácí produkce). – Dělnické zvyky zasahovaly i do rodinného života, zvl. ve významných chvílích (svatba, pohřeb). Při svatbě (podobně jako na vesnicích) byl manželský pár při návratu do domu *zatabován*, pohřeb dělníka byl vedle rodiny záležitostí spolupracovníků, kteří nesli rakev ke hrobu, členům dělnických spolků zahrála spolková hudba, byl nesen spolkový prapor. Při výplatě bylo obvyklé vybírání na vdovu a sirotky. Zapojením dělnictva do veřejného dění, odborového a politického života se výrazně projevovala dělnická solidarita. Mzdové a jiné spory sociálního charakteru se řešily stávkami nebo jinými protestními akcemi proti zaměstnavatelům. Stávkové fondy měly podporovat vytrvalost v protestu. Rušitelé solidárních akcí byli bojkotováni, posměšně nazýváni *mrvy* (Mrva bylo jméno konfidenta) a *žlutáky* (odboráři ochotní ke smíru se zaměstnavateli). Hesla *Ani muže ze závodu*, *ani halě ze mzdy* aj. provázela sociální bouře dělnictva v dobách nezaměstnanosti.

Lit.: J. Soukup: *Na den sv. Anny*. Čl 8, 1899, s. 417–420; J. Soukup: *Vánoční chození s Kališem*. Čl 19, 1910, s. 113; Č. Zábř: *Sladovnické obyčeje, zábavy a slavnosti*. Praha 1910; F. Zuman: *Kališové a chodění zedníků a kameníků s hvězdou*. Čl 25, 1925, s. 236; O. Skalníková: *Společenské vztahy v pražské dělnické čtvrti na rozhraní 19. a 20. století*. Etnografie dělnictva 1. Praha 1974; A. Robek: *Společenský a rodinný život pražských dělníků v první polovině devatenáctého století*. Etnografie dělnictva 6.

Praha 1975; *Stará dělnická Praha*. Praha 1981, s. 34–84. [osk]

dělnictvo, sociální kategorie, která nebyla nikdy přesně vymezena; hlavní kritéria, na nichž jsou různé definice d. postaveny (vztah k vlastnictví výrobních prostředků, převážně manuální charakter práce, kulturní rysy, společenské vědomí, zájmy a aspirace), nikdy neumožnila v praxi toto představované společenství pojednat jako subjekt s celkovou vnitřní koherencí. Většinou se pod pojmem d. rozumějí osoby najímané zaměstnavateli na nejrůznější práce, které nejsou administrativního rázu, netýkají se pedagogického a výchovného působení, nejsou odbornou prací ve zdravotnictví, netýkají se činnosti státní správy, policie, armády a tvůrčí činnosti v oblasti kultury, vědy a výzkumu. Česká etnologie se d. intenzivně zabývala zejm. v l. 1949–1989. Do programů výzkumu d. byly víceméně intuitivně zařazovány nižší společenské vrstvy manuálně pracujících s nízkým společenským statutem a vzděláním, jejichž hlavní obživné aktivity se nevázaly k vlastnictví půdy (někdy včetně pouličních prodavačů, drobných řemeslníků, městské chudiny, nezaměstnaných aj.). V rámci takto pojatých výzkumů vzniklo několik monografií průmyslových oblastí a městských aglomerací, které se staly jedním z inspiračních zdrojů pro pozdější etnologický výzkum soudobého způsobu života a pro urbánní antropologii. V t. dělnická píseň, dělnické obydlí, dělnické spolky, dělnické svátky a slavnosti, strava dělníků.

Lit.: *Kladensko*. Praha 1959; K. Fojtík – O. Sirovátka: *Rosicko-Oslavansko*. Praha 1961; M. Moravcová – A. Robek: *Tricet let etnografické práce na výzkumu dělnictva*. Čl 68, 1981, s. 68–77; *Stará dělnická Praha*. Praha 1981; B. S. Frykman (ed.): *Working Class Culture*. Göteborg 1989. [zu]

démonické bytosti, stvoření z paralelního, mimolidského světa. Řecký výraz *daimon* označuje bytost z nižšího světa elementárních bohů, souhrnný pojem pro strašidla, nadpřirozené bytosti a monstra; v bibli jsou tak pojmenováni pohanští bozi. Řada konkrétních d. b. pronikla do evropského povědomí z antické mytologie: sfingy, fénix, sirény, kentauři a zejm. pohanský bůh stád Pan. Doloženy jsou však od starověku ve všech světových kulturách, kde personifikují nejrůznější vlastnosti, pohromy a hl. nemoci. Velmi obávaným byl démon ohrožující matku s nově narozeným dítětem. Ochranu před d. b. skýtaly amulety a rituály; před demony chránily již ve starověké Mezopotámii (bytost Lamaštu) nebo v Persii (Ál). V pozdějším vývoji d. b. splynuly s křesťanským ďáblem

a s postavami strašidel a revenantů (umrlců). Charakter démonů si uchovaly bytosti personifikující přírodní živly, jako je vodník a některé typy lesních bytostí: divý muž, divoženka, divoký lovec, hejkal ad. Náležejí sem i tzv. teriomorfní démoni, zvířecí postavy nápadně vzhledem, vzrůstem nebo chováním (had, pes, koza, tele, zajíc, ropucha). Jméno démona bývá tabuizováno, nesmí se vyslovit, aby nebyl bezděčně přivolán. S tímto jevem se lze setkat už ve starověku, obávaná Lamaštu je opisně nazvána *Sestra boha Anu*. – V českém folkloru jsou jako zástupná označení d. b. volena křestní jména (Ivan pro vodníka, Kuba pro domácího skřítko) či jména odvozená z latiny nebo němčiny (hastrman, špihl). Pro dábla se užívá opisu *oný, zlý, rohatý*. Prastará lesní bytost vystraší pasáky při noční pastvě či uhlíře přespávající v lese, kteří si zastrčili nohy do jednoho pytle nebo si polehali v kruhu okolo ohně. Démon spatří propletené spáče a udiveně zvolá: *Už tady pamatuju třikrát les a třikrát ves, ale takové zvíře jsem ještě neviděl, musím se zeptat své praprabáby*. Tato bytost je výjimečně nazvána jménem, podobně jako valašská Lulkyňa nebo karpatská Runa (prastarý typ odpudivé bytosti: obrovská postava s velkými prsy přehozenými přes rameno). K typickým démonickým jevům a projevům náleží převrácení fyzikálních zákonů: na vodě se nedělají kola, hlas při přiblížení slabne, vzdalující se postava roste, přisedne-li na vůz, je náklad lehčí.

Lit.: D. Klímová-Rychnová: *Příprava katalogu českých pověstních žánrů*. SN 11, 1963, s. 439–484; D. Klímová: *Katalog hornáckých lidových vyprávění*. In: Hornácko. Brno 1966, s. 549–584; W. Eilers: *Die Ál, ein persisches Kindbettgespenst*. München 1979; L. Petzoldt: *Lexikon der Dämonen und Elementargeister*. München 1990, 2. vyd. 1995; L. Petzoldt: *Einführung in die Sagenforschung*. Konstanz 2001, s. 129. [dk]

desátek, církevní dávka placená držiteli zemědělských usedlostí. D. původně činil 1/10 polní úrody a užitkového zvířectva a byl placen biskupovi. Časem byl různě modifikován. V č. zemích je v 10. stol. doložen biskupský d. ve snopech, v 11. stol. v zrně, nejpozději ve 13. stol. v penězích. S budováním farní organizace nabyl místo něho na významu farní d. Byl placen jak z panské, tak i z poddanské půdy, a to i podsedky. Již od doby předhusitské se vyskytoval ve třech základních podobách. Jako plný d. (*decima plena*) byl vybírán každý desátý snop na poli a každý desátý kus dobytka (hl. z panských popluzí). Rozšířenější byl d. v podobě pevně stanoveného množství obilí z lánu (*decima rustikalis*), méně běžný byl d. jako stálá pe-

něžní dávka. D., který ponechala i utrakvistická církev, byl odváděn až do konce feudálního období. Zejm. v dobách úpadku církevní autority bylo jeho placení častým předmětem sporů mezi farníky a farářem. Nárok na vybírání části d. na některých místech časem přešel na světské osoby, např. na vrchnosti (směnou za určitý pozemek, neoprávněným zábořem apod.). Pokus Josefa II. z r. 1789 převést d. výhradně na peníze neuspěl. D. byl zrušen za náhradu spolu s poddanskými platy a robotami zákony z l. 1848–1849. Výkup pevně stanoveného desátku (obilního i peněžitého) byl upraven teprve zemským zákonem z 11. 5. 1869, jenž stanovil náhradu ve výši kapitalizovaného 5% výnosu.

Lit.: F. Vacek: *Dějiny církevního desátku v Čechách a na Moravě*. ČDV 22, 1935, s. 1–14. [em]

destičky viz karetky

děšť, jedna z forem vodních srážek; 1. očekávaný prostředek vzrůstu nové vegetace přivolaný na jaře dívčími obřady. Magie za d. je v č. zemích doložena ojedinele: zpráva z bechyňského kraje (1697) líčí průvod dívek za soumraku ke studánce, vstup jedné z nich do vody a vylévání vody kolem. Magický úkon je podpořen nahotou a čistotou dívky (panny). Podle F. Sušila byly konány v polovině 19. stol. letnicové průvody dívek (králek) kolem studní se zelenými vrbovými větvemi a zpěvem za přivolání d. Tato funkce na počátku 20. stol. už nebyla zaznamenána; místy na Českomoravské vysočině a v j. Čechách bylo doloženo jen obřadní vylévání (nebo čištění) studánek mužskou mládeží o letnicích;

2. obávaný živel ohrožující dozrávající úrodu na poli a na vinicích, zvl. ve spojení s kroupami a bouří. Ochranným magickým prostředkem proti mračnům bylo troubení, zvonění, modlitba. Za d. a dobrou úrodu chodila církevní procesí na svatodušní svátky a na tzv. křížové dny.

Lit.: A. Podlaha: *Zprávy missionářův českých o pověrách lidových z druhé polovice XII. století*. ČL 4, 1895, s. 290; F. Sušil: *Moravské národní písně*. Vyd. B. Václavěk – R. Smetana. Praha 1951, s. 688–689, 2. vydání. [vf]

dětská úmrtnost viz kojenecká úmrtnost

dětské hry, činnosti provozované dětmi pro zábavu a rekreaci, ale odedávna také významný prostředek tělesné a duchovní, rozumové, estetické, pracovní i mravní výchovy a rozvoje vůle. Jejich principiální význam v tomto směru vyjádřil již J. A. Komenský myšlenkou, že *hrou si děti mají cvičit mysl k jemnosti, pohyby k obratnosti a tělo ku zdraví*. Jako dobrovolná spontánní činnost rozvíjí hra prakticky všechny stránky dětské osobnosti a zároveň obohacuje a zradostňuje život dětí. Lidová tradice uchovávala veliké množství her, jejichž formová rozmanitost a výchovná mnohostrannost (jak dokládají i samotné názvy her) je vsutku pozoruhodná. – Z hlediska *herní sezony* lze rozlišit tradiční dětské hry a) jarní: např. *na hřímbabu* (Čechy), *na nebe a na peklo* (Klatovsko), *na žalmana* (Čechy a Morava), *na křepelku* (Podluží) ad.; b) letní: *na hastrmana* (Čechy, Morava, Slezsko), *na anděla a na čerta* (Poděbradsko), *na brábky* (Hornácko), *na Pannu Marii* (Slezsko); c) podzimní: *na jestřába* (Čechy), *na kmotru Lidku* (Berounsko), *na kokše* (Čechy, Morava), *na komináře* (Valašsko); d) zimní: *na přástvu* (Jičínsko), *na zlatý prsten* (Bydžovsko), *na slámu, myslíme si na slovíčko* (Hornácko); z hlediska *pohlaví hráčů* a) hry chlapecké: *botky šiti* (Berounsko), *kdo z koho* (Bydžovsko), *na nebe a na peklo* (Klatovsko), *na pana Víta* (Haná), *na barana a na ovce* (Hornácko), *na škrobánka* (Slezsko); b) hry dívčí: *na chléb* (Berounsko, Morava), *na paní růžovou* (Poděbradsko), *na husy* (Berounsko, Hlinecko, Haná), *na zlatý strevíček* (Hornácko), *na anjelička* (Slezsko); c) hry společné: *na křepelku* (Berounsko, j. Čechy), *na vlka* (Bydžovsko), *na kucibabu* (Poděbradsko), *na slepú babu* (Morava), *na šterce* (Hornácko); z hlediska *herního obsahu* a) hry nepohybové, tj. prováděné na místě: *na pantoflíček* (Čechy), *na mlýn, na mlčenou* (Morava), *na poštu* (Hornácko), *na zlatý džbán* (Slezsko); b) hry pohybové, v nichž pohyb, tj. chůze, běh, taneční krok apod. je jejich podstatným herním prvkem: *na trnky* (Berounsko), *na vlčka* (Haná), *letí vrana*

kolem plotu (Hornácko), na stařečka (Slezsko); c) hry končící přetahováním: na ptáky (Lounsko), na zlatou bránu, na husičky (Čechy), na barvy (Čechy, Morava), na kohútiky, za pase, na měřice, zvihat puténky (Hornácko); d) s ustálenými předměty: 1. s míčem: míčové školky (Čechy, Morava, Slezsko), na berana (Hlinecko), na děčka, na královnu, na polévku, na chyby, přeměňovaná (Hornácko), hlavičková, na zaháněnou, na cíle (Morava); 2. s nožem: na políčko, na konička, na jamky (Hornácko), křivák a zapichování křiváku mezi prsty ruky (Morava); 3. se švihadlem: skákání se švihadlem (Čechy, Morava, Slezsko); 4. s káčou, s vlkem: roztažení káče (Čechy, Morava, Slezsko) nebo těž vlka (Hornácko); 5. s šátkem: na šátek (Poděbradsko), na klobásu (Berounsko, Čáslavsko, Klatovsko) nebo na Čimčarovo jelíto (Hlinecko, Hornácko), na peška (Čechy, Morava, Slezsko); 6. s kolíkem, holí: na zlatý prsten (Morava), na dudka (Hlinecko, Hornácko), na tyčky (Slezsko); 7. s pálkou: na papunca, na klepanou, v blechu a špačka (Morava), na palestru (Hornácko); 8. s obruči: pohánění obruče kolíkem (Čechy, Morava, Slezsko); 9. s kamínky: školka s kamínky (Morava), na majky nebo na drápky, na nebe, peklo, ráj, na čáru (Hornácko); 10. s knoflíky: na knoflíky, na veliký mlýnek (Hornácko); 11. s fazolí a hrachem: na straku (Bydžovsko), na dráteníka (Poděbradsko), na špartanca, na sudolicho (Morava), na orla (Hornácko), na stručí (Slezsko); 13. s mincemi: k čáře (Poděbradsko), grajcarama ke kolečku, kotlátat grajcarey (Hornácko); 14. s kuličkami: v kuličky do důlku nebo na čáru (Čechy, Morava, Slezsko); 15. s prstýnkem: na zlatý prsten (Bydžovsko), na prstýnky (Poděbradsko); 16. s brčkem či slámkou: dělání mýdlových bublin (Čechy, Morava),

tj. pučeřin (Slezsko); 17. s provázkem: přebírání provázku (Čechy, Morava, Slezsko); 18. se zápalkami: překládání sirek (Hornácko); 19. se sněhovými koulemi: koulování (Čechy, Morava, Slezsko); 20. se dřeváky: klouzání na ledě (Jindřichohradecko); 21. se sáněmi: sáňkování (Čechy, Morava, Slezsko); 22. s blátem: hnětení panenek, buchet, panáčků (Hornácko); 23. s prakem, s lukem: střelení na cíl (Čechy, Morava, Slezsko); 24. s drakem, hvězdou: pouštění draků (Čechy, Morava, Slezsko); 25. s hračkou, s loutkou: dřevěnou (zejm. Čechy), hliněnou (zejm. Morava), textilní, těstovou (zejm. Praha, Chodsko, Příbramsko); 26. s ořechy: rozbíjet ořechy (Hornácko); 27. s houpačkami, s chůdami (Čechy, Morava, Slezsko); e) hry obřadní, donedávna závazná složka někdejších tradičních výročních obyčejů, na přelomu 20. a 21. století už většinou jen přežívající zábavné hry, např. kolední obchůzky tří králů i hra o sv. Dorotě (Čechy, Morava, Slezsko), končinové podšablování či skákání na konopě (Hornácko), různé obyčejové jevy velikonočního a svatodušního období; z hlediska charakteristických herních prvků a) s heslem či povelom: na škatule (Čechy, Morava), na zaklepávanou (Čechy, Morava), pučme si ho (Telčsko), na žmukanou (Vlašimsko) nebo na žmék (Litovelsko), škatulko, otevři sa (Hornácko); b) s dialogem: na paní tetu (Berounsko, Hradecko, Morava), na luňáčka (od Havlíčkova Brodu), na dědka (Haná), na anjela a ďábla (Slezsko); c) s říkadlem: držte, pusťte (Poděbradsko), na hotařa (Morava), na zlaté prasa (Hornácko), na abrháma (Podluží), na bránu (Slezsko); d) se zpěvem: na kotka (Dobrušsko, Jičínsko), na umrlého žida (Jindřichohradecko, Klatovsko), obdobně na jiru (Poděbradsko), na strýca (Valašsko), na heličku (Čechy), na paní lišku (Poděbradsko), na Elišku (Morava), na kamený most, na neboru (Morava), na herličku (Slezsko); e) s vyprávěním: na rezníka, na svadbu (Hornácko); f) s hádankou: na řemesla (Bydžovsko), ptáčku, jak zpíváš? (Poděbradsko), na košíček (Hornácko), na ptáky (Slezsko); g) s prvky pozornostními: na čápa (Čechy), co má křídla, letí (Poděbradsko), píšu, píšu patnáct (Čechy, Morava), na tysa (Morava), mlynárovi holubi; všecko létá, co má pírí; na mlékárku (Hornácko), na mlékařku (Hlinecko, Poděbradsko); h) s prvky výtvarně tvořivými: na šibenici (Poděbradsko), skládanky z papíru (Čechy, Morava, Slezsko), modelování z bláta (Hornácko), stavění sněhuláků (Čechy, Morava, Slezsko), na jizby, tj. stavění jizeb s celým zařízením z opadaného listí (Slezsko); ch) s prvky tělocvičnými: stavění suché vrby, metání kotoulů (kotrmelců), lámání koles, přeskakování kozy, šplhání a lezení po stro-

mech; i) s prvky závodními, soutěživými: honičky všeho druhu: na kočku a myš (Čechy, Morava), kohoutí zápasy (Čechy, Morava, Slezsko), na brablenco (Morava), na myslivce (Valašsko), na třetího (Hornácko), na panské holuby (Slezsko). V. t. dětské taneční hry, koleda, obchůzka, letnice, Velikonoce.

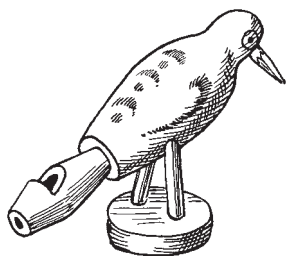
Lit.: K. J. Erben: Prostonárodní české písně a říkadla. Praha 1864; B. Hakl: Dětské hry. Praha 1872; F. Bartoš: Naše děti. Brno 1888; K. Procházka: O dětech na Novostřeševku. Praha 1901; A. M. Lounský: České národní hry. Praha 1902; M. Václavěk: Děti na Moravském Valašsku. Jičín 1902; Z. Jelínková: Dětské hry a říkadla z Hornácka. Praha 1954; M. Lábková: Dětské hry na Plzeňsku. Minulosti Plzně a Plzeňska, 1958; F. Svobodová-Goldmannová: Říkadla a hry slováckých dětí. Gottwaldov 1958; L. Nosková: Dětské hry z Dačicka. Jihlava 1958; L. Mátlová-Uhrová: Děti na Hané. Prostějov 1978; V. Mišurcová – J. Fišer – V. Fixl: Hra a hračka v životě dítěte. Praha 1980; Dětské taneční hry z Hornácka. Třebíč 1987.

[zm]

dětské hudební nástroje, zmenšeniny hudebních nástrojů nebo jejich napodobeniny, užívané výhradně dětmi, většinou jako hračky. Fyzické stáří dochovaných d. h. n. dosahuje jen zlomku stáří skutečných hudebních nástrojů. Děti hračky ničily, d. h. n. neměly vlastně žádnou cenu, takže se lze jen výjimečně setkat s exempláři pocházejícími z dřívější doby než z počátku 20. stol. Jejich koncepce a konstrukce většinou nezná časových ani prostorových hranic. Nástrojářsky neznalí a nepoučení výrobci hraček, většinou otcové dětí, se snažili pomocí obecných vědomostí a umu dosáhnout výsledku: vyrobit znějící a dostatečně pevný hudební nástroj nejjednoduššími možnými prostředky. D. h. n. tak představují zvukové hračky bez národní i časové specifčnosti, obsahují

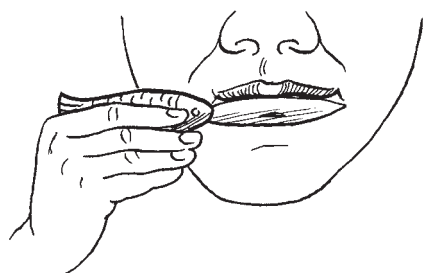

Slepíčka

Přístala (ptáček)

obecně známé výrobní techniky, postupy a prvky, s nimiž se lze v primitivních formách lidového nástrojařství setkat kdekoli a kdykoliv. D. h. n. se dají rozdělit do pěti skupin: 1. zvukové hračky rostlé, jen nepatrně upravované, jež si vyráběly děti samy. Patří sem především po celém světě rozšířené kukuřičné housle zv. *vrzačky*, dále pak různé formy hudebních luk s tětivy z kůry nebo lýka, přístalky z čerstvého proutí a nepřeberná řada nejrůznějších idiofonů, jejichž paralely lze nalézt u nástrojových archetypů a prototypů; 2. hračky vzhledově se blížící skutečným smyčcovým nástrojům, avšak bez výrobně náročných rezonančních dutin. Je poučné, jak jejich dospělí hotovitelé došli samozřejmým zjednodušováním k tvarům středověkých smyčcových nástrojů, aniž by o jejich někdejší existenci věděli. Snaha po zvýšení hlasitosti přivedla výrobce např. lyrovitě tvarované hračky z Hornácka k důmyslnému řešení, při němž zároveň obešel nutnost vyrobit rezonanční dutinu. Mezi dvě stejně tvarované desky nástroje vlepil silnější textilní vložku. Při maximální výrobní jednoduchosti tak vznikl poměrně složitý rezonátor s reflektorem, jehož účinek je zřejmý. Jakýmsi mezistupněm mezi druhou a třetí skupinou dětských hudebních nástrojů jsou housličky, dodnes hojně rozšířené v oblasti moravsko-slovenských Kopanic. K hračce předchozí skupiny byla přidána malá dutina, opatřená zvukovými otvory, na níž stojí destičková kobylka; 3. dětské hudební nástroje s rezonančními dutinami, z nichž nejdokonalejšími jsou zmenšeniny nástrojů pro dospělé. Konstrukčně nejjednodušší formou jsou *korytka* z Valašska, složitější jsou pak nástroje se samostatně sestavovanými korpusy

Pískání na kudlu

ze dřeva, plechu atd. Často se lze setkat s dostavěním nového korpusu ke krku rozbitých profesionálně vyrobených houslí. Zmenšeniny lidových smyčcových nástrojů *da braccio* (*húšle, skřipky*) byly vyráběny pro děti venkovských muzikantů, z nichž si rodiče přáli mít hudebníky; 4. skupina s dominujícími aerofony. Jde o nástroje kupované především na trzích, kde soustružníci dřeva, hrnčíři, džbánkaři a kováři prodávali různé přístalky, okaríny, vábníčky, grumle, mirlitony, plechové bubínky a štěrchátka; 5. moderní, novodobé hračky, vyráběné z umělých hmot, jejichž podstatou jsou elektrofonické a především elektronické principy. Zajímavé je, že tyto dětské hudební nástroje, vyráběné zejména v zemích Blízkého východu, přes dokonalou koncepci i konstrukci nedosáhly zatím u českých dětí větší obliby.

Lit.: D. Holý: *Hudební umění*. In: Hornácko. Brno 1966, s. 366–376. [pk]

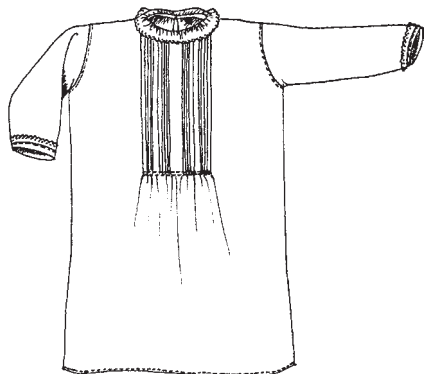
dětské taneční hry, hudebně-taneční projev dětského folkloru vyznačující se hrou nebo prvky hry. Většinou je interpretovány dívky, mnohých se zúčastňovali také chlapci. Přirozeným prostředím pro jejich realizaci byla většinou volná příroda. Taneční hra je malá taneční forma spojená se zpěvem taneční písně nebo se skandovaně odříkávaným, obvykle rýmovaným textem. Pro její pohyb jsou charakteristické elementární taneční kroky a zrytmizované pohyby, které mohou popisovat děj nebo dramatickou situaci. D. t. h. byly často prováděny spontánně a improvizovaně na různá říkadla a popěvky. Obsahová motivace her vedla k používání různých výrazových prostředků. Velká skupina her byla založena na volném tanečním projevu jednotlivých účastníků ve vířivých pohybech nebo v rytmickém otáčení na místě za doprovodu skandovaného říkadla nebo jednoduché písně (*na tanec, krupička, hodiny, kolo*). Další skupinu tvořily hry, jež vycházely z konkrétní

představy a ve kterých se funkčně spojovala píseň a její text s tanečním pohybem (např. ve hře *kolo mlýnské* znázorňuje základní chůze v kruhu otáčení mlýnského kola, jeho polámaní potom znázorňuje podřep). Zde se vyskytují hry, které pouze ilustrují píseň, ale i takové, jež obsahují vyšší formu stylizace (*čičeček, mák*). Ta se může vyvíjet také z hlediska prostoru, v různých formách proplétání, zavíjení, procházení branami apod. Tyto hry námětově vycházejí např. z představy pletení věnců, tkaní, vyšívání. Řada her obsahuje dramatický prvek, ať již jsou to hry kruhové s výběrem partnera, kde se děj odehrává uprostřed kruhu (*Eliška, Helena*), nebo hry s několika hlavními postavami, založené na širším dialogu a na četných akcích: honění, chytání, odesílání ze hry (*na svatbu, žalmana*). Z prostorového hlediska lze d. t. h. dělit na řadové, kruhové a z kruhu vycházející hry v prostorových křivkách, z hlediska účasti se rozeznávají hry individuální (popř. ve dvojicích, trojicích nebo malých skupinách) a kolektivní. Mnohé d. t. h. obsahují zbytky starých tanečních forem a útvarů (zejm. chorovody), které v minulosti patřily k tanečnímu repertoáru dospělých. K dětskému tanečnímu projevu patří rovněž nevelký počet dětských tanců. V. t. dětské hry, dítě.

Lit.: F. Bartoš: *Naše děti*. Brno 1888, s. 169–222; Z. Jelínková: *Dětské hry a říkadla z Hornácka*. Praha 1954; Z. Jelínková: *Zbytky jarních chorovodů v dětských hrách na Hornácku*. Slov. 1961, s. 104–114; Z. Jelínková: *Dětské taneční hry z Valašska*. Vsetín 1976; J. Kružák: *Dětské hry a říkadla z Podluží*. Břeclav 1976, 2. vyd. Gottwaldov 1985; Z. Jelínková: *Za našo rájó...* Brno 1982; L. Mátlová-Uhrová: *Taneční hry dětí na Hané*. Ostrava 1985; Z. Jelínková: *Dětské taneční hry z Horácka*. Třebíč 1987. [zj + mp]

dětský oděv, oblečení dětí od narození až do mladšího školního věku. Byl stříhově

jednoduchý, často přešíváný z obnošeného šatstva a zhotovovaný podomácku. S výjimkou dětských krojových kompletů nevykázal v lidovém prostředí výrazné regionální a sociální rozdíly; všednímu oděvu dětí se nevěnovala příliš velká pozornost. Podle věkových kategorií lze d. o. rozdělit do tří skupin: 1. oděv pro novorozence a nemluvnata. Narozněmu dítěti se povijánkem (tj. proužkem plátna) ovinulo břicho a malým šátkem krk, obléklo se do košilky ze sepraného měkkého plátna se samostatným krejzlíkem a do těsné plátěné čepičky. Zabalilo se do plenek a zavinulo podélně do peřinky tak, že její spodní okraj se přehnul dítěti přes nohy. Aby rovně rostlo, převázalo se pevně povijánkem (*povijákem*), hedvábným, plátěným, harasovým, často zdobeným výšivkou a ve 20. stol. i háčkováním nebo pletením. Od 2. poloviny 19. stol. se nemluvně kladlo do peřinky po diagonále. V chudých horských krajích, např. na moravských Kopanicích, byli novorozenci zabalení pouze do plenek,

Kojenecká košilka. Dolní Morava, konec 19. stol.

tj. do natrhaných kusů sepraného plátna, a košilku dostávali později. Obecně se na košilku oblékal kabátek, rovněž plátěný, stahovaný kolem krku šňůrkou. Někdy se dítěti vážala přes hrudník *půlečka*, malý třícípý šátek. Od konce 19. stol. převládaly bílé háčkované či pletené kabátky a čepičky převzaté z městského prostředí. Zhotovovaly se často na zakázku stejně jako bílé zavinovací peřinky, lemované v cípu kolem hlavy dítěte krajkovým nebo vyšiváním volánem. Zvláštní důraz se vždy kladl na křestní soupravu, zejm. na bohatě zdobený čepček, mnohdy zděděný po předchozích generacích. Rovněž peřinka bývala ozdobena výšivkou, typickou pro daný region, např. ve středních Čechách na přelomu 18. a 19. stol. karmazínovým hedvábním. K základní výbavě nemluvněte vždy patřilo několik svátečních čepčků. Zhotovovaly se z jednobarevných i pestrých brokátových, hedvábných i vlněných tkanin, podkládaly plátnem a zdobily výšivkami, krajkami, stužkami, dracouny, flitry, korálky, aplikací, na jihomoravském Podluží od 30. let 20. stol. také malbou. Čepček se šil ze čtyř až šesti stejných dílů, mladší typ, užívaný od poloviny 19. stol., byl sestaven ze tří dílů. Nazýval se *karkulka*, *karkula*, *gargulka*, *pupina*, *pupa*. Na temeni se zvýrazňoval stuhou poskládanou do kokardy (*frča*, *frčisko*, *makovička*). Její červená barva měla dítěti zajistit ochranu před zlými silami. Pro starší děti ve věku dvou až tří let se čepčky zhotovovaly i ze sametu a plyše; zimní byly lemovány králičí kožešinou. Odlišný střih měly horňácké čepčky z moravsko-slovenského pomezí. Jejich našasené dýnko zdobila geometrická výšivka. Na Moravě se nemluvnata nosila

v *chůvce*, *vodívce*, tj. v pruhu pevného plátna, kterým bylo ovinuto dítě a levé rameno matky či staršího sourozence, jenž dítě opatroval; 2. oděv pro batolata. Když dítě vyrostlo z peřinky, dostalo delší košili a k ní sukni na širokých šlích nebo plátěné šaty střižené do sedla (*kanduš*, *kabošek*, *kasáňka*, *kabyš*, *němkyně*, *pasnica*, *šlépek*). Šaty měly dlouhé rukávy, kolem krku krejzlík, dosahovaly ke kotníkům a obvykle byly červené barvy (i zde měla ochrannou funkci). Užívalo se i látek s drobným tiskem. Ve slováckých obcích se na přelomu 19. a 20. stol. šily sváteční kanduše také z hedvábí, sametu, plyše, zdobily se sámkou a prýmky, jejich délka se zkrátila ke kolenům. Starším chlapcům rodiče pořizovali kalhoty s kabátkem vcelku se zapínáním vzadu, *jednotky*. Za chladna se dětem vázal přes prsa velký šátek. Na nohy obouvaly punčochy a látkové papučky, často šité podomácku, a pokud to dovolovaly sociální poměry rodiny, i kožené střevíce. Asi od tří let se dětem měnila pokrývka hlavy. Chlapci si začali nasazovat kloboučky, děvčata šátky vázané pod bradu. Batolata bez peřinky nosily matky ve velkých šátcích na zádech; 3. oděv pro předškolní a školní mládež. Chlapci dostali plátěné kalhoty (*gatě*, *gatky*), zpravidla na jedné šli, bavlněnou nebo v zimě vlněnou vestu a kabátek (často po starších sourozencích), na hlavu nezbytný klobouk, v zimě beranici. V horských krajích na vých. Moravě (Kopanice) byla dlouhá košile ještě počátkem 20. stol. jediným letním oblečením i pro školáky. V meziválečném období (po odložení tradičního oděvu) patřilo k běžnému spodnímu oblečení chlapců triko s dlouhými rukávy a nohavicemi vcelku (*cedílko*), na ně se oblékaly kalhoty a košile. Školačky nosily jako dospělé dívky spodní a svrchní sukni, zástěru, kacabajku nebo jupku, v létě z pracích látek, v zimě z teplých materiálů

tmavých barev, a šátek na hlavu. Od jara do podzimu chodila školní mládež naboso, v zimě v tradiční obuvi, kterou od konce 19. stol. nahrazovaly městské boty, ponejvíce šněrovací. S výjimkou nejchudších vrstev náležel k tradičnímu zimnímu oděvu školní mládeže kožíšek nebo kožešinou podšitý kabátek, obvykle přešitý ze starých kožichů. Kroj, který odpovídal kroji dospělých, se pořizoval dětem tří až čtyřletým. Ve 20. stol. mnohé matky na Slovácku takto oblékaly o slavnostech už dvouletá děvčátka. Některé oděvní součásti mladší děti nedostávaly nebo byly pořizovány z levnějších materiálů a ve zjednodušené podobě. Obvykle chyběly krajky a výšivky nebo jich bylo použito jen poskrovnu. Soukenné kabátky a soukenné nohavice, popř. kožené kalhoty obdrželi chlapci až ke konci školní docházky, děvčatům se sukně a zástěry šily se sámkou, aby

se mohly prodlužovat. Ke svátečnímu kroji se již školačkám vyvažoval velký tištěný červený šátek. Znakem dospělosti děvčete byl velký přehozový šátek (*vlňák, salup*), který dostávalo zpravidla ve svých šestnácti letech, ale někdy až po svatbě. Matky oblékaly děti do tradičního oděvu obvykle do té doby, než samy odložily kroj. Mnohde však nosili chlapci i děvčata městské šaty dříve než rodiče. V Čechách s výjimkou Chodska, na Moravě na Valašsku, Hané a Horácku mizely krojové součásti ze šatníku dětí již v průběhu 2. poloviny 19. stol. Jen na Slovácku bylo u dětí městské oblečení výjimkou ještě v letech meziválečných; místy chodili malí chlapci a děvčata ve svátečních krojích ještě v polovině 20. století. V. t. dítě, lidový oděv.

Lit.: F. Skopalík: *Památky obce Záblnic II*. Brno 1885, s. 64–73; F. Bartoš – C. Mašíček: *Líšeň*. Brno 1902, s. 31–33; J. Klvaňa: *Lidové kroje na moravském Slovácku*. In: *Moravské Slovácko I*. Praha 1918, s. 97–252; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 72–75; L. Onderková: *Dětský kroj na Podluží*. ČL 43, 1956, s. 172–177; E. Urbachová: *Lidový kroj na Vsetínsku*. Vsetín 1980, s. 46; L. Nováková: *Oděv dětí na Moravě ve sbírkách Etnografického ústavu Moravského zemského muzea*. FE 31, 1997, s. 27–36; J. Langhammerová: *Lidové kroje z České republiky*. Praha 2001, s. 81–87. [In]

devocionálie [z lat.], v tradici katolické církve předměty sloužící k vyjádření osobní zbožnosti, k jejímu upevnění a povznesení. Výraz je z lat. *devotio*, tj. zaslíbení, obětování bohům. Jako nositelé *posvátného* jsou d.

vybaveny náboženským obsahem a patří do okruhu lidové religiozity: plní ochrannou, obrannou, léčivou, kultovní, blahonosnou i upomínkovou funkci. Mísí se v nich mimonáboženské představy s náboženskými, čáry s pozehnáním, přičemž staré věské představy jsou překryty oficiálním náboženstvím. Magická síla d. byla umocňována dotýkáním s posvátným předmětem (např. se zázračným vyobrazením v poutním místě) nebo posvěcením. K d. se přiřazují též ostatky svatých osob, tj. tělesné pozůstatky (kosti, vlasy, zuby), nebo substance mající vztah k místu, kde světec či mučedník žil (prach, kameny, rosa, rostliny), a také votivní dary. D. se zhotovovaly domácky, v klášterních dílnách i sériově v manufakturách. Patří k nim doklady slohového umění (mj. tisky z Dürerova okruhu), stejně jako artefakty zlidovělého umění. Ve 2. polovině 19. stol. v nich převládá masově produkovaný kýč. Staly se předmětem rozvinutého obchodu kvetoucího především v poutních střediscích. Při jejich výrobě se dávala přednost materiálu umožňujícímu sériové zpracování: pro techniku tisku to byl papír, pergamen, z textilu např. hedvábí, pro ražbu železo, měď, cín, mosaz, stříbro, slitiny, pro odlévání sádra, vosk, kovy, slitiny, pro lisování papírovina, dragant a hlína, pro aplikace textíl, sklo, fólie, papír, sušené rostliny a nerosty, byly však vyráběny také ze dřeva, skla nebo keramických materiálů. Náměty vycházely především z okruhu christologické a mariánské ikonografie, z legend o životě světců a mučedníků, ale i z okruhu náboženských symbolů a formulací. D. ve své většině měly podobu drobných předmětů uzpůsobených pro praktické používání nositele (medaile, křížky, škapulíře), zčásti šlo také o interiérové nebo exteriérové d. (domovní pozehnání, výklenkové plastiky), z osobních přešly některé mezi interiérové (Kristova délka ve formě obrazu, růžence zavěšované na rámy obrazů, na plastiky atd.). – Masové oblíbení dosáhla drobná grafika, především tzv. svaté obrázky. Kromě obrázků ručně malovaných, vycházejících z knižních miniatur, se objevily tištěné dřevorezy, mědiryty a oceloryty, často kolorované, od 2. poloviny 19. stol. též barvotiskové obrázky. Zvláštní skupinu tvořily tzv. krajkové obrázky s ručně, později strojově vyraženým, prolamovaným lemem, a obrázky malované na kůře nebo listí stromů rostoucích v místě posvátné úcty (např. z rakouského poutního místa Maria Taferl). K religiozní grafice se dále řadí modlitební knihy, Kristovy délky, polykací obrázky (papírové archy s řadami miniaturních vyobrazení Panny Marie nebo významných světců; jednotlivé segmenty se polykaly jako léčebný prostředek) atd.

– Upomínkové ražby na svěcení chrámů, na křest, biřmování, poutě, ale též ražby náboženských bratrstev, duchovních řádů, zemských patronů a církevních hodnostářů nesly název svátostky, nářečně *agnúsky*, (z lat. *agnus Dei*, beránek Boží, symbol Krista); byly symbolem duchovního spojení mezi nositelem a církevní institucí, plnily ochrannou a identifikační funkci. Zvláštností byly pamětní medaile lisované z hlíny a prachu pocházejícího ze Svaté země nebo ze *svatých míst*. Do stejného okruhu patří závěsy v podobě kříže. Zavěšovaly se rovněž na plastiky, jako přívěšek se stávaly součástí růžence. Škapulír a růženec patřily k nejběžnějším d. – Domovní požehnání (v podobě malovaného či tištěného obrazu s náboženským obsahem a s blahonosnou a ochrannou funkcí) mělo zaručit prosperitu, všeobecnou nebo blíže specifikovanou ochranu (např. před ohněm). V interiéru zaujímal stále místo, obvykle se zavěšovalo nade dveře v jizbě nebo do tzv. svatého kouta. Kříže s domácím požehnáním se přibíjely na dveře hospodářských budov. – Kropenky, nádoby na vodu posvěcenou o Bílé sobotě, se zhotovovaly v mnoha tvarových i materiálových modifikacích. K pozoruhodným náleží fajánsové figurální kropenky představující sv. Veroniku s rouškou tvořící nádobku na vodu. Svěcená voda se užívala k léčení osob i zvířat, k magickému vykropování domu, hospodářských objektů, na obranu proti nepříznivým silám. Kropenky, k jejichž rozšíření došlo v období protireformace, měly stále místo na vnitřní straně vstupních dveří. – Figurální plastiky námětově čerpající z mariánského, méně z christologického okruhu a z okruhu patronů měly funkci ochrannou a upomínkovou. První z nich umocňoval dotyk s originálem zázračného vyobrazení, ověřený otiskem pečeti poutního místa (např. na plastikách z rakouského Maria Zell). Jako součást

domácích oltářů se umísťovaly volně v jizbě pod skleněným poklopem (*šturcem*), kde byly doplňovány svatými obrázky, umělými květy, skleněnými ozdobami apod. Byly součástí domovních výklenků, podobně jako drobných církevních architektur (kapličky, boží muka). Patřily k žádaným suvenýrům z poutí a obvykle pak představovaly reprodukci zázračného vyobrazení. Obdobný apotropajní význam měly i obrázky s církevní tematikou, malované na plátně, papíru, skle, plechu, event. tištěné, umístěné obvykle v čestném koutě nebo vně jizby, nejčastěji na domovním štítu, ve výklenku, též v kapličce nebo na stromě. Malba s tímto obsahem včetně jednoduchých náboženských symbolů (monogram Panny Marie, Krista, kříž, boží oko) byla vyvedena i přímo na fasádě nebo na vstupních dveřích do domu i hospodářských budov. – Klášterní práce vznikaly v klášterních dílnách především ženských řádů. Jde především o skříňové relikviáře, tj. trojrozměrné zarámované kompozice na principu koláže, na nichž jsou do bohatě zdobeného pozadí, tvořeného kovovou fólií, textilem anebo papírem, zasazeny ostatky svatých a svaté obrázky. Celek doplňuje aranžmá z textilu, papíru, kovových fólií, sušených i umělých květů, skleněných i voskových ozdob. Rozkvět nastal v 17. a 18. stol. Předpokladem vzniku byla trpělivost a dostatek času. V některých případech byl obsah potlačen přebujelou dekorativností. – Náhrobní ozdoby ve formě jednoduchých i reliéfních obrázků zavěšovaných na náhrobní kříže byly obsahově vyplněny náboženskými symboly, doprovázenými modlitbami či náboženskými formulemi. Reliéfní obrázky se blížily klášterním pracím, nejčastěji obsahovaly lístek s psanou či tištěnou modlitbou, svatý obrázek, popř. umělé ozdoby. V t. délka Ježíše Krista, modlitba, růženec, svatý obrázek, škapulír, terra sigillata.

Lit.: Č. Zíbrt: *Délka Krista Pána – ochrana proti všeliké pohromě*. ČL 11, 1902, s. 96–97; K. Procházka: *Lid český s hlediska prstonárodně náboženského*. Praha 1910; Č. Zíbrt: *Španihelský čili koravacenský křížek proti blesku a bromu*. ČL 23, 1914, s. 197–199; K. Procházka: *Pohledy do dějin svatých obrázků*. Praha 1940; A. Spamer: *Das kleine Andachtsbild vom 14. bis zum 19. Jahrhundert*. München 1950; L. Kriss-Rettenbeck: *Bilder und Zeichen religiösen Volksglaubens*. München 1971; K. Beitz: *Volksglaube. Zeugnisse religiöser Volkskunst*. München 1981; *Münzen im Brauch und Aberglauben*. Mainz am Rhein 1982; *Devoció és dekoráció*. Studia Agriensia 7. Eger 1987; I. Samson: *Ke vzniku kultu relikvií ako jedného z predpokladov náboženských pútí*. SN 42, 1994, s. 14–32; EKS II, s. 313; N. Gockerell: *Bilder und Zeichen der Frömmigkeit. Sammlung Rudolf Kriss*. München 1995; A. Křížová – R. Jeřábek: *Vota a křestní medaile*. In: Poutní místo Vranov. Vranov u Brna b. r. [1997], s. 97–105; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 80; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura*. In: LKM-VM, s. 239. [hd]

dialekt [řec.], nářečí – nespisovná a nekodifikovaná varianta jazyka, která slouží k dorozumění mezi pospolitostmi spojenými místními, sociálními nebo profesními svazky. D. je takový jazyk, s nímž alespoň jeden jiný jazyk sdílí vysoký stupeň podobnosti, neexistuje žádný další jazyk, který by v něm byl regionálně zahrnut, a jeho ortografie, výslovnost, lexikon a gramatika nejsou oficiálně normovány. Vztah jazyka a d. je relativní, ale obecně platí, že nářečí je pojátkem určitého regionu (nářečí teritoriální). Kde jde o jednotu národní a kulturní, mluví se o jazyce. Holandština je pokládána za jazyk, ačkoli se od horní němčiny původně neliší více než nářečí dolnoněmecká. Studium d. se zabývá dialektologie, lingvistická subdisciplína, jejíž kořeny sahají do poloviny 19. stol. Oblast vědeckých zájmů dialektologie se překrývá se zájmy areální lingvistiky, zkoumající prostorovou distribuci jazykových jevů (difuze), a se zájmy sociolingvistiky, zaměřené na variace řeči v souladu se sociální stratifikací. Od 70. let 20. stol. se uplatňuje statistika (Séguyho dialektometrie). Původní historické a zeměpisné zaměření je později doplňováno zřeteli sociálními a strukturálními. Vcelku přispělo dialektologické zkoumání k poznání jazyka jako jevu o sobě i jako faktoru kultury a psychologie. V t. jazyk a národopis.

Lit.: A. Kellner: *Úvod do dialektologie*. Praha 1954; U. Weinreich: *Is a Structural Dialectology Possible?* Word 10, 1954, s. 388–400; J. Bělič: *Sedm kapitol o češtině*. Praha 1955; V. Vážný:

K otázce jazykového atlasu zemí českých. Slovo a slovesnost 16, 1955, s. 159–173; B. Havránek: *Studie o spisovném jazyce*. Praha 1963; J. Chloupek: *Aspekty dialektu*. Brno 1971; A. M. Borodinová (ed.): *Arealnyje issledovanija v jazykoznanii i etnografii*. Leningrad 1977; U. Ammon: *Vorbereitung einer Explizit-Definition von „Dialekt“ und benachbarten Begriffen mit Mitteln der formalen Logik*. In: *Aspekte der Dialekttheorie*. Tübingen 1983, s. 27–68; J. Chloupek – J. Nekvapil (eds.): *Reader in Czech Sociolinguistics*. Praha 1986; Z. Salzmann: *Jazyk, kultura a společnost. Úvod do lingvistické antropologie*. Praha 1997 (ČL 83, 1996, suplement), s. 77–78.

[fv]

diaspora [řec.], rozptýlení – způsob existence etnické, náboženské a jiné skupiny, jejímž integračním prvkem není území nebo politický útvar (stát), ale kulturní charakteristiky (jazyk, víra). Členové d. žijí rozptýleně (jako jednotlivci nebo malé skupiny) v cizorodém prostředí. Pův. se pojmu užívalo pro označení těch Židů, kteří se od 6. stol. př. n. l. usazovali mimo Palestinu; obecně je to označení pro rozptýlené usídlení etnika, náboženského nebo jiného etnokulturního společenství mimo oblast jeho vzniku nebo původního usídlení (např. Arméni na Blízkém východě, Romové v Evropě, Židé). Na rozdíl od národnostní menšiny (jejíž statut mohou příslušníci d. v některých zemích mít) je d. charakteristická malými skupinami nebo jednotlivci, rozptýlenými v majoritním etniku nebo společnosti. Stanovení přesných rozlišovacích kritérií mezi menšinou a d. není možné. D. vyjadřuje fakt rozptýleného usídlení nějaké menšiny, zatímco menšina už je pojem s výraznou politickou konotací.

Lit.: Z. Staszak a kol.: *Słownik etnologiczny*. Warszawa – Poznań 1987, s. 63; D. Bittnerová: *Sňatečnost a manželské partnerství etnické diaspory 1947–1989 v Čechách*. ČL 82, 1995, s. 19–32. [tg+vh]

difuzionismus [z lat.], historizující směr v etnologii a sociální antropologii vycházející z představy, že vývoj kultur i společností je zásadně podmíněn migrací vynálezů (jejich přebíráním a prolínáním) a etnických skupin (akulturací). Vznikl na konci 19. stol. jako reakce na kritiku evoluční teorie a evolucionistických metod. Jeho tvůrci vycházeli z předpokladu, že nové myšlenky a vynálezy vznikají jen vzácně, a proto mají v dějinách lidstva pro všechny kultury a společnosti velký význam kulturní výpůjčky. Uvažovali nejen o difuzi konkrétních jevů (znalost tavby železa), ale i o difuzi obecných principů

(státnost, způsoby odvozování původu). Badatel musí být schopen rozhodnout, zda je určitý jev v dané kultuře původní (vznikl v ní), nebo zda do ní byl vnesen. V další fázi je třeba sledovat (mapovat) putování onoho migrujícího kulturního či sociálního jevu nebo jeho nositelů v prostoru a v čase stanovením jednotlivých spočinutí (stop). Je možné určit jejich posloupnost a z té vyvodit relativní a popř. i absolutní chronologii výskytu jevu nebo putování skupiny lidí. V ideálním případě lze vystopovat migraci kulturního jevu až k přesnému datu a místu jeho vzniku. Charakteristické pro difuzionistickou metodu práce je zaměňování vývoje v čase s přemísťováním v prostoru a představa o nezaměnitelnosti funkcí kulturních jevů (funkce každého jevu je dána jednou provždy a neproměňuje se). D. výrazně inspiroval školu kulturních okruhů. – Teorie byla rozpracována v evropské kontinentální etnologii, především v etnologii německé a rakouské (F. Ratzel, 1844–1904; L. Frobenius, 1873–1938; D. Westermann, 1875–1956), ale rozšířena a aplikována byla i mezi britskými (W. H. R. Rivers, 1864–1922; G. E. Smith, 1871–1937) a americkými etnology (A. L. Kroeber, 1876–1960). Výrazně se uplatňovala i v archeologii a kulturní historii obecně (egyptolog W. J. Perry, 1879–1953). V č. zemích a na Slovensku ji rozpracoval J. Polívka (kritika evolucionismu Č. Zibrta) a další folkloristé. Svě stoupence má d. i na počátku 21. stol. Kritika poukazuje na přeceňování kulturních a sociálních vlivů, na obtíže spojené se stanovením jak relativní, tak absolutní chronologie, tj. na problematiku datování výpůjček, i na možnost nezávislého paralelního vývoje.

Lit.: E. B. Tylor: *Primitive culture*. New York 1871; L. Frobenius: *Erlebte Erdteile I–VII*. Frankfurt a. M. 1925–29; G. E. Smith: *Dějiny člověka*. Praha 1938; V. Soukup: *Dějiny sociální a kulturní antropologie*. Praha 1994, s. 50–61; I. T. Budil: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha 1995, s. 81–84; I. Dubovický: *Etnicita a chicagská sociologická škola. Příspěvek k počátkům studia etnicity*. ČL 83, 1996, s. 53–73.

[jkt]

dílna, verštat – pracoviště řemeslníků, malovýrobů. V průmyslovém podniku je d. nejnižší organizovaná jednotka. Řemeslnická d. se lišila zařízením podle oboru, kterému sloužila. U řemeslníků jednotlivců sloužila někdy jako d. i součást bytu, např. kuchyně (krejčí, obuvníci, švadleny, vyšivačky). Se vznikem manufaktury se v průmyslovém podniku v jednotlivých dílnách

prováděly určité výrobní operace, výrobek přecházel z jedné d. do druhé až ke konečnému zpracování. Organizaci práce v d. řídil mistr, který určoval dělníkům úkoly. V řemeslnické dílně pracovali vedle mistra tovaryši a učedníci, v průmyslovém podniku bývá příprava učňů soustředěna do zvláštních učňovských dílen, kde se prakticky cvičí v jednotlivých učebních oborech. Ve školském systému před r. 1989 existovaly při přípravě k polytechnickému vzdělání školní dílny hl. k obrábění dřeva a kovů.

Lit.: *Industriální architektura – nevyužitá dědičtvi*. Praha 1990. [osk]

dítě, dítko, děcko – 1. příbuzenská kategorie, pojem vyjadřující vztah jedince k rodičům, potomek; 2. věková kategorie, lidský jedinec ve věku od narození asi do 14 let. Hovorově se d. nazývá též *robě*, *škvorně*, *harant*, v plurálu *chasa* (Krkonoše a Podkrkonoší). Z hlediska biologického je dětství dobou od narození do pohlavní zralosti, z hlediska právního doba do chvíle, kdy se jedinec stává svéprávnou osobností, z hlediska sociálního doba integrace d. v rozmanitých oblastech života. Podle J. A. Komenského, který členil cyklus lidského života do sedmi stupňů, zaujímal dětství dva počáteční stupně. V rámci lidové kultury se k d. váže široká oblast projevů materiálních i duchovních, v národopisném studiu jim byla věnována značná pozornost. Literatura a záznamy vzpomínek na dobu dětství skýtají ucelený obraz tohoto období lidského života. Periodizace obvykle užívaná v sociologii a pedagogice člení dětství do čtyř fází: a) od narození do 2 let, rané dětství, kdy je d. bezbranným objektem péče dospělých, je na nich zcela závislé. Jako kojenec závisí na matce i biologicky, o všechny jeho životní funkce pečují dospělí. Křehkost nejmenších dětí, ohroženost jejich života, vysoká úmrtnost ještě ve 2. polovině 19. stol. tvořily podklad řady pověrečných a obyčejových úkonů a obřadů. Váží se k samotnému příchodu na svět i k době před narozením, dále k šestinedělí, ke křtu a úvodu, k prvnímu roku života. Péče o malé děti, jejich každodenní oblékání a zavěšení, strojení ke slavnostním příležitostem, hygiena a péče o jejich výživu a spánek měly v lidovém prostředí ustálené tradiční formy. Vázal se k nim též okruh folklorních žánrů (hry, říkadla, písně, ukolébavky); b) 2–5 let, předškolní věk, kdy se d. zapojuje do kolektivu, účastní se společných her, poznává autority, získává základní životní návyky. Zvl. na počátku tohoto období je d. pořád závislé na dospělých osobách

nebo starších sourozencích, jeho existence je stále nejistá. Vztah k osobnosti d. se odrazil v některých složkách materiální kultury, např. v oblékání. Ještě ve 30. letech 20. stol. mnohde na venkově oblékali děvčátka i chlapce stejně do sukének nebo šateček, teprve ve 3–5 letech dostávali chlapi první kalhoty. V každodenním životě se děti postupně osamostatňují, hrají si v dětské společnosti, stávají se aktivními v kulturních projevech, zpívají, účastní se různých obyčejů (koledování), podílejí se na událostech rodinného života i na práci. Často již pětileté děti kolébaly mladší sourozence, sbíraly lesní plody atd.; c) 6–12 let, školní věk, tzn. pobyt ve škole, učení a vzdělávání, návyky skupinového chování. Školní děti v tradiční společnosti již plnily mnoho pracovních úkolů, chudší často i mimo rodinu. Pásly husy pro celou vesnici, byly posílány do služby. Návštěvu školy často narušovaly tzv. úlevy, kdy děti pomáhaly při zemědělských pracích; d) 12–15 let, puberta, během níž dochází k diferenciaci, k osamostatnění d. V tomto období byly již na děti kladeny velké pracovní nároky, dvanáctiletí chlapi obvykle ovládali většinu zemědělských prací, dívky zvládaly všechny práce v domácnosti. Ve 14 letech končila povinná školní docházka a děti byly plně zapojeny do práce doma, ve službě, v učení. Z bohatších rodin posílali někdy některé na studie, výjimečně studovaly i zvláště nadané chudší děti. Po celou dobu dětství bylo d. zcela podřízeno rodičům, vyžadovala se od něho naprostá poslušnost a respektování ustálených životních norem. – V lidové kultuře představuje generační skupina dětí významnou složku. V tzv. dětské kultuře lze diferencovat dva okruhy: kulturu pro děti a kulturu dětí. Kulturu pro děti je míněno vše, co pro ně vytvářejí a co jim poskytují dospělí (oděv, strava, nábytek, částečně hračky, ale též literatura, hudba, divadlo i folklor předávaný druhotně jako výchovný prostředek). Významnější je kultura dětí, jejich hry a zábavy, vlastní tvorba i tradičně předávaný folklor, jejich podíl na obyčejové tradici. Děti se účastní společenského života a obyčejů společně s dospělými, někdy pasivně, jindy jsou středem pozornosti (obyčeje spojené s nadílkou). Při mnoha jiných byly děti hlavními aktéry, v cyklu výročních obyčejů koledovaly na Štěpána, vynášely smrt, o Velikonocích chlapi obcházel ves s řehtáním a klapáním a koledovali, mládež páčila čarodějnice atd. Mnohé obyčeje provozované pův. dospělými postupně přecházely do okruhu zvyků dětských. I v době, kdy mnohé tradice ztratily hlubší smysl a závažnost,

bývají udržovány především kvůli dětem nebo dětmi samými. Životnost tradiční lidové kultury závisí ve značné míře na jejím citovém působení na děti, které se stávají jejími pokračovateli jak v rovině vskutku tradiční, tak na úrovni tzv. folklorismu. Určité tradice děti od předešlých generací přejímají a uchovávají je, jiné pozměňují formálně i obsahově nebo zcela opouštějí. Obraz dětství se na rozhraní 20. a 21. stol. výrazně mění, hovoří se někdy o tzv. ztrátě dětství, jindy o relativním prodloužení tohoto období.

Lit.: F. Bartoš: *Naše děti*. Brno 1888; J. Herben: *Slovácké děti*. 1890; A. Bláha: *Sociologie dětství*. 1927; P. Aries: *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Paris 1960; *Dítě a tradice lidové kultury*. Brno 1980; *Kinderkultur*. 25. Deutscher Volkskundekongress in Bremen 1985; P. Horská – M. Kučera – E. Maur – M. Stloukal: *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990.

[vj]

divadlo viz lidové divadlo

divoká honba, námět démonologických pověstí a drobných epizod ze života o strážidelném, hrůzu budícím jevu, kdy se krajem blízí nevyšvětlitelný hluk, jekot a kvílení; personifikace přírodní nepohody nebo rozvedení tradice o revenantech a divých lidech. D. h. na smrt vyděsí pocestného (zachrání se tak, že ulehne tváří k zemi podle cesty do příkopu). V jiné epizodě je divoženka pronásledována divokým lovcem a zachrání se na pařezu, do něhož vytesal dřevorubec při kácení kříž. Charakteristická je mezinárodně rozšířená epizoda o posměváčkovi, který na d. h. pokřikoval. K nohám (nebo na okno, odkud jev sledoval) mu padne čtvrtka jelena, koně nebo část lidského těla a ozve se hlas: *Když jsi pomoh štvát, pomoz také žrát!* Ke vzniku představy vedly zkušenosti

s oblíbenou kratochvílí období renesance, panskou štvanicí na zvěř, která působila poddaným značné škody, poněvadž jezdcí se psy nešetřili ani oseté pozemky. Bezohledný pán se po smrti stával divokým lovcem. V motivech d. h. se uplatnily i zkušenosti s jevem v českých krajích vzácným, se zemětřesením, při němž se otvírají s hlukem a kvílením uprostřed noci dveře a okna, jak jimi podle lidových představ táhne neviditelná, jen sluchem a na základě doprovodných jevů vnímaná d. h. – Látky tohoto okruhu jsou společné pro rozsáhlou oblast záp. Evropy. Skutečnost, že z č. zemí je tato tradice nejrozšířenější v horských pohraničních oblastech Čech, a další okolnosti, zejm. že námět zpracoval ve své epické básni *Der wilde Jäger* německý básník G. A. Bürger (1747–1794; její rané české překlady jsou od Š. Hněvkovského, 1770–1847, a J. V. Kamarýta), vedly k přesvědčení, že látka je výhradně německá, a její české varianty byly dlouho při sběru folkloru opomíjeny. K. J. Erben dostal jednu z verzí látky *Když jsi pomoh štvát* od svého informátora, ale nikdy ji neotiskl; teprve z jeho pozůstalosti byla převzata do edice sběrů spolku *Slavia*. Látka se traduje v Podkrkonoší, na Vysočině i na Šumavě; text o d. h. z Domousnice na Mladoboleslavsku je jedním z nejstarších záznamů z české oblasti (před r. 1863). – V německých oblastech bývá d. h. často spojována s konkrétní místní *historickou* postavou: cyklus ze sev. Čech, kde hrdina se jmenuje Bannadietrich, zaznamenal v rodné obci ve Šluknovském výběžku filolog a folklorista J. V. Grohmann. Podle jeho zápisů divoký lovec o půlnoci s hojnou družinou a množstvím psů pronásledoval a lovil divoženky. V souladu s teoriemi mytologické školy 19. stol. byli divoký lovec a d. h. spojováni s germánským bohem hromu a deště Tórem. – Představy o d. h. se většinou prolínaly s jinými podáními: interference s hejkalem je typická pro okolí Kunžaku na Jindřichohradecku. Výskyt podání o d. h. končí na vých. Moravě, kde ji střídá vyprávění o černokněžníku na drakovi, které má obdobnou funkci. Na západě divoký lovec zasahuje až na francouzské území.

Lit.: J. V. Grohmann: *Sagen aus Böhmen*. Prag 1863, s. 74; W. E. Peukert: *Deutscher Volksglaube des Spätmittelalters*. Stuttgart 1942; J. V. Grohmann: *Aberglauben und Geschichten*. Leipzig 1964, s. 15; M. Zender: *Kobold, Totengeist und der wilde Jäger*. In: *Volksüberlieferung*. Göttingen 1968, s. 415; D. Klímová: *Poměr českého a německého folklóru v oboru lidové pověsti*. In: *Aktuálně problémy československé slavistické folkloristiky*. Bratislava 1988,

s. 99–111; L. Petzoldt: *Einführung in die Sagenforschung*. Konstanz 2001, s. 142, 190. [dk + bš]

divoženka, víla, rusalka – ženská nadpřirozená bytost, která žije v paralelním světě nedotčené přírody. Filologové předpokládají původní název *divižena*, od základu *div* (výraz pro démona, jako íránský *dév*). Od období romantismu je výraz d. nahrazován termíny přejatými od ostatních Slovanů (víla, rusalka). D. nezná mnohé lidské vymoženosti (půjčuje si díži nebo lopatu k upečení chleba), mluví prapodivným jazykem s novotvary a negativismy, má však mimořádné znalosti: předvídá počasí, zná léčivou moc rostlin (divý muž varuje chycenou d., aby lidem nevyzradila své znalosti: *Nepovídej, nač je dobrá tolita, nač je voda houporová!*). Podle lidové tradice krade d. lidem nově narozené děti a vyměňuje je za své vlastní, ošklivé a nestvůrné (podhoděnc). Je vděčná za pomoc: orače nebo čeledína odmění koláčem, který neubývá, nebo košilí, která se nešpiní a netrhá. Když je chycena, stává se manželkou člověka, avšak mizí zpátky do lesa, je-li nazvána v hněvu divou ženou nebo nezachovají-li se v domě přesná pravidla (na stůl se položila nadbytečná lžice, nerozhrnulo se kolo vytištěné na ohništi v popelu apod.). Za učešání obdaruje dívku listím, které se doma promění ve zlato, nebo přízí, z níž při stáčení neubývá. – Představa starobylého národa zvláštních bytostí je celosvětová: výraznou variantou je např. čínská představa magických lišek, které na sebe berou lidskou podobu.

Lit.: D. Klímová-Rychnová: *Příprava katalogu českých pověstních žánrů*. SN 11, 1963, s. 439–484; D. Klímová: *Katalog hornáckých lidových vyprávění*. In: Horňácko. Brno 1966, s. 549–584. [dk]

divý muž, mužská nadpřirozená bytost žijící v paralelním světě nedotčené přírody. V české lidové tradici se objevuje jen okrajově: v lokální pověsti o chycené divožence přijde d. m. pod okno a volá: *Moře (lesy) hoří!* D. m. byl oblíbenou postavou ve šlechtické tradici období renesance, často se zobrazoval jako štítonoš panského erbu, s rysy satyra, nahý, pokrytý po celém těle chlupy. Takto jej znázorňuje i ruský lubok, v ruské tradici je označován jako *lješij*. V evropské pohádce vystupuje d. m. v románském prostředí (AaTh 502 v *Pentameronu*; V. Tille označil tento typ *černý muž*). Panská mládež se ráda převlékala za divé muže k maškarním bálům (známý je tragický případ, tzv. *bale des ardents*, kdy kostým d. m. zhotovený z koudele vzňal od pochoďně a několik lidí uhofelo). Ve francouzských

Alpách trvá ve folkloru tradice zeleného hraběte (*comt vert*), která má blízko k podání o divoké honbě; také v této oblasti bylo módou převlékat se za d. m. na maškarní bál, podobně jako je to doloženo o postavě vodního muže v pramenech ze 16. stol. pro jihočeské panské prostředí. – Prototyp d. m. je literárně zobrazen v postavě Enkidua v eposu o Gilgamešovi, je znám i z výtvarného zobrazení na pečeti nálezcích. K jeho charakteristice patří nahá postava, účes ze splených, nepročesaných vlasů a kontakt se zvířaty. Moderní obdobou d. m. je do jisté míry Tarzan nebo Mauglí.

Lit.: K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; A. Aarne – S. Thompson: *The Types of the Folktale*. (AaTh) Helsinki 1961; D. Klímová-Rychnová: *Příprava katalogu českých pověstních žánrů*. SN 11, 1963, s. 439–484; D. Klímová: *Katalog hornáckých lidových vyprávění*. In: Horňácko. Brno 1966, s. 549–584; P. Amiet: *La glyptique mesopotamienne ancienne*. Paris 1970, s. 141; E. V. Pomeranceva: *Mifologičeskije personaži russkogo folklora*. Moskva 1975, s. 167–171. [dk]

Dlouhý, Široký a Bystrozraký, mezinárodně rozšířený pohádkový námět *šest jich táhne světem* o princovi, který musí splnit obtížné úkoly, aby získal princeznu, a pomohou mu při tom tovaryši, kteří se k němu cestou připojí. Pohádku v českém prostředí zpopularizoval K. J. Erben; v souladu s pohádkovou zákonitostí ponechal jen tři pomocníky, vybavené nadpřirozenými schopnostmi. Erbenova pohádka je jedním ze stěžejních textů v *Čítance slovanské* (1864), které se staly vzorným představitelem českého pohádkového slohu. Původní lidová verze pohádky byla zapsána v Žebráku 1850. Všeobecná znalost této látky, známé ze školních čítanek, inspirovala autory *Divadla Jára Cimrmana* k úspěšné parodii *Dlouhý, Široký a Krátkozraký* (1974) s charakteristickým podtitulem *pohádka, jež u dětí propadla*.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): AaTh 513A; J. Jech: *Tschechische Volksmärchen*. Berlin 1984, s. 487. [dk]

do kolečka, kolečko, do kola – párový točivý tanec třídobého metra s volnou vnitřní vazbou na hudební doprovod. V průběhu 1. poloviny 20. stol. se objevuje i jeho verze ve 2/4 taktu. Tanec d. k. je vázán na dudácký hudební doprovod, a proto se nejdéle udržel v jihozáp. a j. Čechách, v oblastech s kontinuální tradicí dudácké hry. Způsob hry na dudy ovlivnil jak zpěv doprovodných písní, tak i vlastní taneční pohyb, oběma vtiskl osobitý styl. Tanec d. k. je považován za jeden z nejstarších

Tanec do kolečka. Domažlicko, Jindřich VII, 1930, s. 78

tanečních typů rozšířených na území Čech v souvislosti s dudáckou kulturou, jeho obdobu lze najít také zejm. v některých příhraničních oblastech Německa. – S názvem tance se v lze setkat pramenech teprve kolem poloviny 19. stol. (v beletristickém díle B. Němcové). Zapisovatelé písní a tanců v období guberniální sběratelské akce 1819 (s výjimkou Hešova rukopisu) ponechávali tento tanec nepojmenován. Základním tanečním motivem tance d. k. je dvojí přešlap z nohy na nohu v jednom 3/4 nebo 3/8 taktu s důrazem na první dobu. Dvojice se uchopí různým způsobem proti sobě nebo vedle sebe a otáčí se na místě kolem společné osy. Víření je doplňováno podupy. V další fázi tanečník podupává nebo přešlapuje na místě, zatímco tanečnice se podtáčí pod spojenými rukama nebo se otáčí kolem tanečnicka. Na závěr tanečník často vyhodí tanečnici do výšky. Tanec je prokládán zpěvem jednotlivých slok doprovodných písní, kterých je velké množství a vyjadřují rozličné nálady a pocity, odrážející se také v tanečním provedení. – Ze sběratelského díla Č. Holase je zřejmé, že v doprovodné písni k tanci d. k. se proměňovaly i někdejší písni chorální, rapsodické, balady a všechny, které se pův. mohly zpívat nejen volně, ale i tanečně. Velmi často se tancovalo také kolo nebo do kola, mohli ho tancovat muži sami (nebo jen ženy) ve velkém kruhu. Drželi se vzadu propletenými rukama a točili se jedním směrem, často za doprovodu vlastního zpěvu. Na přelomu 19. a 20. stol. zaznamenávají sběratelé mladší verzi tance d. k., vokolo. Byl to tanec volnějšího tempa, technicky náročnější, kdy se tanečníci otáčeli kolem společné osy a zároveň postupovali po obvodu kruhu. – Na rozdíl od živějšího tempa tance d. k. na Chodsku, převažovalo v oblastech j. Čech většinou volnější tempo. Doprovodné písničky mají lyrickou povahu, častá je mollová tónina. Výjimku tvoří tzv. kolečko smrti, které předpokládalo otočení páru dvojnásobným přešlapem o 360 stupňů. Na Doudlebsku bylo toto kolečko smrti v 3/8 taktu nazýváno vrtákem. V mnoha písních kolečkového

typu je tzv. furiantový rytmus, který byl tanečníky vyplňován podupy a v textu písní byl vyjadřován např. slovy *hopsa, hejsa* nebo *hupa, hupa*.

Lit.: O. Zich: *Píseň a tanec do kolečka na Chodsku*. ČL 15–19, 1906–1910; Č. Holas: *Paměti hudebníků a dudáků*. NVČ 28, 1926; J. Jindřich: *Lidová píseň, hudba a tanec na Chodsku*. In: Jindřichův chodský zpěvník I. Kdyně 1926, s. 5–14; Č. Holas: *Zprávy o české národní písni a hudbě. O hudebních, dudáckých a zpěvácích*. Písek 1937; *Jihočeské tance I*. Vyd. Z. Soukupová. České Budějovice 1979, s. 29–86; D. Stavělová: *Tanec do kolečka na Chodsku – tradice a současnost*. NR 1996, č. 3–4, s. 116–118; Z. Vejvoda: *Tanec „do kolečka“ v dokumentech a ve sbírkách písní a tanců*. ČL 89, 2002, s. 15–30. [ds]

do skoku, skok – a) v širším smyslu souhrnné označení mužských skočných tanců 2/4 taktu na Moravě a ve Slezsku, které se vyskytovaly v jednoduchých i v bohatě rozvinutých formách. Patří k nim zejm. slezský ondraš, valašský odzemek nebo skočné tance v oblasti Slovácka, které také daly základ tanci verbuňk; b) nejstarší skočný tanec v oblasti jihových. Moravy. Je znám z Podluží, hanáckého Slovácka, strážnického a kyjovského Dolňácka a z Hornácka. Jeho podstata spočívá ve vyskakování jednotlivých tanečníků za doprovodu hudby (gajdošské, hudecké i cimbálové), která přehrává předzpívaný nápěv. Výskoky tanečníků jsou doprovázeny potlesky jednou nebo oběma rukama o holínky nebo podpatky čižem za rytmického tleskání přihlížejících tanečníků. Někdy bývá skákání tanečníků doprovázeno ozdobným tanečním cifrováním. Ve starších dobách předcházel mužský skočný projev jako úvod točivému tanci. U tanců typu skoku je zdůrazňována obratnost a zdatnost tanečníků, jde tedy o taneční projev prestižního rázu. K výrazným variantám patří zejm. hošíje z Podluží, náležející k obřadním hodočným tancům. Ve variantách z hanáckého Slovácka a z kyjovského Dolňácka se do skočného tance zapojují i dívky, které tanečnickovi pomáhají při výskocích (skočná, holénková). Jejich účast je zřejmě odvozena ze starší spojitosti tance d. s. a točivého tance.

Lit.: Z. Jelínková: *Zavádka a skočná*. Břevlavi 1985; Z. Jelínková: *Mužské skočné tance prestižního rázu na jihovýchodní Moravě a v sousedních územích*. Slov. 35, 1993, s. 59–68.

[z] + mp]

dobří lidé 1, označení příslušníků panského a rytířského stavu v oficiálním zemském zřízení. Přívlastek *dobrý* zařazuje jedince do určité skupiny lidí a současně vyjadřuje

i určitou morální kvalitu. Ve stč. znamenalo adjektivum *dobrý* zároveň *udatný* ve smyslu *urozený*. Mezi d. l. se od 14. stol. stále častěji zahrnovali šlechtici jako lidé dobrého, tj. urozeného původu, kteří fungovali jako svědkové právních aktů a důležitých jednání; 2. svatební lidé; v označení svatebních lidí jako d. l. přežívá starší význam, že jde o lidi vážené, důvěryhodné, s právní důsazností být svědky takové významné události, jako je svatba. [ih]

dočesná viz dokončení práce

doderná viz dokončení práce, draní peří

dojení, pracovní úkon, jímž se získává z vemene dojných zvířat mléko. D. ovlivňuje množství i jakost syrového mléka. Ručně se dojíly krávy, kozy a ovce. Koncem 19. stol. se začalo zkoušet strojní d. krav, které se šířilo v 1. polovině 20. stol. a v č. zemích převládlo až v 60. letech. Obvykle se dojilo třikrát denně. – Krávy dojíly většinou ženy, přestože je d. velmi namáhavé. Dojíčka seděla na stoličce (*dojačce*; d. vkleče je doloženo ještě v 16.–17. stol.) a dojíla krávu z boční strany ze dvou struků současně (oba struky z jedné strany nebo křížem) do nádoby, kterou měla mezi kolena. Po odstříknutí mléka a navlhčení čistých rukou se nejčastěji dojilo stlačováním a vytahováním struku shora dolů mezi palcem a ukazováčkem nebo palcem proti ostatním prstům. Třetí správný způsob spočíval v sevření struku palcem a ukazováčkem u jeho základny a pozvolným vytlačováním mléka ze struku všemi prsty ruky jejich postupným tlakem shora dolů (algavský způsob, fyzicky nejnáročnější). D. se u týčů párů struků opakovalo a nakonec se dojovalo. Při d. se dbalo na čistotu, zvl. vemene, rukou a nádob na d., a na klidné a pravidelné d. K d. se používaly nádoby na mléko, kdysi bednářsky vyráběné (*hrotky, dojačky, dížky, konve*), dále cedníky a čisté plátno (plachetky) na cezení mléka. Mléko se cedilo do větších kameninových hrnců (*krajáče, sléváky*) a ihned odnášelo z chléva, aby nezískalo nežádoucí stájové pachy a pachutě; chladilo se vzduchem ve sklepě, v komoře, vodou ve studánkách, potůčcích, haltýřích. – Kozy a ovce se dojí odzadu do gelety nebo nádoby (hrnku) postavené na zemi. – Dojivost závisela na věku a druhu zvířete, na roční době, možnosti pastvy, dostatku zeleného krmiva nebo sena v zimě. – Krávy bylo nutno kvůli dojivosti chránit před očarováním, před magickým odebíráním mléka čarodějnicemi, které mohou užitek přenést na vlastní krávy. Ochranné prak-

tiky se vztahovaly zejm. ke dni sv. Jana Křtitele, sv. Filipa a Jakuba a k Vánocům. – Po západu slunce se nesmělo půjčovat a vynášet mléko ze stavení. Proti očarování krav se na práh chléva kladl drn, na dveře se dělaly tři kříže česnekem, opichovalo se hnojiště, okušoval dobytek apod. Nevěsta měla při obřadu plakat, aby jí krávy hodně dojíly. V. t. chov hospodářských zvířat.

Lit.: F. Bartoš: *Pověry a zvyky lidu moravského při hospodářství*. ČL 1, 1892, s. 15–21, 125–131, 228–232, 332–339. [ap + zt]

dokončení práce, oslava i slavnost pracovníků po dokončení sklizně nebo jiné dlouhodobé práce. Po dožetí a domlácení obilí jsou to *dožínky* a *domlatky*, po dočesání chmele *dočesná*, po sklizni vinných hroznů *trešón*, po dokopání brambor, cukrovky a jiných plodin *dokopná*, po sklizni textilních rostlin a jejich zpracování *dotržek, dotěrek, dotřená* či *konopická*, po draní peří *dođraná, doderná, dodírek*, po dosečení luk *dosečná*, po dokončení jednotlivých prací ve vinohradu *aldamáš*. Oslava se konala i po dostavění domu (*glajcha*), po práci v lese apod. Svěbytnými zvyky se vyznačuje oslava přástevník po dokončení přástvy (*přeslička, šedívek, rozchodnice*). Oslava d. p. vychází z přirozené lidské potřeby ozvláštnit závěr důležité pracovní etapy, konec společně vykonávané práce. – D. p. symbolizovaly předměty zhotovené ze sklizených plodin: věnce a kytičky z obilí, chmele nebo lnu doplněné pentlemi a umělými či přírodními květy, tyč ovinitá chmelem, *poslední štok* (Žatecko, Tršicko), vinohradnické hole s vinnými hrozny a pentlemi (j. Morava), *bramborová panna*, tj. neobvykle formovaná hlíza ozdobená pentličkami a pozlátkem (Moravskotřebovsko). Nesly se v průvodu, s blahopřejnými proslovky se předávaly hospodáři či zástupcům institucí. Součástí oslavy bylo pohoštění (pečivo, maso, pivo, kořalka a sladké likéry, dříve i kaše, později káva apod.). Zpívalo se a tancovalo při harmonice nebo flašinetu, provozovaly se žertovné hry, někde chodily maškary. Obvykle se na tento poslední den nechalo méně práce, aby zbylo více času na zábavu. Jednalo se zejm. o formu slavnostního zakončení sousedské svépomoci anebo námezdní práce. – Oslavu pořádal pro své pracovníky hospodář, majitel statku, rolníci, kteří si zakoupili mlátičku (společný domlatek), ve 2. polovině 20. stol. organizace (družstvo nebo státní statek). Konaly se menší oslavy po sklizni různých plodin (*dokončené, dodělávky*), velkého rozsahu nabyly zvl. slavnost dožínky, jejich základní prvky se přenesly do oslavy dokončení

sklizně novějších kulturních plodin. V. t. dožínky, vinobraní.

Lit.: K. V. Dvořák: *Dotěrek*. ČL 9, 1900, s. 390–393; A. Křen: *Některé zvyky při draní pěti na Velkomeziříčsku a Dačicku*. OHP 8, 1931, s. 144; J. Bém: *Pěstování a obírání chmele v Tršicích u Olomouce*. VNSČ, 1960/2, s. 18–19; E. Večerková: *Současné vinohradnické zvyky a oslavy v nově osídlených obcích jihomoravského pobraní*. MK 20, 1984, č. 6, s. 18–19; J. Pechová: *Hanácká dobíraná. Oslavy ukončení sklizně chmele v tršické chmelařské oblasti*. In: Lidové obyčejy na Hané. Vyškov 1999, s. 137–146.

[ev]

dokopná viz dokončení práce

Dolňácko viz Moravské Slovensko

domácí nářadí, náčiní, nádobí, nástroje – přesněji nevymezitelný soubor předmětů používaný k údržbě obydlí a dalšího výrobního zařízení (pro zemědělské hospodaření a domácí výrobu), např. jiného nářadí, nástrojů, strojů, dopravních prostředků, nádob. Vyrábí se většinou ze dřeva a železa, částečně z kůže, hl. jednoduchými technikami. Skladba d. n. je závislá na sociálním postavení a hospodářských funkcích usedlosti a také na geografickém a sociálním prostředí, určujícím míru inovací v příslušné době. – Rozsah souboru d. n. je tím větší, čím více odborných řemeslných prací musí hospodář amatérsky provádět (kvůli absenci řemeslníků v blízkosti, nerozvinutému trhu či sociální neschopnosti odbornou práci zaplatit). Větší soubory jsou tedy známé z oblastí horských a v hospodářském vývoji zaostalých. – Za minimální zastoupení d. n. lze považovat nůž, sekeru, pilu, klín a palici, jimiž bylo možno připravit dřevo na topení a opravit či zhotovit většinu zemědělského, kuchyňského a d. n. i nádobí. Většina domácností však měla základní vybavení truhlářské dílny s hoblicí nebo jen stolicí pro opracování dřeva pořízem a se sadami dlát, kladívek, hoblíků, pil, vrtáků s vrtačkou, klíčů, šroubů apod., základní nářadí pro tvarování plechu a drobného železa s malou kovadlinou, průbojníky, sekáči, sadou kleští a základní nářadí zednické včetně krumpáče a lopaty. U zámožných selských usedlostí byly v komorách a kůlnách zřizovány dílny pro údržbu domácnosti a jejich inventář se dále rozrůstal o nářadí bednářské, sedlářské a kolářské, v horských oblastech s roubenou konstrukcí staveb i tesařské. Některé selské a šlechtické statky mívaly ve dvoře speciální dílny a v nich zaměstnávaly řemeslníky různých dalších oborů (např. čalounictví, údržba kočárů a bryček,

strojní zámečnictví, ve 20. stol. tu byli strojníci pro údržbu lokomobilů a stabilních motorů, elektrikáři, automechanici). V hospodářsky pokročilem prostředí se nezřizovaly speciální dílny, práce se zadávaly obvykle měšťským řemeslníkům. Tento způsob mezioborové kooperace se značně liší od prostředí se zpožďujícím se hospodářským vývojem, nejčastěji v horách s rozptýleným osídlením. V tamějších pasekářských usedlostech si hospodář musel dělat všechny údržbářské práce sám (ze surovin vlastní produkce nebo přírodních dřevin, buků, jasanů, vrb a lip rostoucích volně kolem usedlostí), včetně výroby zemědělského nářadí (např. hrábě, kosiska, dřevěné vidle), kadlubů, košů, súsů, beček, puten a jiného bedněného nádobí; měl tedy základní soubory nářadí tesařského, truhlářského, bednářského, sedlářského, kovářského, kolářského a zednického. Mnozí pasekáři v některém z těchto oborů vynikli natolik, že jako amatéři dočasně pracovali i pro blízké sousedy a zřídili si k tomuto účelu speciální dílny. Např. z Valašska jsou známy malé selské kovárničky pro tvarování železa za tepla, jež nahrazovaly nedostatek kovářů v oblasti. Z mnohých takto specializovaných činností se vytvořila domácí výroba tak, že hospodáři svoje přebytky prodávali na trhu (např. valašské *křiváčkářství*, řemenářské výrobky, košíkářství, bednářství). – Ve 20. stol. jsou soubory d. n. zaměřeny více na kov než dřevo a zajišťují zvl. oborové funkce autoopravářství, elektrikářství (stavebního a slaboproudého) a natěračství; jsou uloženy hl. v garážích a v rekreačních obydlích, kde se někdy stávají předmětem kutilství a podobných zájmových aktivit. V. t. kuchyňské nádobí a náčiní, textil, tkalcovský stav.

Lit.: J. Štastný: *Tradiční zemědělství na Valašsku*. Praha 1971; J. Országo-Vranecký: *Valašské kovářství*. Rožnov p. Radhoštěm 1973; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984; M. Janotka – K. Linhart: *Řemesla našich předků*. Praha 1987; K. Pavlišťák: *Domácká výroba dřevěného nářadí a náčiní na Podřevnicku*. Zlín 1993.

[jlg]

domácká výroba, námezdní rukodělná výroba zboží charakterizovaná tím, že výrobci byli jen zaučení, výjimečně vyučení. Domáctí výrobci nesměli držet učedníky a dávat za vyučenou. Nebyli povinni se organizovat v ceších nebo později v živnostenských společenstvech. Nebyli pojištěni podle zákona, ale mohli se dát pojistit dobrovolně sami či gestorem (podnikatelem). Výdělkovou daň neplatili. Pracovní dobu měli volnou. Mzda byla smluvní podle kvantity a kvality odevzdané práce. Vy-

ráběli většinou polotovary (podle zakázek gestora), hotové výrobky dělala jen menší část domáckých výrobců. Pracovali doma v obytných prostorách, s výjimkou cvočkářů, řetězářů, brusičů skla a tkalců na Novobystřicku, kteří měli společnou apretovnu. – Termín d. v. v dnešním smyslu slova se objevuje 1848. Evidenci a péči o domácí výrobce měly až od r. 1850 obchodní a živnostenské komory, s výjimkou krajčářek, o něž projevoval zájem stát od 2. poloviny 18. stol. (školy, kurzy, podpůrné akce, spolky). Obchodní a živnostenské komory začaly sbírat koncem 19. stol. materiál k chystanému zákonu o d. v., který byl hotov 1918, ale již nevyhlášen. Stal se základem zákona o d. v. č. 29/1920 Sb. v ČSR, když již 1919 zákon č. 269/1919 Sb. rozšířil nemocenské pojištění i na domácí výrobce. V některých oblastech pečovala o d. v. družstva a spolky. Školy měly vedle krajčářek i košíkáři (Zbraslav, Mělník, Morkovice, Valašsko) a malíři v Rychnově n. Kněžnou a okolí. – D. v. vznikla z pěti zdrojů: a) ze středověké d. v.; b) vznikem průmyslu nebo dobovým zákonodárstvím, které prohlásilo některé živnosti za slobodná povolání, a tím je většinou odsoudilo k d. v.; c) rozpadem řemeslné výroby; d) spontánně, protože to byl jednoduchý proces, o který nejevily zájem ani továrny, ani živnosti, nebo šlo o pokračování starší d. v., jejíž přebytky se začaly soustavně směřovat; e) byla uměle zavedena různými podnikateli v oblastech, kde byl dostatek pracovních sil a málo pracovních příležitostí. – Jsou různé druhy domáckých výrob: a) vlastní přebytky se příležitostně směňují (spíše výjimečně); b) d. v. je provozována příležitostně; c) pravidelně (ženy v domácnosti, sezonní dělníci a živnostníci, chudí řemeslníci, drobní zemědělci); d) pravidelně a průběžně vedle hlavního zaměstnání (muži ve špatně placených zaměstnáních, ženy v domácnosti); e) jako hlavní zaměstnání vedle zaměstnání jiného (drobní zemědělci, tovární dělníci i pracovníci dalších profesí podle možnosti); f) jako jediné a hlavní zaměstnání (většina domáckých výrobců). – Podnikatele (gestory), kteří d. v. organizovali a financovali, lze rozdělit do pěti skupin: a) podnikatel zajišťující ve svém podniku (továrně, dílně) komplexní výrobu zboží a zadávající domáckým výrobcům rovněž komplexní výrobu téhož zboží; b) podnikatel zajišťující ve svém podniku jen některé pracovní úkony, zpravidla přípravné či finální, a zadávající domáckým výrobcům výrobu polotovarů; c) podnikatel, jenž měl jen vývojové dílny nebo ateliéry a zadával domáckým výrobcům výrobu polotovarů.

Komplexní výrobek sestával ve své provozovně; d) podnikatel, jenž d. v. pouze organizoval prostřednictvím svých zástupců; e) zámožný domácí výrobce jako podnikatel. – Mezi podnikatelem a domácím výrobcem stál důležitý ekonomický mezičlánek, faktor. Faktori byli stálým zdrojem sociálního napětí a ekonomických problémů mezi domácími výrobci a gestorem a uchýlovali se mnohdy k nezákonným praktikám. Faktorský systém vznikl s rozptýlenou manufakturou, zanikl po 1. a definitivně ve 2. světové válce. Obdobným činitelem byl v Krušných horách kusový mistr (*Stückmeister*) a dovozce. Vozil mezi gestorem a domácími výrobci suroviny a hotové dílo a ručil za kvantitu a kvalitu odevzdané práce. Od dovozců je nutno rozlišovat přepravce, což byli většinou místní zemědělci, kteří vozili suroviny a hotové dílo mezi gestorem a domácím výrobcem, ale byli placeni (zpravidla gestorem) jen za dopravu. Uplatnili se tam, kde domácí výrobci byli značně vzdáleni od gestora a přeprava surovin a výrobků by byla ztrátou času. – O d. v. lze hovořit až v civilizačních fázích, kde vedle d. v. byla zastoupena i domácí výroba a živnosti, později manufaktury a továrny. Ve středověku bylo domácíou výrobou přádláctví a vyšíváctví, od 16. stol. krajkářství a asi i výroba jednoduchého dřevěného nářadí, zpracování přírodních pletiv, snad i kamene, textilu a houní. Domácí a d. v. se do 18. stol. prostupují; historické prameny neuvádějí d. v., nýbrž jen jiné možnosti výdělků obyvatel určitého kraje, než bylo zemědělství a živnosti. Přádláctví bylo nejrozšířenější d. v. až do 40. let 19. stol., kdy je vynález spřádacího stroje, *selfaktoru* (1825), vytlačil rychle z výrobního procesu. Vedle přádláctví bylo ve 2. polovině 18. stol. nejrozšířenější d. v. tkalcovství, pak krajkářství, vyšíváctví, výroba jednoduchých dřevěných nástrojů, výrobky z přírodních pletiv a koncem 18. stol. se v d. v. začíná uplatňovat broušení drahokamů, zdobení skla, výroba maleb na skle, šperkařství, cvočkařství, sítařství, řezbářství, prýmkařství, výroba plátěné obuvi a pletení z rákosu. V 1. polovině 19. stol. k nim přibyla bižuterie, zdobení skla, nožířství, cínařství, řetězářství, puškařství, složitější formy zpracování dřeva, hudební nástrojařství, výroba stávkového zboží, složitější formy košíkářství, výroba umělých květin, malířství aj. Ve 2. polovině 19. stol. to bylo hlavně konfekcionářství, rukavičkářství, perleťářství, obuvnictví ad. Počátkem 20. stol. přibýly různé specializované práce ve zpracování přírodních pletiv, šitá a háčkovaná krajka. Většina

d. v. se provozovala i po živnostensku a formou tovární výroby, nehledě k domácí výrobě, jež však s vývojem průmyslu ustupovala do pozadí. – D. v. dosáhla svého vrcholu 1840–1880, kdy počet obyvatel v produktivním věku, jenž se zabýval d. v., dosáhl nejméně 20 %. Poté počet domácích výrobců klesal absolutně i relativně, po 1. světové válce bylo na d. v. zcela nebo částečně závislých asi 5 % lidí v produktivním věku, na konci 20. stol. sotva 0,5 %. Koncem 19. stol. napočítali živnostenská inspektoři v č. zemích 72 domácích výrob, z nichž nepoččetně byli zastoupeni tkalci, pak krajkáři, vyšíváčky, konfekcionáři a příbuzná odvětví, rukavičkáři, výrobci bižuterie a hudebních nástrojů. Mnoho domácích výrob mělo pouze místní charakter. Většina výrobků z nepoččetně zastoupených domácích výrob šla na export do záp. Evropy, Ameriky, bižuterie hl. do Afriky a Asie (většina modlicích koberečků z 2. poloviny 19. stol. v islámských zemích se vyráběla na Hlinecku). – Domácí výrobci se rekrutovali většinou z nejhudších vrstev obyvatelstva a d. v. patřila k nejhůře placeným zaměstnáním v habsburské monarchii, s výjimkou l. 1840–1880 a pak po r. 1920 v souvislosti s vydáním zákona o d. v. Domácí výrobci v Čechách byli lépe placeni než na Moravě a ve Slezsku, právě tak jako domácí výrobci ve velkých městech a výrobci v kovozpracujících výrobcích. Nejlépe placenou d. v. byla výroba karlovarských lázeňských oplatek, jež se však stala po 1. světové válce živností. Rozdílly byly i v jednotlivých domácích výrobcích, kde záleželo na zdatnosti a pracovitosti výrobce, např. výtvarně nadané vyšíváčky a krajkářky, pracující na velkých solitérech, si vydělávaly až čtyřikrát více než průměrní výrobci. Jejich výrobky šly na export. Pokud byli v některém místě velká koncentrace výrobců, vytvářela se tu družstva, např. ve Skašově (hračkářské). Živnostenská inspektoři konstatovali koncem 19. stol., že bytové poměry domácích výrobců jsou špatné a nehygienické, životní průměr nízký, dětská úmrtnost vysoká, mzdy malé (pod hranicí celostátního průměru), zájem výrobců o úrazové a nemocenské pojištění minimální (nejvíce domácích výrobců bylo pojištěno v Praze a v Brně) a že konkurence průmyslu a živnosti zbavuje domácí výrobce práce. Bylo to způsobeno tím, že mnozí z nich byli drobní zemědělci a nechtěli se někam odstěhovat a že mnoho členů jejich rodiny bylo vázáno jinou prací, kterou nehodlalo vyměnit za nejistou práci jinde. Situace se změnila k lepšímu až po vydání zákona o d. v. – Domácí výrobci tvořili

charakteristickou, ale značně rozptýlenou společenskou makroskupinu. Nejvíce jich bylo soustředěno v tzv. severočeském průmyslovém púlměsíci, v Praze a na Brněnsku. Lidovou kulturu ovlivňovali především jako skupina, mnohem méně svými výrobky. Dražší výrobky d. v. šly na export nebo mezi zámožnější společenské vrstvy, jednodušší výrobky, zvl. pracovní nástroje a potřeby pro domácnost, nemohly nijak podstatně výtvarně ani technicky ovlivnit lidovou kulturu. Výjimkou byly např. malby na skle, ale z krajk, výšivek, výtvarných výrobků ze dřeva, bižuterie a skla šly do lidových vrstev jen jednodušší, levné exponáty. Často se však domácí výrobci jako první seznamovali s některými módními návrhy, které se uplatnily v zámožných společenských vrstvách v nové sezoně. Naprostá většina domácích výrobců prováděla jen zakázky gestorů, pouze někteří jedinci mohli uplatnit své návrhy, které šly do záp. Evropy a Ameriky nebo do Vídně. V mnohých domácích výrobcích pracovali z různých, převážně ekonomických důvodů také vyučení živnostníci; drobné domácí výrobce, prodávající své výrobky podomním obchodem (hl. jednoduché výrobky ze dřeva a přírodních pletiv), nelze ztotožňovat s podomními obchodníky, kteří byli povinni řídit se příslušnými zákony o podomním obchodě.

Lit.: *Bericht der k. k. Gewerbeinspektoren über die Heimarbeit in Österreich I-II (Böhmen, Mähren, Schlesien, Galizien, Bukowina)*. Wien 1900–1901; E. Štern: *Úprava pracovních poměrů domácích dělníků*. Praha 1923; V. Scheufler: *Domácká výroba v českých zemích*. EAČMS II; *Domácká výroba v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Měčín 2000; Z. Martinek: *Řemeslná, domácí a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752–1756*. EAČMS III. [vsch]

domácnost, skupina lidí, kteří společně bydlí a společně hospodaří; prostor jimi obývaný. D. tvoří nejčastěji rodina, ale může ji tvořit i více rodin nebo jiná skupina osob, které vytvořily rezidenční a ekonomickou jednotku, aby lépe uspokojovaly své společné zájmy. Poměrně častá je i d. tvořená jednotlivcem, v minulosti, zejm. na vesnici, však to bylo spíše výjimečné řešení, neboť samostatná existence jednotlivce byla neseadná. Počet jednočlenných domácností však byl v č. zemích a v záp. Evropě vždy vyšší než ve vých. a jihovýchodní Evropě, kde existovala odlišná rodinná struktura. D. chápaná jako prostor pro společné bydlení a hospodaření je prostorem výrazně soukromého rázu, odlišným od prostoru vymezeného pro společenské rituály a festivity. Existence tohoto soukromého

prostoru (dům, byt, vymezený prostor domu či bytu), stejně jako určitý stupeň organizace soužití jeho obyvatel, umožňuje a zaručuje elementární chod skupinových činností a realizaci skupinových cílů, jako je příprava jídla a jeho konzum, spánek, odpočinek, ale i výchova dětí a zčásti také výrobní a další aktivity. Důležité sociální poslání d. spočívá v tom, že poskytuje ochranu nedospělým, starým a nemocným, popř. sociálně diskvalifikovaným členům. Vybavenost d., tj. skladba předmětů, jichž skupina používá ke svým skupinovým i individuálním činnostem, je dána stupněm ekonomického rozvoje, majetností, sociální příslušností a životním stylem, dělbou činností a rolí, ale také společenskými i individuálními hodnotami a kulturními vzory. Vybavenost d. v tradiční společnosti se studuje terénním etnografickým výzkumem, event. úředně organizovanými anketami (nejčastěji ve formě mikrocenzu), pro starší dobu se zjišťuje z písemných pramenů (pozůstalostní spisy, pozemkové knihy, inventáře usedlostí, testamenty, svatební smlouvy, smlouvy o výměnku, cestopisy, krásná literatura) a na základě hmotných pozůstatků získaných sběrem i archeologickým výzkumem (středověká a postmedievální archeologie). Vybavení d. bylo v tradiční společnosti v rámci těžce společenské skupiny značně unifikováno, ani tehdy však nepostrádalo určité prvky tzv. demonstrativní spotřeby, jejímž smyslem je posílení společenského prestiže (např. piano v zámožných selských rodinách v 19. stol., jak to dokládají paměti sedláka Josefa Dlaska z Doláněk u Turnova). S rozkladem tradiční společnosti význam vybavení d. roste. D. může plnit své role jen v určitém sociálním a kulturním kontextu, který také spolu s individuálními potřebami, představami a požadavky utváří její konkrétní podobu. Tyto individuální aspekty přitom nemusejí být vždy v souladu se společenskými cíli d., mohou je i narušovat. Podle způsobu utváření lze domácnosti dělit na soukromé a ústavní. První jsou přirozenými kolektivitami, druhé (např. soubor osob žijících jako chovanci špitálu) umělé. Pokud se termínu d. užívá bez dalšího přívlastku, rozumí se tím zpravidla d. soukromá. U soukromých domácností současná statistika terminologicky rozlišuje d. bytovou, hospodařící a cenzovou. Bytová d. (dříve bytová strana) je soubor osob trvale obývajících jeden byt. Hospodařící d. (též d. se společně hospodařícími členy) je soubor osob trvale bydlících v jednom bytě a společně hradících náklady na bydlení, stravu, vybavení domácnosti aj. Protože její vymezení se zakládá na pro-

hlášení kolektivity o tom, že má být za takto definovanou kolektivitu považována, nazývá se též deklaratorní domácností. Cenzová d. je nejmenší, dále nedělitelnou kolektivitou osob spojených společným bydlením, hospodařením a příbuzenskými svazky. O cenzových domácnostech se předpokládá, že by jejich členové vždy hospodařili a bydleli společně (např. za předpokladu, že by je nedostatek bytů nenutil bydlet společně). Rodiče a ženatý syn (s dětmi nebo bez nich), kteří bydlí v jednom bytě, tvoří dvě cenzové domácnosti. Podle toho, zda spolu též společně hospodaří, tvoří buď d. hospodařící, nebo pouze bytovou. Pojem cenzová d. se v Československu používal teprve od r. 1961, předtím byla základní jednotkou, o níž se zjišťovaly údaje při sčítáních lidu, d. deklaratorní. Je-li základem d. tzv. rodinné jádro (manželská dvojice, popř. s dítětem nebo s dětmi, nebo jeden z rodičů alespoň s jedním dítětem), mluví se o d. rodinné, ostatní domácnosti jsou podle toho domácnostmi nerodinnými. Podrobněji lze domácnosti klasifikovat podle P. Lasletta následujícím způsobem:

- A. Nerodinné domácnosti
 1. domácnost jednotlivce
 - a) vdovec nebo vdova
 - b) svobodný nebo bez určení rodinného stavu
 2. vícečlenná nerodinná domácnost
 - a) spolubydlící sourozenci
 - b) jinak příbuzní spolubydlící
 - c) členové bez příbuzenských vztahů
- B. Rodinné domácnosti
 3. jednoduchá
 - a) bezdětný manželský pár
 - b) manželský pár s dětmi
 - c) otec s dětmi
 - d) matka s dětmi
 4. rozšířená
 - a) ascendentní (rozšířená vzhůru)
 - b) descendentní (rozšířená dolů)
 - c) kolaterální (rozšířená bočně)
 - d) ascendentní a kolaterální
 5. složená (komplexní)
 - a) s ascendentním sekundárním rodinným jádrem
 - b) s descendentním sekundárním rodinným jádrem
 - c) s kolaterálními rodinnými jádry
 - d) sourozenecká
 - e) ostatní
 6. s nejasnou strukturou

Základem jednoduché rodinné d. je spolužití muže, ženy a jejich případných dětí. Je tedy totožná s tzv. nukleární rodinou, popř. rozšířenou o nepříbuzné osoby (čeleď). Úpl-

nou jednoduchou rodinnou d. tvoří manželský pár s dětmi nebo bez dětí, kusou jednoduchou (nukleární) rodinnou d. otec nebo matka s dětmi (dítětem). Jednoduchou rodinnou d. tedy netvoří např. svazek vdovy s vnoučaty nebo tety se synovcem. Rozšířená rodinná d. je d. s jedním rodinným jádrem, k němuž se přimykají další jednotliví příbuzní. Něco jiného je širší rodina, soubor osob vázaných příbuzenskými pouty, které nemusí společně bydlet a hospodařit. Složenou rodinnou d. (komplexní, multifokální, polynukleární) se rozumí typ, v němž žije minimálně jedno další sekundární jádro, ať už je tvoří manželský pár (s dětmi nebo bez nich), nebo jeden manžel s dítětem (s dětmi). U rozšířené rodinné d. se rozlišuje rozšíření ascendentní (*naboru*, tj. k předkům), descendentní (*dolů*, tj. k potomkům), kolaterální (*bočně*) a kombinované podle toho, je-li ve vztahu k přednostovi domácnosti doplňující člen generačně starší nebo mladší, nebo jde-li o sourozence, event. bratrance a sestřenic. O složené rodinné d. se mluví, je-li v ní sdruženo více příbuzných (pokrevně i nepokrevně) rodinných jader. Je tedy třeba, aby uvnitř d. existovalo rodinné jádro (jádra) nezahrnující přednostu d. Složená rodinná d. může mít analogicky k rozšířené d. sekundární rodinné jádro ascendentní, descendentní nebo kolaterální, popř. mohou existovat i jejich složitější kombinace. Složená rodinná d., která se skládá ze sourozeneckých manželských párů, v níž ale chybí jejich rodiče, se nazývá sourozenecká d. (5d). V literatuře bývá označována francouzským názvem *frèreche*. Bývala základem rodinné struktury v některých středomořských oblastech, např. v j. Francii. Někdy jsou k tomuto typu řazeny i domácnosti obdobného uspořádání, kde ale někteří nebo dokonce všichni sourozenci jsou svobodní (5c, 4c, 2a). Z majetkového hlediska mluví V. Procházka o majetkovém společenství sourozenců či sourozeneckém nedílu (širším a užším podle toho, zda sourozenci založili vlastní rodiny či nikoliv). Podobně jako pro *frèreche*, nejsou vhodné české termíny ani pro typy rodinných domácností označované anglickými termíny *stem family* a *joint family*. Pojem *stem family* odpovídá soužití manželského páru s jedním ženatým synem, předurčeným dědicem usedlosti, jeho ženou a případnými dětmi, event. s dalšími svobodnými sourozenci předurčeného dědice. Předpokládá, že dědictví po otci se nedělí mezi sourozence. Skutečnou *stem family* je ovšem pouze taková rodina, resp. domácnost, kde přednost d. patří k nejstarší generaci. Není tedy vhodné k tomuto typu řadit domácnosti s výměnkáři, které představují svébytný typ. Navíc je velmi obtížné v konkrétních případech rozhodnout, zda a do jaké míry jsou osoby na

výměnkou integrovány do rodiny hospodáře, a do jaké míry tvoří samostatnou d. V systému *joint family* žije v domácnosti hospodáře několik jeho ženatých synů, což předpokládá dělení dědictví mezi dědice. Z členů či příslušníků d. zaujímal v minulosti mimořádné místo tzv. přednosta d., ztožňovaný zpravidla s hlavním živitelem. V rolnických domácnostech se nazýval hospodář. V tom případě byl držitelem či majitelem rolnické usedlosti. Jednal jménem rodiny a domácnosti s úřady a sousedy, ručil za chování členů domácnosti, vyžadoval od nich poslušnost a měl vůči nim rozsáhlé pravomoci (včetně práva trestat je). Jen on také rozhodoval o ekonomických otázkách včetně dispozice rodinným jměním. K členům domácnosti se počítala i čeleď, v řemeslnických rodinách též tovaryši a učni, nacházející zaopatření v rodině mistra. Podle toho lze u všech výše uvedených typů domácností rozlišovat ještě podtyp s čeledí a bez čeledi, popř. s dalšími (nepříbuznými) nájemníky. Výskyt (nepříbuzné) čeledi však nemění typ rodiny: rodinné jádro rozšířené o sloužícího se nestává rozšířenou domácností, výskyt manželského páru sloužících uvnitř domácnosti nevytváří další její rodinné jádro. Typologie d. je výrazně závislá na pozici přednosta d. Např. typ 5b se změní v 5a, jestliže hospodář předá statek synovi, aniž se však jinak v sebemenší míře změní složení této domácnosti. Typologii d. lze studovat na základě demografické statistiky i samostatných anket, při nichž je možno zjišťovat jak současný stav, tak i stav minulý, fixovaný v paměti vyslýchaných jedinců. Při pohledu hlouběji do minulosti jsou hlavním pramenem různé soupisy obyvatel (poddanské seznamy, soupis podle víry, tzv. status animarum apod.), které bývají zpravidla uspořádány podle rodin a domácností a zachycují i vztahy jednotlivých osob k přednostovi d. (jeho syn, dcera, služka apod.). Jsou-li dochovány v každoročních sériích, umožňují sledovat i vývoj d. (měnící se velikost d., přechod jednoho typu v druhý ad.). Zpravidla však z nich nelze bezpečně určit, zda někteří jedinci nebo rodiny bez vlastního hospodářství, resp. domu (podruzi, výměnkáři) žili v d. hospodářů, u nichž bydleli, nebo zda tvořili samostatné domácnosti. Stejně tak není vždy možno rozlišit, zda čeleď je či není v příbuzenském poměru k přednostovi d., a někdy nelze přesně určit ani samotného přednostu. Typologie stanovená na základě takových pramenů je proto méně spolehlivá než typologie zjištěná v anketách. Z tohoto důvodu doporučuje P. Laslett studovat vedle složení domácnosti i složení obyvatelstva domu. Jeho soubor označuje

termínem *houseful*, francouzsky *maison-née*, německy *das ganze Haus*. V odborných studiích je vždy důležité uvádět, co se pod pojmem domácnost rozumí, jak je vymezena. Jinak hrozí nebezpečí, že údaje (např. o průměrné velikosti domácnosti) ztratí jakoukoliv vypovídací hodnotu a nebudou srovnatelné s údaji jiných autorů. Vztahy mezi jednotlivými členy domácnosti lze zachytit i graficky symboly, jejichž tvůrcem je rovněž P. Laslett. Umožňují vystihnout složení rodiny, resp. rodinné d. zcela jednoznačně a vyhnout se tak nebezpečí subjektivní interpretace těchto typů.

Lit.: Z. Winter: *Z rodiny a domácnosti staročeské*. Praha 1912; P. Laslett: *Household and Family in past Time*. Cambridge 1972; M. Mitterauer: *Historisch-anthropologische Familienforschung. Feststellungen und Zugangsweisen*. Wien – Köln 1990; M. Seligová: *Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v polovině 17. století (panství Děčín – sonda)*. Historická demografie 17, 1993, s. 111–130; J. Grulich – H. Reithofer: *Struktura jihočeských venkovských a městských domácností v 16. a 17. století (příspěvek k dějinám sociální každodennosti poddaných v období raného novověku)*. Historická demografie 23, 1999, s. 31–84; R. v. Dülmen: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století) I. Dům a jeho lidé*. Praha 1999. [em]

dominikál, půda nacházející se v přímém vlastnictví feudální vrchnosti, která na ní hospodář ve vlastní režii, popř. jí dává do krátkodobého pachtu. Jeho protikladem je rustikál, půda, kterou vrchnost postupuje do dlouhodobého, v č. zemích obvykle dědičného užívání rolníkům nebo dalším zájemcům. Na rozdíl od rustikálu býval d. nezdaněn. Tvořily jej zejm. vrchnostenské lesy, rybníky, zčásti i zemědělská půda při dvorech a dalších režijních podnicích vrchnosti. Poté, co byl v polovině 17. stol. rustikál evidován v prvních katastrech, zůstávala rolnická půda připojená po tomto datu k vrchnostenským dvorům právně rustikálem a vrchnosti z ní musely platit pozemkovou daň. Naproti tomu dominikální půda rozdělená v této době mezi poddané (např. vykloučené lesy) zůstávala dominikálem, poddaní nově usazení na takové půdě se nazývali dominikalisté. Dominikál byl poprvé systematicky evidován v tzv. dominikálních fasích tereziánského katastru z r. 1713, zdaněn byl teprve 1756, avšak výhodněji než rustikál. Pokud Josefa II. daňově oba typy zrovnoprávnit neuspěl. Rozdíl mezi rustikálem a dominikálem zanikl 1848.

Lit.: J. Pekař: *České katastry*. Praha 1932, 2. vydání. [em]

domlatky viz dokončení práce

domovní znamení, merk – výtvarný prvek na domě nesoucí symbol sloužící k identifikaci domu. Domovní znamení vznikala zprvu spontánně v městské kultuře vrcholného středověku jako výraz patricijské reprezentace, posléze se rozmnožila o cechovní znamení na domech řemeslníků a poutače nad sklepy obchodníků, konečně v souvislosti s šířením kultu svatých patronů se mezi domovními znameními ocitly i mnohé votivní obrazy a plastiky na domech nebo jejich detaily. Identifikace domu názvem podle d. z. měla význam orientační, ale též úřední. Vžitý název (*U Tří korun*, *U Modré štiky*, *U Biskupské čepice*) sloužil k identifikaci při evidenci majetku, majetkových převodech, posledním pořízení apod. Od 16. stol. proto výběr symbolu a barvy d. z. podléhaly úřednímu schválení. S proměnami dobových názorů a uměleckých stylů se měnila i obliba symbolů, materiálu i uměleckého ztvárnění domovních znamení, a tak jsou přehlídkou myšlení, vkusu a technických možností několika staletí. Zůstala trvalou součástí městské kultury, zatímco na venkově přetrvával zvyk nazývat usedlosti podle někdejších držitelů (*U Bubeníků*, *U Štastných*), názvy podle vývěsních štítů a symbolů nesly pouze hospody (*U Zlatého lva*, *U Václava IV.*). Identifikační funkci si d. z. podrželo až do 70. let 18. stol., kdy byly na základě dvorského nařízení očíslovány městské i vesnické domy popisnými čísly. Díky síle lidové tradice a vlastní dekorativní funkci se mnohá domovní znamení dochovala do 21. století.

Lit.: N. Melniková-Papoušková: *Domovní znaky a vývěsní štíty pražské*. In: *Knihy o Praze*, III. Praha 1932; L. Petráňová: *Domovní znamení staré Prahy*. Praha 1988. [lp]

domovské právo, inkolát – domovským listem potvrzená příslušnost osob do některé místní (domovské) obce, která za ně zodpovídá a v případě potřeby je povinna se o ně postarat. D. p. lidé nabývali narozením (manželské děti po otci, nemanželské po matce), sňatkem (ženy po svých manželech), přijetím do obce nebo vykonáváním veřejného úřadu (státní úředníci, učitelé apod.). Instituce d. p. vznikla v č. zemích ve 2. polovině 19. stol. v souvislosti se zavedením obecního zřízení a zrušením poddanství, které nutnost domovského zřízení v podstatě vyvolalo. – Do zrušení poddanství zodpovídala za své poddané každá vrchnost. Poddaný mohl opustit území své vrchnosti (tedy své trvalé bydliště) a přestěhovat se pouze po obdržení vyžádaného propouštěcího listu (*výhostu*, *zhostu*). Od r. 1487 platilo nařízení o vrácení uprchlých poddaných vrchnosti. Ob-

dobně vrchnost dávala povolení k odchodu svých poddaných za prací nebo studiem do měst. Protože se však jednalo jen o přechodný pobyt, poddaný v tomto případě zůstával nadále příslušný ke své vrchnosti. Tato příslušnost nezakládala ani po zrušení nevolnictví (1781), kdy byla závislost na vrchnosti pouze zmírněna. Poddaní o svůj odchod již nežádali, pouze ho vrchnosti oznamovali. – Potulní žebráci, hudebníci, podomní obchodníci a jiní kočovníci se za těchto podmínek skládali z cizinců nebo vysloužilých vojáků a zchudlých svobodníků. Na druhé straně právě skutečnost, že nenáleželi k žádné vrchnosti a nebyli nikomu odpovědní, vzbuzovala vůči nim nedůvěru. Již 1700 vydal např. slezský zemský úřad nařízení o vyhoštění všech cizích žebráků ze země a postrku domácích do jejich rodiště. Nařízení bylo potvrzeno patentem Marie Terezie z 29. 12. 1751, který jako první stanovil, že rodiště vráceného nebo jeho vrchnost jsou povinni živit chudé a neschopné práce. Od r. 1799 byla zavedena povinnost různých osobních dokladů pro cestující osoby (např. pas, přistěhovatelské povolení, vandrovní nebo čelední knížka a průvodní či fedrovní list). Od r. 1805 bylo zakázáno vydávat tyto doklady osobám neschopným práce. Osoba zadržaná bez takového dokladu měla být úřední cestou vrácena do svého rodiště (*postrk, rekrutýrka*). Na každém panství byly zavedeny záznamy o postrku. Všechna tato nařízení byla zahrnuta i do prvního občanského obecního zákoníku z r. 1811. – Pevný řád v d. p. byl zaveden teprve prozatímním zřízením obecním z 20. 3. 1849 a zopakován i v obecním zřízením 1862 pro monarchii a 1864 pro Čechy. Obecní zřízení stanovilo povinnost příslušnosti každé osoby v zemi do svazku některé obce. Pro potvrzení o příslušnosti k obci se vydával domovský list. D. p. přiznávalo občanům obecní zastupitelstvo, od r. 1852 bylo pro jeho přiznávání nejvyšší instancí ministerstvo vnitra. Občan, který neměl v žádné obci d. p., se nazýval *bezdomovec* a neměl před zákonem žádná občanská práva. Občana, který žil v jiné než své domovské obci, mohlo obecní zastupitelství vypovědět, jestliže nevedl spořádaný život nebo byl na obtíž veřejné dobročinnosti. Osoby, které se dopustily trestného činu, mohly být z místa svého pobytu odstraněny postrkem. – O osoby, které byly vážně nemocné nebo nebyly schopny si svým výdělkem zajistit životní minimum, byla domovská obec povinna se postarat. V důsledku toho se v 2. polovině 19. stol. vytvořila v obcích vrstva bezzemků, žijících z obecní podpory v obecních

domcích a využívaných pro nenáročnou pomocnou práci. Z obecních peněz pro ně byly zřizovány pastoušky, chudobince, sirotčince. – Obecní chudí získali až 1907 volební a domovské právo. Na jejich postavení nic nezměnil ani zánik rakouské monarchie a vznik republiky, protože nadále zůstal v platnosti občanský zákoník z r. 1811. Obecní zřízení z r. 1919 jen zopakovalo povinnosti obce v péči o místní chudé a podmínky pro získání domovské příslušnosti. Jejich význam však postupně klesal se zavedením nemocenského pojištění, které značně snížilo počet sociálně slabých osob. – Institut d. p. v č. zemích nabyt významem 1939 po zřízení protektorátu Čechy a Morava. Říšským zákonem z 20. 4. 1939 bylo obyvatelstvo protektorátu rozděleno do několika skupin s rozdílným právním postavením: 1. plnoprávními německými říšskými občany se stali občané bývalého československého státu, kteří se při sčítání obyvatelstva hlásili k německé národnosti a měli k 10. 10. 1938 d. p. v některé obci bývalého státu; 2. občané, kteří se hlásili při sčítání obyvatelstva k české národnosti a měli d. p. v některé obci bývalého státu, získali podle zákona č. 19 z r. 1940 protektorátní státní příslušnost. Pro obě skupiny platila podmínka získání osvědčení o árijském původu, jinak občan pozbyl d. p. a zařadil se do skupiny 3., která neměla žádnou právní ochranu. Již protektorátním vládním nařízením č. 14 z r. 1939 byly v č. zemích zavedeny tzv. domovní seznamy ubytovaných osob, kontrolované obecními úřady. U osob, které se do obce přistěhovaly po 1. 1. 1938, mohl být vysloven zákaz a nařízení postrku. Všechna tato nařízení, v nichž d. p. hrálo nezanedbatelnou roli, byla přijímána na základě aplikace tzv. norimberských zákonů a sloužila jako podklad pro rasové pronásledování. Značně také omezila kočovné živnosti, které byly v protektorátu prakticky znemožněny. – Po zániku protektorátu bylo na institut d. p. pohlíženo s nedůvěrou jako na omezování občanské svobody (proto bylo zákonem z 30. 6. 1948 číslo 174 Sb. zrušeno). Zákonem č. 141 z r. 1950 byl vydán nový občanský zákoník a zrušena platnost zákona z r. 1811. Pro všechny občany byla vyslovena jejich rovnost před zákonem a na podpoře sociálně slabých vrstev se měl podílet stát. Domovská příslušnost byla v podstatě nahrazena příslušností k místu bydliště, domovský list plně nahradil občanský průkaz. Po vzniku národních výborů převzaly péči obce o sociálně slabé občany jejich sociální odbory. Zahrnuly však péči o všechny obyvatele obce. Dřívější význam d. p. prakticky zcela zanikl.

Lit.: V. Vaněček: *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*. Praha 1970; K. Schelle a kol.: *Československé dějiny státu a práva 1918–1945*. Brno 1991; *Dějiny Romů*. Retro-informace SÚA. Praha 1993. [aš + vsch]

Donát, mučedník, světec (7. 8.). Je patronem proti bouři, krupobití a škodlivému povětrí. Střediskem jeho kultu je Münsterfeld v Německu, odkud jej šířili v 17. a 18. stol. zejm. jezuité. Modlitby ke sv. D. jsou obsaženy v populárních polooficiálních modlitebních knihách z 18. stol., *berlinkách* (tištěny v Berlíně). K osobní ochraně nosili lidé při sobě obrázky s vyobrazením D. a s prosbou: *Pros za nás, ó svatý mučedníku, abychom byli zachráněni od hromobití a blesku i všelikého škodlivého povětrí!* V církevním umění byl zobrazován často ve společnosti dalších patronů proti živelním pohromám, především se sv. Floriánem, Janem Nepomuckým, Františkem Xaverským a Vavřincem. Dokladem živého barokního kultu jsou četné plastiky umístěné v polích, na křižovatkách cest a na náměstích. K patronu D. se odvolávají také nápisy a reliéfy na kostelních zvonech, z nichž některé nesly přímo světcovo jméno. Souvislost s funkcí zvonů při tzv. zahánění bouřkových mračen je zřejmá. Doklady kultu v č. zemích pocházejí z l. 1630–1860. D. je zobrazován jako biskup s mečem nebo sekyrou, s kalichem, s došky nebo otepí slámy, popř. drží kolo s pěti hořícími svícemi nebo třímá v ruce klikatý blesk (tři blesky).

Lit.: A. Šorm: *Svatý Donát ochránce proti hromobití a bouři*. Přítel opuštěných 32, 1944, s. 101–104. [lp]

dopis, psaní, psaníčko, list, cedule, cedulka – písemné sdělení určené k dodání adresátovi, většinou vzdálenému. Úřední dopisy (žádosti adresované vrchnosti, soudům, korespondence obcí) představují významný historický pramen. Pravidelné dopisování nebylo v lidovém prostředí obvyklé, za určitých situací však d. sehrával nenahraditelnou roli. V Zíbrtově *Českém lidu* byly publikovány ukázky různých dopisů lidové provenience, některé z nich poloúřední povahy (1620 upomíná pisatelka řezníky o zaplacení dluhu za koupený dobytek; jindy hospodyně na panském statku informuje Zuzanu Černínovou o chodu hospodářství). Významným druhem korespondence byly obřadní listy (žádosti o kmotrovství, písemná pozvání na svatbu). Někdy byly psány ručně, jindy s použitím tištěných ozdobných formulářů, v nichž se vyplnilo jméno adresáta a připojil podpis. Kmotrovské listy tištěné v průběhu 18. stol.,

zdobené obrázky biblických výjevů a pro-
vázené veršičky, zachovávaly uctivě obřad-
nou formu oslovení: *Vzácně vážený a mně
dobrotivě nakloněný pane kmotře; Slovné
pochybnosti mně obzvláště milý pane kmotře*
apod. Nejrozsáhlejší skupinu dochované li-
dové korespondence představují milostné
dopisy. Z lidového prostředí se nejstarší
z nich zachovaly z 2. poloviny 17. stol.
Neznalost čtení a psaní vedla často k tomu,
že si milenci dávali dopisy psát i předčítat
jinými osobami, dopisy všeho druhu psávali
často kantoři. Jejich pedagogický vliv se
projevoval i přeneseně. V textu se výrazy
běžné mluvy nebo dialektu (mnohdy psané
s gramatickými chybami) mísily s květnatými,
vyumělkovanými frázemi. Pisatelé vždy
věnovali pozornost samotnému oslovení:
*Má nejpřimnější panno Dorotičko; Mé
nejmilejší stvoření; Nejdražší klenote srdce
mého* apod. Zachovaly se předlohy, návody
k psaní dopisů, které si dívky a mládenci
opisovali do sešitů. Konkrétních, osobních
informací obsahují tato psaníčka poměrně
málo. Milostné dopisy z 18. a 19. stol. bý-
valy psány ozdobně či kaligraficky, zdobené
malovaným ornamentem, propichováním,
provlékáním barevnými stužkami, ozdobně
skládány. Cenný dobový doklad představují
listy z vojny, ať již milostné, nebo adresova-
né rodičům a sourozencům. Z 1. poloviny

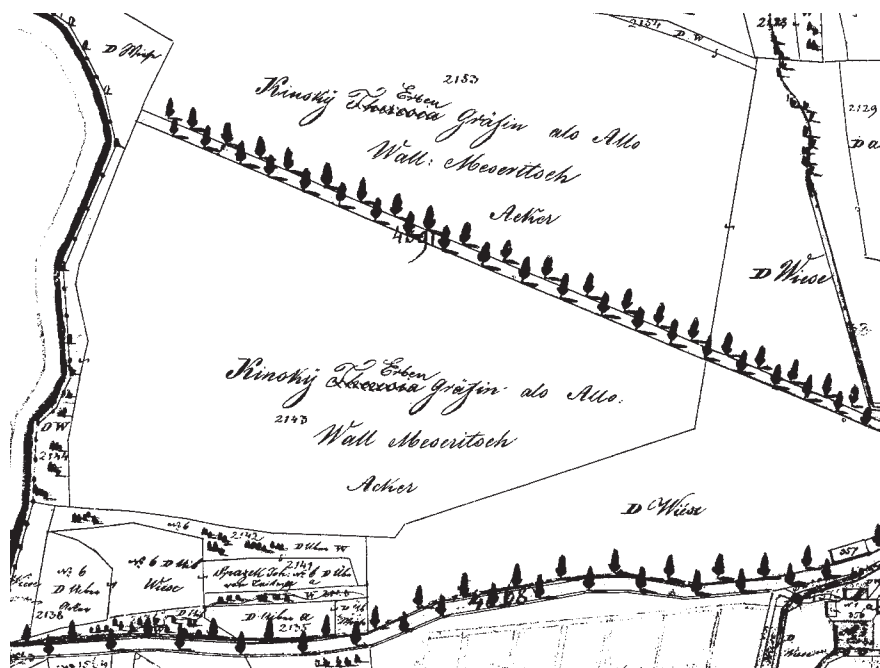
18. stol. dokumentují situaci, kdy mláden-
ci odcházeli na vojnu na dlouhých čtrnáct
let. Listy vojáků z 1. světové války svědčí
o vyšším stupni gramotnosti populace, bývají
osobnější a konkrétnější. Vojáci informují
o svém zdraví, o místech, kde se nalézají,

požadují zprávy o hospodářství, o všem,
co se doma děje. Mnohé jsou psány na
pohlednicích zobrazujících vzdálené kraji-
ny a města, někdy s vojenskými náměty
(obrázek vojáka s dívkou, vyobrazení bitvy,
dokumentární fotografie zákopu či polního
lazaretu). Podobně jako mládenci z voj-
ny, psávaly domů dívky ze služby. Sděle-
ní na pohlednicích jsou charakteristickou
formou stručného d. Pohlednice se začaly
tisknout ve 2. polovině 19. stol., jejich po-
sílání zobecnělo v průběhu 20. stol. Města
i menší vesnice si dávají vytisknout vlastní
pohlednice, dokumentující dobový vzhled
obce. Prostřednictvím dopisů bývali zvaní
příbuzní a známí na poutě, posvícení i k ji-
ným příležitostem. Významným okruhem
jsou dopisy blahopřejné, přání k jmeni-
nám, narozeninám, sňatku, výročním svát-
kům, hl. k Vánocům, Velikonocům, vzácně
též k letnicím. Dopisy ze vzdálených zemí,
z cest a dlouhodobých pobytů informovaly
o zážitcích z cizího prostředí a svědčily
o vztahu k rodině a domovu. S rozvojem
komunikačních možností význam klasické
korespondence klesá.

Lit.: B. Hoblová: *Zdobené milostné dopisy
lidové*. ČL 9, 1900, s. 334–338; Č. Zbrt:
List kmotrovský ze začátku stol. XVII. ČL 16,
1907, s. 358–359; R. Jeřábek: *Lidové do-
pisy z konce minulého století*. ČL 58, 1971,
s. 178–179; V. Frolec: *Prostá krása*. Praha 1984.

[vj]

doprava, souhrn úkonů zajišťujících přesun
osob, věcí, materiálu a informací z jednoho
místa na druhé. Její realizaci umožňovala

Silnice se stromořadím na indikační skice. Zubří (Valašsko), 30. léta 19. stol.

základní dopravní síť tvořená pozemními komunikacemi, vodními cestami (voroplavba, plavba polenového dřeva) a vzduchoplavbou. V lidovém prostředí dominovala suchozemská forma d., vodní transport sehrával doplňkovou roli, a to jen v oblastech k tomu vhodných. Vzduchoplavba se rozvinula až v industriální společnosti. – V nejstarším období vývoje lidské společnosti bylo k d. užíváno pouze lidské síly, kterou v dalších periodách částečně nahrazovalo a doplňovalo

v oblasti osobní i nákladní přepravy využít zvířat (jízda na koni nebo oslu, soumarství, zápřah do povozu). Nejjednodušší forma d., pěší d., přesto v lidovém prostředí až do 20. stol. přetrvala jako základní způsob přesunu osob i menšího nákladu (běžně se praktikovala především na kratší vzdálenosti, dále v horském či jinak nepřístupném terénu, kde byl náklad vynášen za pomocí krosen, nůšů, košů, puten, plachet atd.). Pěší způsob d. a nošení břemen byl realizován

i pro delší úseky zvl. osobami nemajícími možnost užití jiného dopravního prostředku (vandrovní tovaryši, studenti, podomní obchodníci a obecně většina příslušníků sociálně slabých vrstev společnosti). Silný podíl pěší d. se odrážel v uvádění vzdáleností na kamenných rozcestnících, lemujících významnější pozemní komunikace, v hodinách chůze. – Pro lokální potřebu přepravy menšího množství nákladu byly konstruovány jednoduché dopravní prostředky využívající lidské síly (trakaře, kolečka). Náležely mezi běžný hospodářský inventář zemědělských usedlostí, kde se jejich pomocí dopravovaly nástroje a pracovní pomůcky, plodiny, seno či jiný materiál. Drobní producenti (tkalci, domácí výrobci) jich užívali k dopravě výrobků na trh, do města, k obchodníkovi nebo faktorovi. Příležitostný prostředek k dopravě materiálu (na pole a z něj, z lesa) představovaly jednoduché smyky. – Předpoklady pro rozvoj ostatních forem osobní i nákladní d.

Koněspřežná železnice. České Budějovice, 19. stol.

spočívaly od středověku v budování kvalitních komunikačních spojení (stezky, později silnice s pevnou vozovkou), ve zlepšené konstrukci vozu (*rejdy* usnadňující otáčení povozu, okutí kol), popř. v zápřahu. Dopravní spojení umožňovalo nejen uspokojení nejnütnějších potřeb v rámci usedlosti, obce a dominia, ale i základní surovinovou a obchodní vnitrozemskou výměnu mezi primárními producenty a spotřebiteli (z venkova do měst přicházely zemědělské produkty, opačným směrem řemeslné výrobky), event. realizaci mezinárodního obchodu. Pokročilejší konstrukci se vyznačovaly saně, užívané v zimním i letním období, a vozy různých velikostí a typových variant (jedno- a dvousé, žebřinové, valné). Vedle bryček a kolesek, určených výhradně pro dopravu osob, se k osobní d. užívalo také běžných nákladních povozů. – Dálková přeprava byla realizována profesionálními

povozníky, formany, kteří byli vybaveni těžkými vozy s jedním až třemi páry koní (tzv. těžcí formani). Z č. zemí bylo jejich prostřednictvím exportováno do zahraničí dřevo a výrobky z něj, textilní produkce (plátno, sukno), některé zemědělské plodiny a produkty (ovoce, sušené ovoce, máslo, sýry), popř. další řemeslné a manufakturní výrobky (sklo, dýmky atd.). Dominující pozemní dálkové d. začala od poloviny 19. stol. konkurovat železnice, která redukovala formanskou nákladní přepravu pouze na lokální úroveň, pro místní d. v hranicích obce a usedlosti měla jen minimální význam. V osobní d. se železnice především u středních a nižších vrstev společnosti prosazovala vzhledem k vysokým cenám jen pozvolna. Rozvoj automobilové d. na počátku 20. stol. vytlačil zbytky dálkové d. využívající zvrhčeho potahu. Nadále přezžívala jen pro splnění nejnmutnějších úkonů v rámci usedlosti (polní práce), popř. v jejím bezprostředním okolí (cesta na trh, do mlýna, na pilu, stahování dřeva v lese). Téměř mimo lidové prostředí fungovala pravidelná poštovní dálková d. na hlavních pozemních komunikacích země (hlavní poštovní a obchodní silnice), již využívalo pouze majetné obyvatelstvo (aristokracie, měšťanstvo, obchodníci, úředníci). – Nejjednodušší formu vodní d. představovalo plavení polenového dříví a voroplavba, spíše místní význam měla lodní d., praktikovaná ve větší míře jen na středních a dolních úsecích velkých toků (Vltava, Labe, Morava). Jednoduchá plavidla byla využívána pro rybolov na tekoucích i stojatých vodách (monoxylon, pramice, člun). Účinný nástroj státní podpory vodní dopravy představovaly plánovitě regulace a splavnění řek, jež se však v průběhu staletí

realizovaly jen částečně. Neuskutečněné zůstaly plány na spojení Moravy s Odrou či Orlicí s Moravou. Jednu z forem vodní d. na kratší vzdálenosti reprezentovaly přívozy, umožňující za úplatu spojení protilehlých břehů v místech, kde nebylo možno překročit vodní tok prostřednictvím brodu nebo mostní stavby. Vedle prostých vorů a prámů využívaly přívozy i jednoduchých loděk s plochým širokým dnem. V t. dopravní prostředky, komunikace.

Lit.: Ch. d'Elvert: *Geschichte der Verkehrs-Anstalten in Mähren und Österreichisch Schlesien*. Brünn 1865; B. Prušik: *Cesta venkovského študenta do Prahy, dokud nebylo železnic*. ČL 23, 1914, s. 148–152; S. Linhartová: *Formanským povozem s devíti koňmi do Vídně roku 1862*. ČL 30, 1930, s. 122; J. Měrka: *Svážání dřeva*. Val. 2, 1953, s. 84–86; J. A. Hanke: *Pokus o splavnění řeky Moravy a obchod Moravanů*. Holešov 1973; J. Hons: *Dějiny dopravy na území ČSSR*. Bratislava 1975; J. Kubec – J. Podzimek: *Svět vodních cest*. Praha 1988; M. Hlavačka: *Doprava a komunikace v českých zemích 1848–1914*. ČČH 37, 1989, s. 536–560, 666–681; M. Hlavačka: *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*. Praha 1990; *Cesty a cestování v životě společnosti*. Ústí n. Labem 1997. [dd]

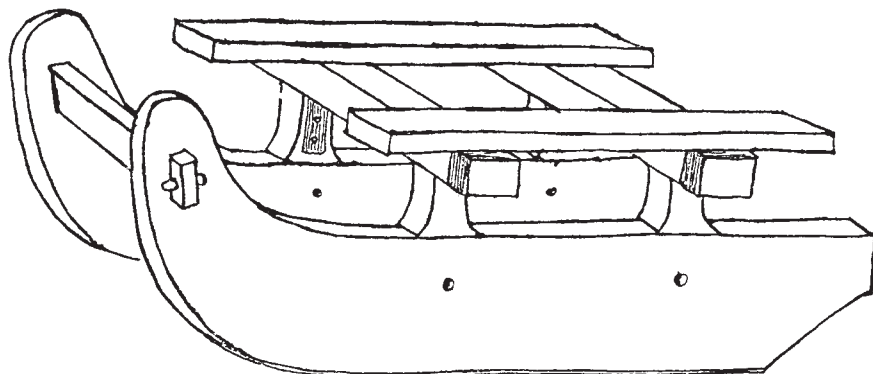
dopravní prostředky, zařízení k přemísťování osob a nákladu po upravených komunikacích i mimo ně. Lze je dělit podle prostředí na pozemní, vodní a vzdušné, podle způsobu pohybu na smykové-kouzavé, kolové-valivé, plovoucí, létací, kráčecí, nosící a zvedací. V lidové kultuře byly určeny především k životně důležitým hospodářským aktivitám na zemědělské vesnici, užívaly se při lovu, v obchodu, na cestách, při rodinných a výročních obřadech. Speciálně

se upravovaly zvl. při zřizování nových sídel, k obranným a válečným účelům, k dálkovým cestám. Pro dopravu v lidových kulturách vznikly v různých zemích podobné modifikace d. p. Jejich forma a konstrukce byla závislá na původním podkladu, na cestách, tj. očištěném povrchu, profilu krajiny, sklonu terénu, meteorologických podmínkách, formě a hmotnosti nákladu, síle nosiče, tažné síle člověka nebo zvířete, poloze usedlosti a na způsobu hospodaření. Slované přinesli vlastní d. p. již při stěhování národů (4.–6. stol.). – Nejstarším dopravním prostředkem byla useknutá větev, kterou člověk za sebou vlekl. Označuje se jako *vlok*, *vlak* nebo *smyky*. Přitesaná vidlicová větev s držadlem se stala základem primitivních saní. Tesařsky konstruované robustní saně ve Slezských Beskydech se nazývaly *gnaty* či *gnotki*. Označení je staré, odvozené pravděpodobně z kostí (hnátů) krav či koní, které se užívaly jako sanice. Kostěné *plozy*, upravené zabroušením a opatřené na obou koncích otvory, se přivazovaly už v 7. stol. k obuvi koženými řemínky a používaly jako brusle. Na jedné noze se po ledě klouzalo, druhou se odráželo. *Gnaty* jsou také násady zapuštěné do sanic a *gnatki* v těšínských Beskydech i na polském Podhalí dětské dřevěné sánky. Pro smykový, klouzavý pohyb po sněhu nebo bahně se zhotovovaly lyže z blanového dřeva, které jsou v praslovanské kultuře známy jako *nart*, *narty* a také *kosle* (koslavý, tj. křivý, zakřivený). Smyky a saně se užívaly už v mladším paleolitu, kdy se na nich dopravovaly náklady nejen v místě, ale na velké vzdálenosti (300 i 400 km). – K praslovanským d. p. se řadí člun dlabaný

kteřé měly podíl na rozvoji kultur starého světa a sev. Afriky (Egypt). Kolo a vůz s koly znali již ve 4. tisíciletí př. n. l. v Sumeru, od 3. tisíciletí v Evropě. Kolo vzniklo postupně z kulatých kmenů, které se podkládaly pod těžká břemena. Pův. se skládalo ze dvou polokruhových výsečí. Paprskovitá kola s loukotěmi vznikla v Číně (2. tisíciletí př. n. l.), kde se pro dopravu zbudovala také rozsáhlá síť silnic, doplňující vodní cesty. Vůz ve středoevropském teritoriu z období 700–400 př. n. l. (lužická kultura) měl terčovitá kola, půlkruhovitě části byly spojeny svlaky. Pevná osa spojená s ojí byla typická pro první dvoukolové vozy, ale po celý středověk měly pevnou oj i vozy čtyřkolové. Loukoťové kolo je známé z vykopávek v polském Hnězdně z 8.–9. stol. Mělo deset paprsků v pěti loukotích. – Výroba d. p. byla úzce spjata s tesařstvím, které náleželo k nejstarším řemeslům. Tesaři jako znalci dřeva a jeho opracování dovedli zkonstruovat vedle roubených staveb a dřevěných strojů také d. p. přiměřené hmotnosti, pevnosti a formy, např. smyky, krosny, saně, vozy. – Specializací vzniklo řemeslné kolářství. Koláři napařovali upravovaný kus dřeva tak, že ho zakopali do země a nad ním založili oheň. Změklé dřevo ohýbali zaklíněním do formy. Loukotě se dělaly také ze dřeva napařeného v horké vodě; prkna stačilo namočit ve vodě studené (užívala se při výrobě plátových člunů). – Středověké vozy s paprskovitými koly měly málo špic, zpravidla však sudý počet (6–10). Rozvorová konstrukce vozu se změnila v 15. stol., kdy se začaly stavět vozy s otáčivou přední osou, která umožňuje nápravou rejdovat a obracet vůz na malém prostoru. Starší dvoukolové vozy s velkými koly byly postupně zameňovány za čtyřkolové o různé nosnosti (do 6 q). Kolem r. 1420 zdokonalili konstrukci vozu husité. Středověký bojový vůz se silnými bočnicemi sloužil k dopravě a obraně jako vozová hradba. Bojové vozy měly od 14. stol. zesílené

z jednoho kusu kmene, který Slované užívali v původních sídlech kolem pripjatských bažin. Podobný je známý v č. zemích z archeologických nálezů, např. na Labi. Dožíval v 19. stol. pod názvem *dubovka*, podle materiálu, z něhož byl vytesán. Sloužil k přepravě přes řeku a při lovu ryb. Někdy se čluny spojovaly do dvojic příčnými svlaky spoutanými smrkovými nebo jedlovými houžvemi, provlečenými otvory na obou koncích člunů. – Pro pěší chůzi ve zvláštních podmínkách se užívaly d. p. praslovanského původu jako sněžnice (*karpie*), bahnice a chůdy. Chůdy sloužily při lovu ryb nebo na brodech přes řeku. Od středověku jsou známé železné zubaté špalky (*raky*, *kočky*), které se připoutávaly na obuv pro chůzi po ledu. Byly odvozeny z železných podkov s háky. – Vůz patří k základním vynálezům,

loukotě, v každé byl pevný paprsek špic, korby z hrubě tesaných fošen se stavěly na užitečné zatížení 500 kg, tj. 250 kg na jednoho koně. – Na rozhraní 15. a 16. stol. vznikly odlehčené konstrukce rychlých vozů, tzv. *kočí* či *kotčí*, ale i těžké, důkladně okované vozy formanské pro čtyřspřeží na dopravu kusových i sypkých nákladů (přes 10 q), s upravenou ložnou plochou, malovanou truhlicí pod kozlíkem, železnou pokladnicí pevně přikovanou k vozu, plachtou proti dešti, s náhradním pátým kolem atd. Tažná síla zvířat byla zvýšena i vylepšením postrojů, chomoutů. Zdokonalení vozů dosáhlo vrcholu v konstrukci kočárů a jejich modifikací pro královské dvory a šlechtu. – Od 15. stol. bývaly vozy okované. Kováři vyvinuli pro kování obručí, rozvor, ojí, klanic, polštářů, hlav a os různé techniky. Měřili obvod kola slámkou, dovedli vypočítat zaoblení. Ráfky se natahovaly zatepla, kování se zdobilo a značilo monogramy i letopočty. – Rozměry vozů se stabilizovaly jak pro práce zemědělské, tak pro osobní, obchodní a poštovní dopravu a lišily se vybavením; vznikaly dopravní předpisy. Korby vozů byly proutěné, prkenné, žebřinové. Reprezentační vozy na převážení výbavy nevěsty, stejně jako saně, bývaly ozdobně řezané a pomalované (Bechyně, Litomyšl). – Čtyřkolové vozy vznikaly nastavením dvoukolové káry. Dvoukolové vozy s pevnou ojí, do níž se zapřahali volí nebo krávy, pův. do jha, v 19. stol. do dřevěných chomoutů, se užívaly na j. Valašsku ještě po polovině 20. stol. Při větším stoupání se připřahalo ještě jedno zvíře. Podle potřeby se ze čtyřkolových vozů odpojovala zadní část a používala se pak jen přední (*pulvůz*). – D. p. pro těžší náklady musely být opatřeny brzdou.

Koňské sáně na dopravu dříví. Cikháj (Žďársko), 20. stol.

Sváželo-li se seno, obilí, brambory, kamení na stavbu či dříví z lesa z výše položených míst, zablokovalo se jedno nebo obě zadní kola řetězem (dříve houžví) nebo se pod kolo podkládala kláda ve tvaru široké sanice s vyhloubením pro loukoť kola (*sviňa*), která se připoutala řetězem k rozvoře nebo rámu vozu. Byla to účinná brzda, která měnila část vozu na smyk a šetřila železnou obruč. Už v 18. a 19. stol. se vůz brzdil tlakem klády, která se přitlačovala na obě zadní kola dřevěnou pákou upoutanou provazem nebo řetězem k ose vozu. Jinou formou stejného principu jsou dřevěné polštáře pro každé kolo zvlášť, které bylo možno přitlačovat pomocí dřevěné, později železné šroubovice, ovládané klíčkou zezadu nebo dokonce s převodem zředu vozu. – V hornatých terénech Moravskoslezských Beskyd nebo v Orlických horách, kde se svázela úroda často po strmých spádnicových cestách, zajišťovala dopravu kromě zmíněných brzd celá rodina za výpomoci sousedů. Volský či kravský záprah se vypřáhl, aby se neriskovalo poranění zvířat, a kola a vůz se držely lidskou silou, a tak se překonaly nebezpečné úseky. Náklad sena a snopů obilí se přitlačoval shora silným pružným kmenem (*pavézou*), která stlačovala náklad. Připoutávala se k nákladu silným provazem (*pavuzníkem*), vázaným od přední nápravy po zadní osu. – D. p. na krátké vzdálenosti lidskou silou jako plachty, nůše, nosidla, tyče, korby, koše, plošiny s jedním kolem, tj. trakaře nebo korby s kolečkem (kolečka, tačky, kolce), jsou známé od středověku a jsou dokumentovány v dobových iluminacích a malířských dílech. Mnohé d. p. se uplatnily a vyvinuly ve vojenském transportu. – V 19. stol. se ujal vrátek s dlouhým lanem vedeným přes kladku. Tak se vytahovaly saně s hnojem např. v Orlických horách. Vyvinuly se také *vozíky* (přesné zmenšené formy vozů) pro dopravu řemeslnických výrobků a potravin, pekařské a řeznické vozíky tažené psem, židovské *káry* nebo vozíky na sběr starých hadrů a železa, žebřinové káry pro transport keramiky na trh. Podomní obchodníci měli zvláště upravené *krusně*, nůše, a kvasničáři nosili na zádech putny. – K dálkové dopravě sloužily splavné říční toky (voroplavba), pozemní dálkovou dopravu obstarávali formané. – Některé formy dopravy známé odjinud se v č. zemích neujaly, např. nošení břemen na hlavě či doprava nákladu v tornách nebo koších na hřebtech koní, neznámé jsou vozy s dvojicí ojí i způsob brzdění řetězem přímo na hlavě kola. – Tradiční d. p. jsou dokumentovány ikonografickými doklady i muzejními sbírkami. Některé vybrané typy jsou vystaveny v muzeích v přírodě v Rožnově p. Radhoštěm, na Veselém Kopci u Hlinska

a v zemědělském muzeu na zámku Kačině. – D. p. se staly častým motivem pro vyšivačky, malíře keramiky a malovaného nábytku. Regionální a dialektické výrazy pro d. p. lze najít v říkadlech, písních a v lidových kronikách. V. t. doprava.

Lit.: L. Niederle: *Život starých Slovanů III/2*. Praha 1925, s. 437–462; K. Moszyński: *Kultura ludowa Słowian I*. Warszawa 1967, s. 625–692; ČSV-LK, s. 195–200; *Land Transport in Europe*. Red. A. Fenton – J. Podolák – H. Rasmussen. Copenhagen 1973. [lb]

Dorota, vl. Dorothea (kolem 290 Caesarea /Kaysera v maloasijské Kapadocii/ – asi 305 tamtéž), svěťice (6. 2.). Pocházela z křesťanské senátorské rodiny a za Diokleciánova pronásledování vyznavačů křesťanství byla podle legendy po dlouhém mučení štata. Těsně před popravou ji prý požádal mladý posměváček Teofil (Bohumil), aby mu poslala květy a plody ze zahrady nebeského otce. Vtom se zjevil mladík, který jí podal košík nebeských květin a plodů. Uctívána byla v Německu a poté jinde od pozdního středověku jako jedna z *Quattuor Virgines Capitales* s Barborou, Kateřinou a Markétou. Jející atributy jsou košík s květy, někdy podávaný dítětem se svatozáří (Ježíškem), růžová větévka, řidčeji palma, meč, paví péro a almužna. V lidovém prostředí platí za ochránkyni zahradníků a květinářů. Zasazení dne její památky do zimního období odráží pranostika *svatá Dorota na sněh bohatá*, blížící se předjaří pověrečná představa, že pokud na D. vydatně prší nebo alespoň kape ze střeš, budou krásy hodně dojit (Hlinecko). V českém prostředí byl den D., provázený zákazem předení, spjat především s koledními obchůzkami a hrami o D., s obchůzkami *dorotáků* a s chozením či koledováním s Dorotou. Tyto hry mají středověké a raně barokní kořeny. Zahrnují v sobě jak drobné obchůzkové hry vycházející z písňové legendy *Byla svatá Dorota* (koledníci sborově přednášeli, nebo

si rozdělili jednotlivé pasáže písně jako herecké party), tak větší dorotské hry, které jsou dramatickým útvarem se zpěvoherní stavbou. Na českém a moravském území bylo podchyceno několik desítek textových variant, z nichž početný soubor shromáždil v polovině 19. stol. na Moravě J. Feifalik. Kolísal rovněž počet aktérů, od dvou až po devět i více osob, dívek i chlapců. Děj zachycoval události spojené s legendistickým úmrtím svěťice: milostné návrhy pohanského vladaře, Dorotino odmítnutí, mučení a úmrtí, obrácení písaře na křesťanskou víru. Dorotské obchůzky, oblíbené v agrárním prostředí zejm. v době baroka, zanikaly na většině území Čech v průběhu 19. stol., na Moravě místy žijí ještě ve 20. stol.; torza dorotských her podchytil např. v 60. letech 20. stol. výzkum na Horňácku. Kromě křesťanských jmen D. a Dora se paradoxně lze setkat s *dorotou* jako označením povětrné ženy nebo prostitutky. D. nebyla v českém prostředí zobrazována v lidovém umění, nýbrž v populární grafice (svaté obrázky). Lit.: K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900, s. 86–90, 224, 273; *Horňácko*. Brno 1966, s. 295; O. Sirovátka: „Komédie o svatě panně Dorotě“ a lidové dorotské hry. ČL 57, 1970, s. 129–134; J. Feifalik: *Lidové hry z Moravy*. Praha 1986; SNSVU, s. 122; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 57; ELKS I, s. 102. [lk + rj]

došek, základní prvek slaměné (doškové) krytiny střeš, která se užívala na vesnických stavbách jako převažující do 19. stol. Došky jsou zpravidla dvojice snopků z žitné cepné slámy, převázané krouceným slaměným provazcem, *povísllem* (také houžvemi, vrbovým proutím, drátem), přehozené a otočením utahené přes lat na střeše. Způsob kladení snopků se navenek odlišují tím, že vnější plocha střešy je buď plynulá a hladká, nebo zubovitě vrstevnatá. U hladkých doškových střeš, které v č. zemích převažovaly (stupňovité střešy se vyskytovaly ve vých. Čechách a ojedinele i jinde), se došky kladly klasy dolů (za *břítoví*) a pouze na okraji střešních ploch se stejně jako u stupňovité střešy přivazovaly zastřiženými konci dolů. Došky byly schopny vykřít i valbová nároží. Sklon doškových střeš byl alespoň 45° kvůli snadnějšímu stékání vody. Nedostatky této krytiny se objevují na hřebeni, okrajích a u průniku komínů. Došky určené pro hřeben střešy se proto namáčely v hlině, častěji se hřeben střešy zpevňoval hliněnou mazaninou nebo přímo drny, okraje a prostupy se vykřývaly pruhy šindele. Došky bývají dlouhé 50–70 cm. Hospodáři si došky zhotovovali sami, nebo je kupovali u speciálních výrobců (doškářů,

snopkářů). Došková střecha dobře izoluje, je však hořlavá. – Jednotlivé druhy došků mají různá místní pojmenování: *hlaváče, hřebenáče, mazance, záklasníky, zástřešky*. – V širším pojetí se d. rozumí také snopek z rákosu nebo kukuřice, kterým se pokrývaly střechy v oblastech, kde byl tento materiál k dispozici (např. v Polabí).

Lit.: F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 144–145; E. Stoklas: *Doškáři a šindeláři na Litovelsku*. VVM 2, 1947, s. 142–143; O. Bachman: *Doškové střechy z rákosu na Bohdanečsku*. ČL 45, 1958, s. 174–175; L. Štěpánek: *Došková krytina a doškářství v Polabí*. ČL 61, 1974, s. 45–49; LA, s. 35; J. Škabrada: *Lidová architektura*. Praha 1999, s. 98.

[jšk + jv]

Doudlebsko, národopisná oblast v jižním cípu Čech mezi Českými Budějovicemi, Brlohem, Českým Krumlovem, Kaplicí, Trhovými Sviny a Borovany. Obyvatelé žijící v severozápadní části D. v pásu vesnic mezi Vrábčí a Brlohem se nazývali Zahoráci (o nevěstě, která se vdávala do Zahor, se říkalo, že bude muset nosit koše trávy z lesa), pod Kletí Zálesáci apod., na ostatním území Doudlebáci. Oproti Blatům je D. méně úrodné, lesnaté (pahorkatina přechází v kopcovitý kraj), což se projevilo v lidové kultuře skromnější výzdobou domu i kroje (výšivka převážně bílá nebo bíločerná, vynikající tkaniny), v malovaném nábytku, v charakteristickém nářečí s četnými archaismy a v lidové zpěvnosti. Oblast se nekryje s předpokládaným územím středověkého kmene Dúdlebů a také

historická kontinuita s ním není prokazatelná. Existence gotických kostelů svědčí o stáří některých obcí. Převládají návesní vsi s kamennými čtyř- nebo třbokými (popř. třístrannými) rolníckými usedlostmi, převážně z 19. stol., které však mají mnohem širší uplatnění a nejsou tedy specifickým tohoto etnografického regionu. Totéž platí pro typ pluziny, která v 1. polovině 19. stol. byla převážně úseková, příčně dělená, také traťová, záhumenicová, místy paprskovitá (u panských dvorů dominikální). Na D. se až do konce 20. stol. zachovala v lidové kultuře (stejně jako v nářečí) řada starých forem; podobně tomu bylo také u německého obyvatelstva, které žilo do r. 1945 v jižním sousedství v přilehlé části Šumavy a Novohradských hor včetně jejich podhůří a na malých jazykových ostrůvcích v okolí Českých Budějovic. K osobitým znakům D. mj. náležela obliba malovaného nábytku s pestrými, velkoryse kombinovanými vzory na truhlách a skříních (jejich hlavní výrobní střediska se nacházela v hornorakouském kraji Mühlviertel), dále lidový kroj, který se v poslední fázi nosil ještě na rozhraní 19. a 20. stol. a nelišil se téměř od kroje německého etnika jak v j. Čechách, tak v přilehlých hornorakouských vsích. Řada znaků jej přibližuje ke kroji chodskému. Z poměrně dlouho udržovaných lidových obyčejů je nejvýznamnější a ještě na počátku 21. stol. živá a spontánně pěstovaná oslava konce masopustu (Dobrkovská Lhotka, Loučej aj.), zde zv. *maškara*. Má pevná pravidla, sym-

boliku a typické postavy: *matku masopust, caperdu, rybníkáře, koledníky* a další.

Lit.: J. Petr: *Z jihočeského Doudlebska*. ČL 33, 1946, s. 62–64; J. Petr: *Lidový kroj na jihočeském Doudlebsku*. ČL 2, 1947, s. 171–174; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 166–173; J. Šimon: *Zvykoslovné příspěvky z Doudlebska*. NVČ 31, 1949/50, s. 283–288; K. Hlubuček: *Poslední doudlebští dudáci, jejich písničky a osudy*. Doudlebský archiv historický a národopisný, 1951, č. 3, s. 1–8; K. Hlubuček: *Chození s cígrem*. Doudlebský archiv historický a národopisný, 1952, č. 1, s. 1–4; K. Hlubuček: *Doudlebský rok I-III*. Doudlebský archiv historický a národopisný, 1952, č. 2, s. 1–11; 1953, č. 2, s. 1–13; 1953, č. 6, s. 1–12; F. Vančík: *Kalendářní obyčeje z jihočeského Soběnova*. Opera ethnologica 4, 1969; Z. Soukupová: *Rodeník donešnej – lidový zvyk na Doudlebsku*. NA 9, 1972, s. 17–28; J. Staňková: *Doudlebské předáky*. ČL 62, 1975, s. 86–99; J. Staňková: *Soupis lidového malovaného nábytku v jižních a jihozápadních Čechách I-II*. Etnografie národního obrození 2. Praha 1976, s. 87–194; 5. Praha 1978, s. 185–288; JV-N.

[jv]

doudlebský kroj, lidový oděv nejjihnějšího výběžku českého území, zasahující na severozápadě k Netolicím, severně k Lomnici n. Lužnicí, východně k Borovanům. V průběhu 19. stol. prošel několika vývojovými stadii, kdy absorboval vlivy okolních oblastí českých i německých z jižní a jihozápadní části Šumavy. Vycházel z místní textilní produkce a kupované materiály používal pouze pro doplňky. Jeho variantou je kroj na Českokrumlovsku. – Ženský kroj na Doudlebsku dlouho respektoval funkční rozdělení na kroj obřadní, sváteční a všední. Obřadní kroj zachoval počátkem 19. stol. v oděvu nevěsty renesanční pelerinový plášť (analogie na Litomyšlsku, Jihlavsku a Plzeňsku). Přes polovinu 19. stol. se udržela speciální úprava hlavy nevěsty a družiček s *pentlíky* a *korunkami*, podobná jako na Blatech. Na Českokrumlovsku se upravovaly svatební věnce z umělých květin, dracounu a korálků. Úprava hlavy u svátečního kroje se měnila a difference mezi vdanými a svobodnými rychle zanikla. Počátkem 19. stol. chodily dívky ještě s pentlíkem a copy, ale tato úprava byla ve 30. letech 19. stol. hodnocena jako neslušná a dívky začaly nosit čepce. Doudlebské čepce mají základní formu půlkovou i dýnkovou; archaičtější stříh s dýnkem nad čelem se déle udržel na Netolicku. Čepce, pův. dosti velké, se postupně zmenšovaly, byly vyšívány i potahovány dražšími látkami, kolem obličej se našívala krajka (i černá). Ženy uzavazovaly přes čepce pleny. Pleny z konce

18. stol. jsou zdobený ještě geometrizovanou výšivkou v jednoduché barevnosti, mladší byly vyšity bíle. Do kroje brzy pronikly kupované šátky, které pleny vytlačily, ale přenesl se na ně jejich název. Šátky byly různých druhů, ve 2. polovině 19. stol. se nejvíce rozšířily černé hedvábné nebo *žalínové* s barevnou květinovou bordurou a vytřásněným okrajem. Byly přejaty stejně jako na Chodsku od německého obyvatelstva a nosily se s cípem přehozeným dopředu přes rameno. Jiné kupované šátky, zimní vlněné *salupy* a *tuplšátky*, se nosily ještě počátkem 20. stol. Další součástí oděvu, šitou z kupovaných látek, byly živůtky. Používaly se tkaniny hedvábné, vzorované i samet. Živůtky z počátku 19. stol. měly krátký empírový střih a zapínání na knoflíčky. V 50. letech 19. stol. se prodloužily do pasu a zároveň se k nim začaly nosit sukně na více spodničkách. Těmto živůtkům se podle používaných materiálů říkalo *ornátové šněrovačky*. Spodní okraj živůtků byl tvarován v severovýchodní části regionu vlivem blatských *lajblíků* do kulatých zubů. Košile měla v 1. třetině 19. stol. dlouhé rukávy až k zápěstí a krejzl u krku. Rukávy mladších košilek byly krátké, balonové. Ke svátečnímu kroji se nosily sukně *mezulánky* a *šerky* tmavších barev, lemované sametkou nebo zoubkováním. Ve všední den byla nejobvyklejší *kanafaska*, často sešitá dohromady se živůtkem do tzv. *kaftanu* (analogie na Písecku, Litomyšlsku a v severových. Čechách). Teprve od 50. let 19. stol. se objevují sukně živějších barev z kupovaných tkanin. Dlouho byly v oblibě sváteční zástěry *předáky*, tkané podomácku v pruhovaných vzorech. Kombinovaly len, bavlnu a hedvábní. Kabátky z počátku 19. stol. měly malý výstřih bez límce, úzké rukávy a vzadu široký vyztužený šusek. Byly nahrazeny běžnými špenzry a v 60. až 70. letech 19. stol. volnějšími kacabajkami a jupkami. Punčochy se nosily do 50. let 19. stol. červené, v městečkách modré, poté se postupně rozšířily bílé a s nimi místo pantoflíčků střevíčky a šněrovací botky. – Mužský kroj, zanikající dřívě, byl méně originální. Jeho starší fáze, vycházející z domácích surovin, měla košili s krejzlem, mladší s přeloženým límcem a náprsenkou. Starší vesty a kabátky se stojatým límcem se šily z tmavých suken a zdobily krejčovskou výšivkou. Mladší měly výstřih a zhotovovaly se z barevnějších kupovaných látek. Dlouhé kabáty ženatých mužů byly pův. typu *županu*, v 1. třetině 19. stol. se objevují *šosaté kabáty*. Volnější koženky bývaly hnědé i černé (vliv německého etnika), obvykle se nosily i tmavé látkové *štofové kalhoty* stejného střihu. Charakteristické široké kožené pásy zdobila výšivka

pavím brkem (analogie na Litomyšlsku). Staré modré punčochy a střevíce nahradily punčochy bílé a holínky. Pod beranice a širáky se nosily malé pletené čepičky. Před polovinou 19. stol. zavedla mladá generace dlouhé kalhoty (*pantalony*), šněrovací boty a kabáty městského střihu.

Lit.: M. T.: *Lidový kroj na Doudlebsku*. ČL 20, 1911, s. 357–359; J. Petr: *Lidový kroj na jihočeském Doudlebsku*. ČL 2, 1947, s. 171–174; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 166–173; B. Šotková: *Za krásou jihočeských krojů*. LTV 6, 1955, s. 186–187; Z. Soukupová: *Doudlebský kroj*. LTV 7, 1956, 3. s. obálky; J. Staňková: *Doudlebské předáky*. ČL 62, 1975, s. 86–99; V. Vondruška: *Lidový oděv na českokrumlovském panství na konci 18. a na počátku 19. století*. NA 21, 1984, s. 153–161; J. Langhammerová: *České lidové kroje*. Praha 1994, s. 78. [iš]

doušky, douškování – a) hodování sousedů na obecní účet. Konalo se při různých příležitostech, např. po skončení veřejně prospěšných prací (opravě cesty, mostu, čištění obecní studně či rybníka), druhý nebo třetí den po pouti, po svatbě, při přijímání nového souseda či obecních zřízenců; b) hodování konané po občůzce rychtáře s konšely a sousedy po hranicích pozemků, při níž se kontrolovaly mezníky a na místě řešily spory; též název této občůzky. D. jsou popsány a jako *odpradávná zakořeněná zvyklost* komentovány v úředním výnosu Josefa II. z 3. 7. 1788, jímž bylo zakázáno jejich konání. Obchůzky hranic se konaly na jaře, nejčastěji v pondělí nebo úterý svatodušní a v pondělí o svátku sv. Trojice, na Hané zvaném *douškový* den. K těmto d. dávala vrchnost úlevy z roboty. Následná oslava zesilovala význam právního aktu obcházení

hranic. Výraz d. v souvislosti se Svatodušním pondělím je uveden v datování české listiny z r. 1402. Později se patrně přenesl na hodování při jiných příležitostech obecního významu. Původ slova je nejasný. Výlohy na hodování, jehož se účastnili jen usedlí rolníci, byly hrazeny z obecní pokladny, kam přišly i peníze z pokut, udělovaných za porušení hranic (*spropitné*), které dávali jednotlivci za vyšetření hranic svých pozemků, dále z poplatků osob přijímaných do obecních služeb apod. Účastníci hostiny byli povinni přinést jídlo a pití k společné spotřebě, někde byl k d. využit příspěvek ženicha dávaný obci, obvykle ve formě vědra piva. Při d. se jedl chléb, sýr, drůbež a koláče, spotřebovalo se hojně piva. Oslava se končila často tancem při muzice. Příčinou zmíněného zákazu bylo přílišné holdování jídlu a pití a nehospodárnost ve vydávání prostředků. D. však vesměs zanikaly spolu s občůzkami až po zrušení patrimoniálního zřízení. Výraz d. se později přenesl na zábavu mládeže (střední Čechy). V. t. dokončení práce.

Lit.: *Registra zápisův královských i obecních, roku 1454*. AČ 2, 1842, s. 175–208; V. Brandl: *Glossarium illustrans bohémico-moravicae historiae fontes*. Brunn 1876; *Doušky*. SA 1, 1902, s. 25–27; Č. Zíbrt: *Svatodušní prohlídka mezníků s pitkou, zvanou doušky, po německu Tauschken*. ČL 25, 1925, s. 328–337; J. Klabouch – V. Procházka: *Předpisy a obyčej mezního práva v životě českého venkovského lidu v 17. a 18. století*. ČL 43, 1956, s. 138–163; J. Štátná: *Poddanské povinnosti ve vztahu ke stravě venkovského obyvatelstva Čech (konec 18. a 1. polovina 19. stol.)*. ČL 68, 1981, s. 145–155. [ev]

dovazná viz dožínky

dožatá viz dožínky

dožínky, obžínky, dožatá, dovazná – slavnost po ukončení žni. D. mají řadu dalších názvů: *ožímek*, *žnivuvka*, *žnivý obid*, *požnivky*. Ve starších dobách znamenaly d. nejen oslavu, ale také odměnu za práci; v tomto významu je doložen v 15. stol. i výraz *ožinky*. Některé názvy jsou odvozeny od artefaktů žatvy (*věvec*, *stary*), od sousedské svépomoci jako způsobu provedení sklizně (*pobaba*, *homola*), od názvu dožínkového pohoštění (východomoravské *aldamáš* maď. původu). Slovo *kejla*, rozšířené dřívě v j. Čechách a na Berounsku, označovalo též dožínkovou výslužku. Původ d. bývá spatřován v dávné předkřesťanské slavnosti díkůvzdání za úrodu a přinášení oběti pohanskému božstvu. – Oslava ukončení žatvy se v různých formách udržovala na selském

hospodářství, konala se už ve středověkých městečkách, po mnoho generací tvořila součást života robotníků na feudálních velkostatech. Rozvinutí d. jako společenské slavnosti na venkovských panstvích od sklonku 18. stol. souvisí s osvícenským zájmem šlechty o poddaný lid, o selskou, rustikální kulturu. To se projevilo i v aranžmá selských d. při příležitosti korunovacích panovníků v r. 1791 a 1836. Na zámku ve Strážnici na j. Moravě se pořádaly v 18. stol. při panských d. soutěže v hudbě a tanci. V d. se odráží sociální pozadí sklizňové práce a charakter pracovního vztahu žňových dělníků k majiteli statku (robotní povinnost v rámci feudálního systému, sousedská svépomoc při žatvě, námezdní poměr), dále společenský a technicko-civilizační pokrok, zvl. po r. 1848, vliv osvícenství, spolkových a politických hnutí, ve 20. stol. zejm. agrarismu a socialistického družstevnictví. Nepochybně tu působily i psychické momenty, jako společně prožívaná radost z díla a uvolnění z namáhavé práce. Odcházení ženců a žneček z horských a podhorských krajů na žatvu do úrodnějších nížin, hl. po zrušení poddanství, ovlivnilo dožínkový folklor a obyčej. Žatva srpem, která byla převážně prací ženskou, přetrvávala na selských hospodářstvích v podhorských krajích do 2. poloviny 19. stol. (Českomoravská vrchovina, Valašsko). Tam byla dožínková oslava záležitostí žneček, které si hospodáři najali k žatvě. – Slavnost d. sestávala z odvážení posledního obilí do dvora, předávání dožínkového věnce majiteli statku s blahopřáním a následné hostiny dělníků. Konala se hned po příchodu z pole anebo následující neděli.

Z magického základu vycházejí obyčej s posledním snopem a věncem, příznačné pro dožínkovou slavnost v celé středoevropské oblasti. Poslední snop, nazývaný všeobecně *starý*, *baba*, ale i *žebrák*, *nevěsta*, *veruna*, vezli ženci na poslední řěpe postavený klasy vzhůru a ozdobený kvítky, jeřabinami, pentlemi, kytkou, někdy také věncem z obilí. Měl být zvláště velký a těžký, aby taková byla i příští úroda. Někde zastupoval dožínkový věnec. Ženci mu dávali mnohdy figurální podobu. Vystrojili snop do mužských nebo ženských šatů, zavazovali do něj vazačku, někde tu, která byla v práci poslední. Poslední, *živý* snop byl zdrojem zábavy, tancovalo se s ním nebo okolo něj. Stavěl se na čelné místo ve stodole a mlátil jako poslední. Zrno z něho vymláčené se uschovávalo do příštího roku do setí. Podstatou obyčej je magická představa, že v ponechání zbytku z úrody je záruka jejího dalšího zmnožení. V antropomorfní podobě posledního snopu, která má obdoby u mnohých evropských národů, bylo spatřováno také zosobnění ducha obilí. – Jádrem dožínkové slavnosti je věnec upletený z posledních klasů obilí a dalších rostlin a akt jeho předávání hospodáři, majiteli či představiteli zemědělského podniku. Dožínkový věnec má nejčastěji kruhovou formu, jeho variantou je tzv. slunce s klasy naširoko plošně vázanými, které se neslo na tyči (Poděbradsko). Dožínkovou korunu tvoří kostra z vrbových prutů ovinutá klasy, květy, stuhami; ze základního kruhu se do výše zdvihají tři čtyři ramena na konci spojená. Častěji se vyskytovala v moravských

a slezských oblastech a vázala k dožínkám na velkostatech. Do věnce se vplétaly stuhy, kvítky, pozlacené ořechy, makovice, jeřabiny, tj. plody, které v lidové víře symbolizovaly plodnost. O dožínkovém věnci se hovoří v pranostice ze 17. stol., obyčej přinášení věnce z pole hospodáři je zmíněn na počátku 18. stol. Dožínkový věnec se uschovával do Vánoc nebo do příštích žní zavěšen v síni nebo v komoře. Zrno z něho se dávalo na Štědrý večer slepicím, aby dobře nesly, a kravám, aby byly dojné, užívalo se i jako léčebný prostředek při onemocnění dobytka. Hospodář zavěšoval věnec na strom pro ptáky. Zrno z věnce se přidávalo do nového osiva. Dožínkový věnec bývá považován za obřadní formu uchování vybraných klasů v domě. Symbolizoval celou úrodu obilí, která se v části přenášela do nové vegetace. Zrno z něho mělo napomoci reprodukovat úrodu z předcházejícího roku. Věnec nesla na hlavě přední žnečka či vazačka (často zv. *nevěsta*), obvykle nejpěknější a nevyšší, dožínkovou korunu provlečenou na holi dvojice mladých ženců. Dívku přinášející věnec pokropila hospodyně vodou, aby obilí bylo čisté. Předávání věnce doprovázely veršované promluvy a *vinše*. Je v nich obsaženo poděkování Bohu za úrodu, přání prosperity a hojnosti hospodářově domácnosti, připomínají se zásluhy dělníků. Budoucí úroda na poli i ve chlévě a blahobyt v domě se v nich odvozuje od mnohosti klásků, zrnek, kvítků atd. obsažených ve věnci. Tyto tradiční *vinše*, jejichž smyslem bylo pův. magicky působit na zdar v hospodářství, mají obdoby ve svatebních přáních nad koláčem a v novoročních koledách (Valašsko, Slovácko). Rovněž tematika dožínkových písní je příbuzná se svatebními. V dožínkových říkáních a písních se ozývá také sociální tón: ženci v nich obraceli pozornost na sebe a dožadovali se u hospodáře materiálního ocenění své práce. Během času se rozvinula estetická složka dožínkového věnce jako symbolu žní a zdůraznily se společenské a reprezentativní významy jeho předávání. Byl v něm obsažen i moment závazku hospodáře: podání pohoštění, v mladším období též peněz (za věnec, *dovazné*, *tringelt*, *spropitné*). Tento sociální význam obyčej se zvýraznil zvl. na velkostatech. V pozdější době tam dělníci předávali statkáři a úředníkům více žňových artefaktů, věnce a kytky podle významu jejich postavení v organizační struktuře podniku, vyvinuly se obchůzky žatevních dělníků s proslovem a *vinši* k reprezentantům statku, kteří je odměňovali penězi. Druhotně se dožínkový věnec včlenil do církevní slavnosti díkůvzdání Bohu

za úrodu, která se vázala k suchým dnům v září. K ní se někde připojila dožínková slavnost, pořádaná ponejvíce katolickými spolky. V průvodu na děkovnou mši nesla mládež dožínkový věnec do kostela k posvěcení, poté se buď ponechával v kostele, nebo jej věřící ženy zavěšovaly na boží muka. Na vých. Moravě se do dožínkového průvodu včlenily masky. – Ukončení žatvy označoval ozdobený jehličnatý stromek či prut s červeným šátkem a pentlemi, který se upevňoval na vůz nebo byl nesen v čele průvodu, a kytice upevněná do posledního snopu. – Na poslední den žatvy ponechávali ženci záměrně jen malý kousek pole, aby zbylo více času na podvečerní oslavu. Závěr práce se mnohde neobešel bez hudby. Správce statku, ale někdy i sám sedlák poslal bečku piva a dva tři muzikanty na pole, kde se sklízelo poslední obilí. Hrál se a tancovalo přímo na strništi. Klasy, které se nestačily sežnout, se na Hané nazývaly *muzikanti*. – Dožínková hostina ve smyslu hojnější večeře se konala bezprostředně po žatvě nebo nejbližší neděli, v síni nebo ve dvoře statku. Menší rolníci mnohde slavili d. společně v hospodě. Při dožínkách se podávalo pracovníkům pečivo jak při pohoštění, tak na odchodnou jako odměna (či součást odměny) za práci: chléb a koláče, obvykle z nové mouky. Podle zámožnosti domu a zvyku v kraji se na dožínkové hostině podávaly tvarůžky, pečené maso s chlebem, kaše, omáčky, vařená slepice, drůbeží polévka. Hlavním nápojem bylo pivo a kořalka, v 19. stol. se objevila káva. Výrazy *Schitterbahn*, *Erntebenne* pro dožínkovou slavnost upomínají na obřadní požívání drůbeže u českých Němců. V některých krajích se o dožínkách obřadně zabíjel kohout (záp. Čechy). Účastníci oslavy zpívali a tancovali při harmonice a kolovrátku, dříve si k hostině zvali dudáka a houslistu. Jsou známy i zvláštní dožínkové tance (*strniště* na Sedlčansku). Naturální dávky (pivo, potraviny) popř. i finanční částka (*na věnec*), které dávala vrchnost svým poddaným na dožínky, byly na jednotlivých panstvích různé a vymezovaly se zvláštními pravidly. Období dožínkových obyčejů jsou při sklizni jiných plodin (lnu, chmele) a při mláčení obilí. – Od sklonku 19. stol. se rozvinuly obecní spolkové d., navazující nepřímo na dožínkové slavnosti na velkostatcích. Jejich obliba vzrostla, když zanikaly dožínkové oslavy na menších hospodářstvích. K rozvoji těchto slavností přispěli také organizátoři ochotnického divadelnictví. Byly vydávány a také využívány četné brožurky s texty a scénickými návrhy na uspořádání d. (*staročeských, národních, selských, slezských* atd.),

Vůz s dožínkovým koláčem. Staré Město (Dolňácko), foto 1930

jejichž autoři (např. Č. Zíbrt, Z. Hochová-Brožíková) využívali prvků starší dožínkové tradice. Měly povahu divadelních scének. Zvláště se v dožínkových slavnostech zvýraznil průvod, rozvíjející tradiční motiv odvázení poslední úrody z pole. Uplatnily se v něm krojované skupiny, jízda na koních (banderie, selská jízda), oblíbené alegorické vozy na selská témata v historické reminiscenci (Přemysl Oráč, zrušení roboty) i současný technický pokrok (uplatnění sklizňových strojů). V těchto slavnostech (zvl. organizovaných agrární stranou) se zvýraznil selský stavovský rys, který byl obsažen už v panských dožínkách. Po kolektivizaci zemědělství se v družstevních dožínkách adaptovaly zčásti starší formy, po vzniku velkých hospodářských celků (státních statků, spojených JZD) v 80. l. se pořádaly vesměs malé oslavy pracovníků v rostlinné výrobě (*dokončené*), poplatné době byly oficiální dožínkové slavnosti (okresní, národní d.), zpravidla s vystoupením folklorních souborů, jako oslava práce zemědělců a příležitost k manifestování zemědělské politiky státu. V t. dokončení práce.

Lit.: J. Vluka: *Žnivuvka (dožínky) z Orlové ve Východním Slezsku*. ČL 5, 1896, s. 38; D. Stránská: *Lidové obyčeje hospodářské. Zvyky při setí*. Praha 1931; Z. Nejedlý: *Bedřich Smetana VI. Na českém venkově*. Praha 1953; O. Hrabalová: *Ke studiu žatevnických písní východomoravských a slovenských*. SN 13, 1965, s. 33–56; I. Weber-Kellermann: *Erntebrauch in der ländlichen Arbeitswelt des 19. Jahrhunderts auf Grund der Mannhardtbefragung im Deutschland*

von 1865. Marburg 1965; J. Kramařík: *Žena a muž při sklizni obilí*. ČL 56, 1969, s. 53–63. [ev]

dráb 1. v 15. a 16. stol. všeobecné označení pěšího žoldnéře, přeneseně též příslušníka loupeživých tlup (místní jména Drábovna či Drábské světničky na Turnovsku); 2. v 17. a 18. stol. vrchnostenský policejní a soudní zřízenec. Dozíral při robotě, vykonával tělesné tresty nad poddanými. Nosil zpravidla oděv podobný vojenské uniformě. Pro svou hrubost byli drábové poddanými nenáviděni. [em]

drak, saň – vybájená bytost s tělem obrovského ještěra a ptačími křídly. D. má několik hlav (tři, devět, dvanáct, nejčastěji sedm), ohnivý pohled, plive oheň a síru, jeho dech je jedovatý. Hlavy useknuté v boji mu popř. znovu přirůstají. Saň se od d. podle některých tradic liší tím, že nemá křídla. V předoasijských kulturách od dob starověku, v antické kultuře řecké a následně v evropské literatuře středověku i v jejím lidovém podání je d. zosobněním zlé, nepremožitelné moci. Pustoší krajinu, shromažďuje poklady, vyžaduje lidské oběti (panenské dívky). – Výraz pro d. je ve většině evropských jazyků odvozen z řec. *drakon* (v původním významu *ten, co má ostrý a hrozný pohled*). Podobně charakterizován je už d. starověké Mezopotámie (*mušhuššu*), který má tělo varana, krk hada a drápy lva. Do okruhu představ o d. náleží i mořská příšera *Tiamat*, vtělení prachaosu při stvoření světa. D. zná i egyptská mytologie, bojuje s ním bůh Re.

V chetitském mýtu vystupuje d. (*illujanka*), s nímž bojuje bůh bouře. Ze starověkého výtvarného umění je známa plaketa, na níž hrdina ozbrojený oštěpem bojuje se sedmihlavou saní. V antické tradici se potýká s dračími příšerami řada božstev a hrdinů: Herakles s *hydrou*, Apollon v Delfách s *Pýthónem*, Jason zabije draka uspaného Medeou, Perseus bojuje s mořskou dračí nestvůrou a osvobodí Andromedu, která jí měla být obětována, sám hlavní bůh Zeus zahubí bleskem *Tyfóna* se stem hlav. Dračí bytosti vystupují ve Starém zákoně: *leviatan* v knize Job, mnohohlavý d. v knize Žalmy; d. jako vize konce světa vystupuje v novozákonní Apokalypse. V knize Daniel je d. zahuben tak, že je mu do chřtánu vhozen koláč ze smůly, tuku a chlupů. – Odlišné pojetí d. je na Dálném východě. V Číně je d. symbolem moře, odkud přicházejí blahodárné dešťové mraky. Počínaje dynastií Sung (960–1279) je d. symbolem císařské moci a je tedy zobrazován na oficiálních emblémech. – V evropských tradicích se d. uplatnil už ve staré germánské mytologii (boj Thora s tzv. *Midgardschlange*): drak *Fafnir* je zabít Sigurdem apod. – D. má své místo ve středověké legendě. K nejrozšířenějším látkám, zdomácněným i v č. zemích, náleží *svatý Jiří bojující s drakem*. – Ve folkloru se d. uplatňuje jako hlavní aktér děje v pohádce i v pověsti. Mezinárodní pohádkový soupis finského badatele A. A. Aarneho (1867–1925), přeložený do angličtiny a doplněný Američanem S. Thompsonem (AaTh), uvozuje oddíl vlastních pohádek právě syžety o *drakobijci*: jde o typy zcela univerzální, doložené i v české pohádkové tradici řadou variant. V Tille nazval typ AaTh 300 *drak ve skále*, typ 300A *draci na mostě*, typ 303 *drak ve skále*; *bratři a typ 315 drak ve skále: nevěrná sestra*. – V pověsti se motiv d. uplatňuje hl. v etiologických povídkách, vysvětlujících určité lokální pojmenování nebo zvláštní přírodní útvar (tvar skály, otisk dračí stopy). Označuje se tak i místo, kde byl d. údajně spatřen (*Dračí studánka* u Javorníka na Horňácku, odkud černokněžník vyvedl d. a uletěl na něm). Pro alpské tradice je charakteristická pověst (založená na mezinárodním syžetu o *hadím kameni*, AaTh 672D) o člověku, který spadl do propasti, živil se v ní po dračím vzoru lízáním určitého kamene a po čase byl drakem odtud vynesena na svět. Lokální pověsti bývají věnovány reálným pozůstatkům (tradice o známém draku-krokodýlovi z brněnské radnice). Charakteristické jsou pověsti tradice západní karpatské oblasti, doložené z moravsko-slovenského pomezí, z Tater

i z Maďarska, kde si d. uchoval spojitost s vytvářením extrémního počasí, zejm. zkázonosné vichřice lámající stromy. V této oblasti se věří, že d. vyrostl z hada, kterého po určenou dobu (7 či 7 × 7 let) nespátří lidské oko. Ze svých knih se o novém d. dozví černokněžník, najde ho, osedlá a letí s ním po kraji: zkáže lidských sídel se snaží zabránit tak, že drakovi schválně podává opačné informace. Hlásí, že jsou nad střechami, jsou-li právě nad lesem, drak tedy nezboří vesnici, ale zničí les, kde se pod jeho dechem lámou stromy. Zvláštní účinky má dračí maso (chladí žár jižních krajů) a také dračí krev, která je lékem i jedem. – Drak je oblíbenou bytostí i v literatuře pro mládež na přelomu 20. a 21. stol. Autoři těží z obecných i folklorních představ.

Lit.: A. Aarne – S. Thompson: *The Types of the Folktale*. (AaTh) Helsinki 1961; D. Klímová: *Katalog hornáckých lidových vyprávění*. In: Horňácko. Brno 1966, sl. 549–584; EM 3, 1981, sl. 787–820; J. K. Rowlingová: *Fantastická zvířata a kde je najít*. Praha 2001. [dk]

dramatikové v lidovém divadle a) tvůrci, iniciátoři a interpreti kolektivně rozvíjeného děje v některých obřadních a zčásti občuhzkových hrách lidového divadla, aktualizující známé scénáře v duchu lokální a regionální tradice a prostřednictvím slovní, herecké a divadelní akce (např. improvizace, pantomima); b) tvůrci, iniciátoři a interpreti originálních dramatických textů, jejich verzí a variant v lidovém divadle, tj. dramatikové i organizátoři, opisovači a herci, kteří se s ohledem na lokální a regionální tradice lidového divadla stávali adaptátory známých textů, scénářů a výstupů (varianty odpovědí, hudebních a zpěvních vložek nebo komických výstupů). – V případě kolektivně předváděných obřadních a občuhzkových her zastávala funkci dramatika v lidovém divadle lokálně či regionálně modifikovaná folklorní tradice. Improvizovaná hra vytvářela v intencích integrálně působící tradice prostor pro individuální tvorbu i souhru účastníků, z nichž každý byl také dramatikem. Znalost života a názorů tradiční lokální společnosti i jejích členů byla nezbytným předpokladem vzniku verzí a variant tradičního scénáře, které konečnou a originální podobu získaly až s průběhem jednotlivých inscenací. – Naproti tomu sousedské divadlo i některé obřadní a občuhzkové hry předpokládaly existenci pevně fixovaného textu jako základu dramatického děje, což mj. souviselo i se sociálně prestižní funkcí těchto lidových inscenací. Tak např. nejstarší zprávy o provozování pašijových her v Podkrkonoší se vztahují k působení kap-

lana V. Jelínka v Železném Brodě (kolem r. 1752), spoluautora dochovaného rukopisu hry *Theatrum passionale aneb Zrcadlo umučení Pána našeho Ježíše Krista*. Hra byla údajně provozována v různých úpravách místními měšťany až do r. 1791, kdy její inscenaci zachytil a text přepsal J. Tepr. – Podobně tradice některých obřadních a občuhzkových her, konaných o svátku sv. Řehoře, Mikuláše, Tří králů, Jiřího a Havla byla dlouhodobě ovlivněna působením místních kantorů, kteří se při příležitosti kolední občuhky v tradiční lokální společnosti prezentovali jako autoři dramatických textů, organizátoři i režiséři žánrovských inscenací, předváděných v souhlasu s tradicí ještě v polovině 19. stol. – K nejstarší autorské vrstvě dramatiků lidového divadla, která se konstituovala v souvislosti se vznikem písmácké divadelní produkce, patřil sládek J. K. Killar (1745–1800) z Náchoda. Pozdější člen literátského bratrstva a spolupracovník Krameriovy *České expedice* pod vlivem pražských zkušeností také napsal hagiografickou hru *Comedie o sv. Jiří mučedníku*, která patrně vznikla koncem 70. let 18. stol. Jde o adaptaci části známého martyriologického spisu *Crve nevinné žzníví vlci Dioklecian a Maximian* J. F. Beckovského (1658–1725), která patří k nejstarším dochovaným dramatickým textům sousedského divadla. Součástí textu je *Přídavek pantomie*, dokládající vlivy soudobé commedie dell'arte v lidovém divadle. Přibližně v téže době psal student J. Táborský v Rychnově n. Kněžnou na motivy místních událostí své světské hry, o jejichž provozování se nedochovalo bližší podrobnosti. – Jedním z nejstarších dokladů o vývoji sousedského divadla v Podkrkonoší se stalo působení produčitele J. Petrušky (zemřel 1819) ve Vysockém n. Jizerou, který 1786 v Praze navštívil představení hry V. Tháma (1765–1816) *Břetislav a Jitka aneb Únos z kláštera*. Pod dojmem tohoto zážitku uvedl téhož roku se svými žáky hru *Brunvík* a hry *Meluzíně* a *Jenověfě*. V dalších letech zahrnoval repertoár Petruškovy divadelní skupiny světská i náboženská dramata; dokladem stoupající prestiže vysockých divadelníků byla skutečnost, že od roku 1798 se představení provozovala v sále městské radnice. V případě světských her šlo zčásti o texty přivezené z Prahy, u ostatních dramata lze spoluautorství J. Petrušky pouze předpokládat. – Nejznámějším představitelem pozdní generace dramatiků sousedského divadla se stal F. Vocedálek (Vodsedálek) (1762–1843) z vesnice Jesenný u Bozkova. Je známo jeho sedm biblických her z l. 1811–1827: o *Mojžíšovi* (1811),

Tobiášovi (1812), *Davidovi* (1813), *Esteře* (1813–1816), *Danielovi*, o *Petru a Pavlovi* (1816) a *Samsonovi* (1827), z nichž se pět dochovalo. Jedinou známou světskou hrou, jíž za předlohu posloužila známá Hájkova kronika, byla historická hra o *Libuši* z r. 1816. – Jen útržkovitě zmínky nasvědčují divadelní činnosti podkrkonošských písmáků J. Dvořáka z Jilmu, Š. Patočky ze Sklenařic, sousedů Mencla a Šimůnka z Jablonce n. Jizerou. Divadelní ruch na Vysocku se projevil i ve výměně dramatických textů, upravovaných jednotlivými organizátory a opisovači, jako byli sousedé J. Dolenský a D. Kejnůs z Bozkova, J. Doležal a J. Havel z Vlastiboře, kostelník A. Polman z Držkova, B. Nýč z Třiče, J. Šourek a sousedka Mladšová ze Zásady; mezi opisovači byl např. švec Macháček ze Stanového, J. Jakub z Bohdalovic, J. Kramář z Pasek n. Jizerou. Ve 20. a 30. letech 19. stol. vznikala už v Podkrkonoší vzájemně soupeřící divadelní střediska. Lidová představení náboženská i světská, realizovaná souběžně s ochotnickým repertoárem, se stávala záležitostí místní reprezentace, předpokládající poměrně početnou vrstvu příležitostných divadelníků. K nim patřil písmák a kantor V. Metelka (1807–1867) ze Sklenařic, znamenitý muzikant, ale i herec a organizátor divadelních představení v Pasekách n. Jizerou. – Přestože tradice lidového divadla se uchovala i v dalších regionech Čech, Moravy a Slezska (např. na Šumavě, záp. Moravě, moravsko-slezském pomezí), podrobnější zprávy o působení lidových dramatiků stále čekají na své objevitele. V. t. lidové divadlo.

Lit.: F. B. Mikovec: *Stopy selského či sousedského divadla v Čechách*. Lumír 5, 1855, s. 809; F. Menšík: *Prostonárodní hry divadelní I-II*. Holešov 1894–95 (úvodý obou svazků); F. Bartoš: *Národní písně moravské v nově nasbírané*. Praha 1899–1901, s. 546; *Památník 150leté činnosti divadelní ve Vysokém n. Jizerou*. 1936, s. 16; P. Bogatyrev: *Lidové divadlo české a slovenské*. Praha 1940. [ls]

dramaturgie lidového divadla, výběr děl, vymezujících a mnohdy dlouhodobě konstituujících repertoár lidového divadla. D. l. d. je dána obřadní a zvykoslovnou tradicí výročního zemědělského cyklu stejně jako svátky křesťanského kalendáře, později také dalšími sociokulturními vlivy, které se promítaly v prostředí tradiční lokální společnosti venkova a města. – Nejstarší dramatické úkony s magickou funkcí či dramatické obřadní scény vycházely ze zákona mimeze, napodobení, a vyznačovaly se silnou metaforičností: např. jarní obřady vynášení smrti, stínání kohouta,

obřad čištění studánek, ale i jízda králů, dožínkový obřad atd. Šlo o kolektivní interpretaci a dotváření tradičního obřadního scénáře, uchovávaného v prostředí závislém na prosperitě zemědělského hospodaření, byť po staletích své existence nepochybně podléhal změnám. A to jak s ohledem na měnící se konkrétní podmínky *divadelní* interpretace v jednotlivých lokalitách a regionech, tak i s ohledem na převažující magicko-religiózní rámec těchto starobylých obřadů, zčásti začleněných mezi církví tolerované svátky kalendářního roku. Tento vývoj poznamenal dramaturgii obřadních a mladších občůzkových her v lidovém divadle (např. masopustních her, patrně nejotevřenějších k dobovým sociokulturním reflexím) i dalších občůzkových her obřadního původu, jejichž tradice souvisela s tradicí křesťanských svátků sousedské lokální společnosti (hry o sv. Mikuláši, Dorotě, Řehoři ad.). Některé z těchto občůzkových her nebyly tedy v d. l. d. vnímány jako součást kultu křesťanských prvomučedníků, světců a světic, ale spíše jako obřadní občůzky pointující význam některých dat v průběhu hospodářského roku: např. o svátku sv. Jiří bývaly odváděny úroky, dluhy, daně, konaly se výroční trhy, v tomto dni býval poprvé vyháněn dobytek na pastvu. Starobylost d. l. d. i její sociokulturní podmíněnost v případě těchto obřadních a občůzkových her je mimo pochybnost; tímto se rovněž blížila tradičním rodinným obřadům, jejichž východiska tkvěla obdobně v prostředí, představách a zvyklostech lokálního lidového společenství. – Povědomí závaznosti tradice a jejích ideově estetických norem přetrvávalo velmi dlouho. Potřebný impulz k určitým vývojovým změnám získala d. l. d. až v 2. polovině 18. stol. v souvislosti s měnícím se prostředím českých měst a vesnic jako důsledku osvětských reformů, kdy pod vlivem profesionálního divadelnictví, lidové četby, kramářských písní a knížek lidového čtení vzniká sousedské divadlo obrozenecké doby. D. l. d. vycházela z variability ústně tradovaných a paměťově uchovávaných dramatických textů a závisela na řadě okolností, které mohly ovlivnit jak charakter, a tedy funkci dramatu, tak i způsob *inscenace*. Některé z dříve respektovaných her lidové dramaturgie se tak časem mohly stát výhradně záležitostí dětí (hry o sv. Dorotě), s akcentem na sociální výpomoc potřebným rodinám. Paměťově uchovávané scénáře dramatického děje, které účastníci představení, herci i přihlížející diváci, opakovaně přizpůsobovali konkrétním podmínkám inscenací, závisely na ideově estetickém charakteru

tradice lokality a regionu; zároveň však byly závislé na tvůrčích schopnostech, znalostech a improvizaci přítomných herců a diváků, kteří nakonec určovali stupeň variability, ráz i přípustnost improvizací dramatu, které se měnily v každém představení. V případech obřadních a občůzkových her, vycházejících z prestižních, např. náboženských předloh typu bible či spisů Martina z Kochemu, byla d. l. d. vázána předlohou do té míry, že variabilita dramatu (např. vánočních her) byla zpravidla omezena na okrajové výstupy, popř. hudební a zpěvní vložky, které nenarušovaly rámec biblického děje. Spontánní dramaturgické cítění, vycházející z náboženské víry obyvatelstva, jen ojediněle dovoľovalo některé spíše humorné narážky, čerpající z obecné sociální charakteristiky (např. sv. Josef jako tesař). – Významným vývojovým mezičlánkem v procesu vzniku světské d. l. d. se staly hry se zpěvy, prestižní žánr kantorské hudebně dramatické produkce selského divadla obrozenecké doby. Důležitým impulzem byla i divadelní a literární produkce 2. poloviny 18. stol., ohlasy profesionálního divadla, italské *commedie dell' arte*, později i opery buffy, německého singspielu a nová česká profesionální představení. Významné jsou také vlivy soudobé lidové četby, vydávané zejm. v charakteristické podobě knížek lidového čtení. – Zábavné a poučné příběhy, které od doby renesance tvořily jádro měšťanské a později lidové četby a mnohdy kolovaly v rukopisných opisech, se stávaly podnětem folklorní epické i dramatické produkce: příběhy o víle *Meluzíně*, o kněžně *Mageloně*, o rytíři *Brunčvíkovi*, o *Griseldě* byly často publikovány v lidových kalendářích, kde k nim v 18. stol. přistupovaly další příběhy (adaptace francouzských či arabských pohádek, cestopisů, sentimentálních povídek, hrůzostrašných příběhů a loupežnických dobrodružství). V záplavě kramářsky kolportovaných tisků se však objevovaly také překlady a adaptace děl evropské literatury a dramatu, např. *Kupec benátský* W. Shakespeara (1564–1616). Vedle domácí prestižní četby, k níž v první řadě patřila Hájkova kronika, ale i spisy J. F. Beckovského (1658–1725), mohla d. l. d. čerpat inspiraci rovněž ze zdrojů, o něž se opíralo soudobé evropské divadlo. Dokládá to originální adaptace shakespeareovského dramatu, vytvořená na základě epického převyprávění *Komedie o dvou kupcích a o židoj Šilokoj*, která vznikla začátkem 19. stol. v Podkrkonoší. Je to pohádkové dobrodružství se zpěvy a tanci, s částí autentického folklorního svatebního obřadu, v němž neznámý lidový dra-

matik zdůrazňoval sociální problematiku (lichva). Vývojovou řadu pohádkově dobrodružných dramát zastupovala např. *Komedye o Heleně, princezně konstantopolské*, módní rytířská hra *Komedye o Felsenburkovi* či *Komedye o Repsíně*. – Na rozdíl od těchto her, vzniklých na základě knížek lidového čtení, představovala *Komedye o Františce, dceři krále anglického, též o Honzíčkově, synu kupce londýnského* originální české drama. Pohádkové dobrodružství, vycházející z dobové světské četby, ale i folklorní pohádky a náboženského dramatu, zde oslavilo řemeslníka jako nový typ hrdiny. – Výjimečné postavení v d. l. d. obrozenecké doby zaujímalo historické drama: *Nová komedye o Libuši* podkrkonošského divadelníka F. Vocedálka, provedená 1816, dokládá oblibu pověsti o mytické kněžně, v originální adaptaci obohacené pověstí o dívčí válce. Obřadnost dramatického děje zejm. v první části hry, tendence k vytváření scénických obrazů i výpravnost inscenace, odehrávající se na třípatrovém jevišti, naznačuje slavnostní funkci Vocedálkova historického dramatu, které choreograficky využívalo také lidových zážitků a zkušeností z napoleonských válek. – Pozdní vývoj dramaturgie v lidovém divadle, charakterizovaný zejm. vznikem světské dramaturgie sousedského divadla, signalizuje změny tradiční lokální společnosti: d. l. d. se tematicky rozšířila a její ideový a estetický charakter se vlivem písmáckých dramát postupně měnil v duchu emancipačních tendencí lidových vrstev, což v důsledcích znamenalo postupný zánik folklorní divadelní produkce v č. zemích. V. t. lidové divadlo.

Lit.: F. B. Mikovec: *Stopy selského či sousedského divadla v Čechách*. Lumír 5, 1855; J. Feifalik: *Volksschauspiele aus Mähren*. Olmütz 1863; F. Menčík: *Prostonárodní hry divadelní I-II*. Holešov 1894–95; Č. Zíbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1909–1911; R. Smetana – B. Václavek: *České písně kramářské*. Praha 1937; P. Bogatyrev: *Lidové divadlo české a slovenské*. Praha 1940; Z. Kalista: *Selské čili sousedské hry českého baroka*. Praha 1942; M. Novotný (vyd.): *Romantické povídky z českého obrození*. Praha 1948; B. Václavek: *Historie utěšené a kratochvilné*. Praha 1950; J. Š. Kubín: *Lidové povídky z Podkrkonoší I-II*. Praha 1971; P. Kneidl: *Labyrint světa. O selském nebo sousedském divadle v severovýchodních Čechách*. Praha 1975; J. Kolár: *K dramaturgii českého lidového divadla*. ČLit 1978; L. Sochorová: *Sousedské divadlo doby národního obrození*. Praha 1988. [s]

draní peří, dračky, odršky – oddělování peří od brku; vedle předení druhá hlavní ženská forma zimní sousedské výpomoci

s výraznou funkcí společenskou a kulturní. Konávalo se zpravidla v zimních měsících, na Moravě hl. do Vánoc, zatímco např. na jihočeském Soběnovsku až po Vánocích a na humpoleckém Zálesí tehdy, když se nepředlo, tj. ve čtvrtek a v sobotu večer, na sv. Hátu a někdy i na poloviční svátky (sv. Josef, Anna, Kateřina, Barbora). Na Moravě se na d. p. (*dračky, drhnutí, drápání*) scházela i děvčata školou povinná, většinou však se ho zúčastnily dívky a ženy z příbuzenstva a ze sousedstva, vysloužilá čeládka, známí apod. Večer přicházívala na dračky i mužská mládež pobavit se, pobesedovat a potěšit své milé. Dralo se přes den i večer, ovšem kromě Nového roku (aby se pak nedralo po celý následující rok). – Pro draní platila celá řada pověrečných příkazů a zákazů. Tak např. se nesmělo ustát ve draní, dokud se nesedralo veškeré peří vyložené hospodyní na stůl na začátku draní, protože v opačném případě by se v následujícím roce nevydařil chov husí (Poděbradsko, záp. Čechy) a navíc by se nevěsta brzy vrátila

domů (Manětínsko, Kralovicko). Husám by se nedařilo, kdyby se dralo v sobotu a nedělní draní by mělo dokonce za následek uhynutí husí (Hradecko, Bydžovsko). Při draní se též nesměl jíst chléb, aby se do peří nedostaly drobky, protože pak by se do něj dali moli (Hlinecko). Na Slovácku zase platil příkaz vyhodit peří z kuřat, slepic a holubů na ulici, protože kdyby se dalo do hnoje, ryl by na poli krtek. A kromě toho pod peřinou ze slepičího peří se prý velice těžko umíralo (Poděbradsko). Nadrané peří se přiklopilo mísou, ošatkou nebo talířem, aby se nerozlétávalo po světnici, pápěrky se dávaly na hromadu, aby se housata držela pohromadě (Hlinecko), a z velkého peří se dělávaly při draní *peroutky* čili *mastičky* (Plasy a okolí). Dračky bývaly zároveň vítanou přátelskou besedou, při níž se vyprávělo, zpívalo, hrály příhodné společenské hry, jako např. *jak se spí, chytat sovou, na hvězdíčky, na tečky, na řemesla* nebo *na ptáčky* (Slovácko), někdy i tancovalo. – Na ukončení draček uspořádala hospodyně pro své pomocnice obvykle

malou slavnost (*dodermou, dodranou, dodrhnutou, doděrek, dodírku, dodržku, doděrky, voderky* apod.). Ženy bývaly pohoštěny kávou, čajem a nějakým pečivem (buchtou, bábovkou, někdy i dortem) a poveselily se třeba vyhlášením *pejřové báby*: titul patřil až do příštího draní ženě, které připadlo odrat při poslední dračce poslední pero (Manětínsko, Kralovicko). Také si zatančily při harmonice, gramofonu nebo při hře na hřeben. Na Mladoboleslavsku se na ukončení draček konal tzv. šedívek, připravovaný předem obchůzkou zúčastněných draček po celé vsi, při níž děvčata počastovala navštívené sousedstvo rosolkou, obřadně je pozvala na slavnost a vybrala od nich potravinové i peněžní dary. V den slavnosti, konané o masopustě, nastrojily dívky *pana šedivého a pannu šedivou*, jejichž družičky si ozdobily hlavu věnci a spolu s muzikanty a ostatními šediváky a šedivačkami objížděly na vozech tažených ozdobenými koňmi svoji a někdy i sousední ves se slavnostně ozdobeným koláčem, aby tak vesničany upozornily, že dnes se bude slavit *šedívek*. Slavnost pak pokračovala v domě draček hostinou připravenou ze sebraných darů, s přípitky spojenými s říkáním o každé dívce a s použitím jejich peněžních darů na výdaje za muziku, nápoje a ostatní pohoštění. Večer odešli šediváci za muzikou do hospody k taneční zábavě, při níž se všechno odbyvalo v režii a na účet dívek a žen-draček. O půlnoci se všichni vrátili do domu dračkové hospodyně k dokončení hostiny a po něm znovu odešli do hospody tancovat často až do rána. – Z průběhu i zakončení

draček je patrné, že kromě svého hospodářského významu bývaly vhodnou příležitostí pro vzájemnou komunikaci účastníků, a přispívaly tak k utváření a upevňování mezilidských vztahů a také k posilování vědomí sounáležitosti vesnické pospolitosti. V. t. dokončení práce.

Lit.: F. Bartoš: *Národní písně moravské, v nově nasbírané*. Brno 1889; J. E. Konopas: *Šedívek*. ČL 4, 1895; K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; F. J. Čečetka: *Od kolébky do hrobu*. Praha 1900; J. Košťál: *Když se ještě předlo a dralo peří*. ČL 11, 1902; J. Janata: *Draní*. ČL 31, 1931; A. Šebestová: *Lidské dokumenty*. Olomouc 1900; F. Vančík: *Kalendářní obyčeje z jihočeskeho Soběnova*. Praha 1969. [zm]

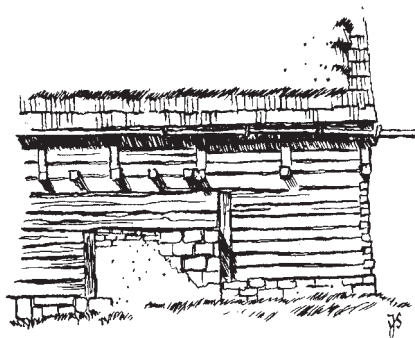
drátenictví, drátařství – 1. specializace kovářství vyrábějící drát protahováním nahřátých tyčí ze železa, mosazi či jiného kovu otvorem v ocelové desce (pluhovací stolice, drátotah). Větší tvrdosti drátu se dosahovalo opakovaným tažením nebo kalením (patentováním). Pro menší průměry bylo třeba protahovacích desek z tvrdších materiálů. – Ve městech jsou dráteníci doloženi ve 14. stol., výrobky prodávali obchodníkům se železem (železníkům) anebo přímo speciálním řemeslníkům, např. jehlařům, kartáčníkům, brnňům. Nejstarším středověkým výrobkem z drátu nalezeným v Čechách je kroužková košile ze svatovítského pokladu (13. stol.). D. zanikalo od 17. stol. s rozvojem manufakturní a průmyslové výroby drátu v železárnách; 2. podomní opravování nebo zpevňování nádob drátem spolu se zhotovováním výrobků z drátu a plechu a jejich podomní prodej. D. provozovali

kováři, avšak jen příležitostně v místě svého působení. – Jako společenský jev vyniklo d. provozované podomními vandrovními dráteníky zpravidla slovenského původu. V hospodářských kontaktech severozáp. Slovenska s východními regiony Moravy a Slezska se od 17. stol. uplatňovaly povoznické práce. Doprava železářských výrobků (včetně drátů) z Malé Morávky a Frýdlantu n. Ostravicí do Uher a železně rudy z Liptova na Frýdlantsko a Těšínsko kysuckými povozníky, spolu s pomocnými pracemi pro frýdlantské železářny v 18. a na začátku 19. stol., umožnila styk obyvatel Kysuc s výrobou drátů a jeho uplatněním v obchodě i řemesle. To podnítilo vznik a rozvoj d. v bývalé trenčínské župě (Čadca, Žilina, Považská Bystrica) a jeho provozování v zemích rakouské monarchie i za hranicemi (Polsko, Německo, Švýcarsko, Belgie, Spojené státy, Kanada, Rusko, Balkán). Slovenské d. se rozvinulo i v některých horských obcích spíšské a šarišské župy a v okolí Nítry. Podle statistiky z r. 1884 se d. živilo 1110 lidí. – Nejstarší doklad o kysuckém d. se vztahuje k r. 1714 (J. Drotárik z Korně) a první oblastí jeho rozšíření bylo Těšínsko, Opavsko, severových. Morava a záp. Halič. V dalším období se šířilo do ostatních oblastí Moravy a do Čech. V č. zemích působili dráteníci převážně z obcí Kolárovice, Štiavník, Plevník, Papradno, Makov a Vysoká (1900, kolem 1 000 osob ročně). Po r. 1918 se d. omezilo s nástupem levnějšího plechového nádobí, jehož opravám d. přizpůsobilo svoji technologii. D. v č. zemích zcela zaniklo kolem r. 1960. – Kromě měkkého železného drátu používali dráteníci nejjednodušší nářadí (kladivo, kleště, šídlo), které nosili v dřevěné krosně na zádech. Nejstarším způsobem drátování bylo kroužení praskliny v nádobě drátěnými kroužky (*haftování*). Kolem praskliny se vyvrátily otvory, jimiž se kousky drátu protahovaly a spojovaly. V 19. stol. převážilo obepnutí celé nádoby drátěnou sítí uchycenou stažením v horní části. U mis a talířů bylo nutno stažení provést na vnitřní straně těsně pod okrajem. Drátovaly se i nádoby nepoškozené, aby se zvýšila jejich pevnost. Kromě toho dráteníci vyráběli a prodávali drátěné pasti, věšáky, lžičníky, síta a cedníky, klíčky pro ptáky, podstavce pod nádoby a pod žehličky, ale i lustry a dekorativní předměty. – Po r. 1875 začali opravovat také plechové nádoby. Nejprve používali technologii nýtování, později i letování, k čemuž potřebovali kromě plechu i cín, salmiak, kyselinu solnou a pájku. Mnozí z plechu sami vyráběli jednoduché domácí nářadí a kuchyňské nádoby, např. lopatky na uhlí a na smetí, struhadla, plechy na pečení. – Dráteníci vandrovali obvykle samostatně,

jednoduchou stravu si odpracovali a přespávali v hospodářských prostorách rolnických usedlostí nebo v dělnických ubytovnách (např. v cukrovaru ve Slaném, v Krušovicích). Na konci 19. stol. vznikaly i skupiny, které na místech svých působišť vyráběly drátěné a plechové potřeby pro domácnost. Jejich produkci po domácnostech prodávali učni (*džarkové*), někde další překupníci nebo obchodníci se železářským zbožím (*železníci*), od nichž dráteníci nakupovali potřebné suroviny. Jednotlivci a menší skupiny vandrovali obvykle po celý rok, někdy dva roky nepřetržitě, dokud nevydělali a neušetřili finanční přínos do vlastní domácnosti. Domů se vraceli na Vánoce. Většinou žili ve špatných sociálních a hygienických podmínkách, po r. 1918 byli považováni za chudáky a každá zakázka za dobročinný skutek. Naopak některé drátenické skupiny byly úspěšné a trvale v českých městech prováděly klempířskou živnost. Jejich podnikatelé se tam i trvale usadili. – D. přispělo k zájmu Čechů o Slovensko, o sociální postavení a národní emancipační hnutí Slováků. Stalo se také námětem české publicistiky, beletrie a výtvarného umění. První česká opera *Dráteník* (1826) F. Škroupa a J. K. Chmelenského zdůrazňovala mravní hodnoty ještě bez sociálního motivu. Ten slíí v díle A. Heyduka, K. Kálala, F. Kolláře, J. Schikanedera, M. Alše a jiných.

Lit.: K. Procházka: *Kolárovičtí dráteníci*. Praha 1905; A. Pavlík: *Vývin drotárstva na severozápadnom Slovensku do prvej svetovej vojny*.

Universitas Comeniana, Fakultas paedagogica Tyrnaviensis, H 1, 1968, s. 69–133; A. Polonec: *Trenčianske drotárstvo a vzťahy českého ľudu k nemu*. In: *Moravsko-slovenské vzťahy v lidové kultúre*. Ostrava 1974, s. 77–89; L. Droppová: *Drotárstvo*. ELKS I, s. 108–109. [jlg]

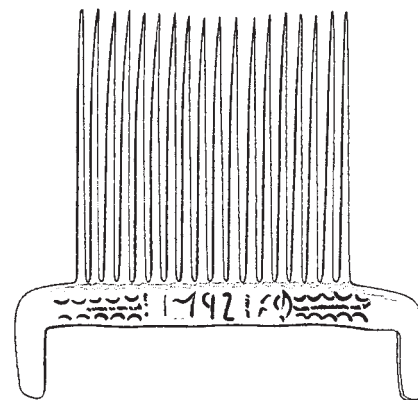
Drážková konstrukce roubené usedlosti. Spařence (Sobotecko)

drážková konstrukce, žlábková technika – způsob sestavení stěny z vodorovně kla-

dených trámů nebo silných prken, jejichž ztesané konce jsou zasunuty do drážky (žlábků) vyhloubené ve sloupku. Na luhačovicickém Zálesí se takový sloupek nazývá *járkový stĺp*, na Plzeňsku se této technice říká *na zaházku*. Naopak u visle provedené výplně zapadají konce trámů do prahu a ližiny (hrázděná konstrukce). V č. zemích jde v případě d. k. spíše o konstrukci doplňkovou, uplatňující se hl. u přístavků, drobných hospodářských objektů a ojediněle u stodol. V domovém traktu se na principu této konstrukce vyplňuje krátký úsek dřevěné stěny mezi okenními otvory nebo stěna navazující na zdivo (časté např. v Rychlebských horách). D. k. není ve středověkém archeologickém materiálu z Čech a Moravy doložena přímo, ale představuje jednu z možných interpretací konstrukčních relikvtů.

Lit.: J. Brož: *Poloha sídel a jejich útvar*. In: *Plzeňsko I*. Praha 1934, s. 56; P. Vařeka: *Konstrukce středověkého vesnického domu v Čechách a na Moravě (10.–15. století)*. ČL 81, 1994, s. 185–200. [jv]

drhlen, hřeben, ráf – hřebenovité nářadí k oddělování semen lnu a hlavateho konopí od stébel. V archeologických nálezech se až do 14. stol. drhleny nevyskytují. Semena se odstraňovala šviháním o dřevěný sloupek či kámen, nebo se tloukla pístem na praní, paličkou, cepem. Mohla se drhnout i na nedochovaném dřevěném hřebenu. První literární zmínka o d. je v Klaretově slovníku (*trchlen*). V č. zemích se užívaly: a) celokovové drhleny, které hotovili kováři ze železa.

Železný drhlen. Záp. Morava, 1792

Zdobili je ornamentem, iniciálami majitele, letopočtem. Protože se v rodině dědily, vyskytují se běžně v pozůstalostních inventářích od 18. stol. Byly dlouhé 40–70 cm, měly husté silné zuby (20–40 kusů), dlouhé až 20 cm. Zahnuté a zašpičatěné konce d. se zatloukaly před započtím práce ve stodole do trámu, oddělujícího mlat a pernu;

Praha 1933; V. Vilikovský: *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*. Praha 1936. [jst]

drnkadlo viz harfa

drůbež, větší domácí, hospodářsky užitečné ptactvo chované k získávání vajec, masa, tuku a peří. D. lze dělit na hrabavou (kur domácí: slepice, kuře, kohout, kapoun, tj. kastrát; krůta a perlička) a vodní (husa, kachna). Krůty a perličky bývají nazývány také drůbeží kráčivou. K d. se řadí též chov holubů, pávů a dalších okrasných druhů. D. v zemědělských závodech produkuje kvalitní hnůj (trus) a v selských chovech byl ceněn i sběr a ničení škodlivého hmyzu. V selských hospodářstvích byl chov d. vedlejší nebo doplňkovou činností. O d. pečovala a užitek a příjmy z jejího chovu spravovala hospodyně. Vyčleněn byl chov holubů, o něž se staral hospodář nebo někdo z mužů či chlapců. Chovem d. se zabývali také mnozí nezemědělci, majitelé domů a zahrad na venkově i ve městech. V polovině 20. stol. se postupně vytvořilo drůbežářství (drůbežářský průmysl), zahrnující nákupní, zpracovatelské, distribuční, líhňářské a další činnosti umožňující výraznou racionalizaci chovu d. – **K u r d o m á c í** zdomácněl v Indii a v jihových. Asii asi ve 4. tisíciletí př. n. l. a odtud se rozšířil do ostatních oblastí. V Evropě je chov d. bezpečně doložen od začátku doby železné. Ve středověku byl chov slepic v č. zemích běžný. Nejpozději od 14. stol. je doložen výkrm kapounů a kuřat, od 16. stol. slepic (na panských i poddanských hospodářstvích). – Až do poloviny 19. stol. se chovala původní plemena a krajové rázy slepic dobře přizpůsobené místním klimatickým a hospodářským poměrům. Užiteklost byla vzhledem k extenzitě chovů nízká. V 19. a v 1. polovině 20. stol. převažoval tzv. rolnický nebo selský chov slepic: v menších hospodářstvích je měli pro vlastní spotřebu vajec a prodej vajec do měst. Kuřata na maso se chovala jen zřídka. Vyřazovali se mladí kohoutci a v domácnostech se většinou spotřebovávaly jen staré nebo poraněné slepice. Peří ze slepic, které je těžší a méně kvalitní než peří z vodní drůbeže, se v chudších rodinách rovněž dralo (k plnění peřin a polštářů, na mašlovačky čili peroutky). Převážně se však dávalo do odpadu. – Kurníky pro slepice představovaly většinou dřevěné, méně často zděné boudy či různé přístavky, v nichž byly umístěny tyče na hřadování. Kvůli špatnému ustájení slepice často na noc hřadovaly ve stodolách a kolnách (na vozech apod.) a obvykle pak zanášely, což snižovalo jejich užiteklost. – Krmení slepic v selských chovech spočívalo v podávání

míchanice z vařených brambor a obilného šrotu a v příkrmování zrnem na noc. Předpokládalo se, že potřebu většiny živin si slepice opatří při pastvě a sběru hmyzu na dvoře, za humny a v sadech. V krmné dávce nebylo dost bílkovin a minerálních látek, proto se přidávaly různé zbytky (tvaroh, odstředěné mléko), drcené kosti a skořápky, později pícní vápno. Při nedostatku minerálních látek, zvl. vápníku, snášely slepice vejce bez skořápek (*povrhel*, *šotka*). Pro snůšku vajec se instalovala hnízda, kukaně a podkladky. Roční snůška představovala 2–3 kopy vajec. – Kuřata se líhla pod kvočnou (12–17 vajec) za 20–22 dnů. Pečlivě se odchovávala v teple, obvykle několik dnů s kvočnou v kuchyni nebo

b) kombinované drhleny z tvrdého dřeva a železa. Z desky silné 2–4 cm a 20–40 cm široké vyběhala trojúhelníková rukojeť. Na širším konci byly zasazeny v jedné až třech řadách dlouhé hřeby (do 15 cm). Druhá a třetí řada byla posunuta vpravo od řady první. Deska d. bývala ozdobně vyřezávaná, někdy malovaná, okovaná či vypalovaná. Otvor v rukojeti d. sloužil k upevnění na trám ve stodole. – Na Opavsku se užívaly rozměrné kombinované drhleny, vždy dva současně. Dřevěné desky drhlenů (30 cm široké, až 2 m dlouhé) se pokládaly křížem přes sebe a upevňovaly se ve stodole pomocí dvou sloupků tak, že kříž byl asi 80 cm vysoko od mlatu. Na koncích desek byly natlučeny v řadě velké hřeby. U této varianty d. pracovali současně čtyři lidé, každý u jednoho křídla kříže. Pod d. se kladly pytle nebo plachty (trávnice), aby se semeno snadno sebralo.

v komoře. Postupně je navykali na krmení a pití (jáhly, trhané krupky, sekané vajíčko či tvaroh se zelenou sekanou pící, obilní šroty, pak míchanice, drcené a celé zrno), chránili před deštěm, prochlazením a dravci (dřevěné klece, dohled). Nežádoucí kvočny se omezovaly v kvokání: vyháněly se z hnízd, zavíraly do tmy, zavěšovaly v uzavřených koších. Přesto se v selských chovech běžně stávalo, že zanášející kvočna přivedla na dvůr vylíhlá kuřata. Dbalo se na časně líhnutí kuřat z březnových a dubnových vajec. Na 10–20 slepic připadal 1 kohout. Předpokládalo se, že vejce v té době jsou oplozena, neboť kohouti dobře pojímali. – V polovině 19. stol. se do č. zemí k domácí české zlaté kropence začala dovážet další plemena (wyandotky, vlašky, plymůtky, rodajlendky, minoroky, langshanky, leghornky ad.). K důležité změně došlo 1924–1936, kdy bylo zavedeno uznávání chovů, trojstupňový systém v množení násadových vajec a určeno pět hospodářských plemen: *česká zlatá kropenka*, *vlaška koroptví*, *leghornka* jako

Lit.: J. Mančal: *O Inářství na Humpolecku*. ČL 2, 1893, s. 515–520, 560–566; F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*.

nosné plemeno, *rodajlendka* a *wyandotka* jako plemena s kombinovanou užitkovostí. Ve 20. a 30. letech 20. stol. se šířilo líhnutí kuřat ve vytápěných líhních a vznikaly první velké drůbežářské podniky. – Slepíci vajíčka a kuřata se stala symbolem jara a obnovy života. Zdobená vejce (kraslice), vejce syrová i vařená dostávali koledníci o Velikonocích a velikonoční svátky nemohly pominout vaječná jídla. – **K r o c a n d o m á c í** (krůta, krocán, krůtě) byl domestikován ve Střední Americe původními obyvateli (Aztéky) z krocana divokého. Do Evropy byl dovezen v posledních letech 15. stol. Jeho chov se v 16. stol. rozšířil zvl. v Anglii a ve Španělsku. Na území č. zemí se choval ve 2. polovině 16. stol. (*indiánské slepice*). V 17.–19. stol. se krocáni chovali ponejvíce na panských dvorech, v selských hospodářstvích byl jejich chov vzácností ještě po 1. světové válce. Teprve od 30. let 20. stol. se jejich pastevní chov s příkrmem jádra začal postupně prosazovat. – **P e r l i č k a d o m á c í** (perlička, perláček, perlata) byla zdomácněna ve Středomoří z perličky kropenaté. Římané chovali perličky pro chutné maso. Ve střední Evropě se začaly občas chovat od 16. stol. na panských dvorech. Jejich chov se v č. zemích pro nízkou užitkovost nikdy výrazně nerozšířil, třebaže mají kvalitní maso i vejce. – **P á v k o r u n k a t ý**, chovaný od 2. tisíciletí př. n. l. v Indii a později na Blízkém Východě, byl rozšířen do Řecka, Egypta a Středomoří a odtud do

střední Evropy. Motiv páva je obvyklý na velkomoravských špercích, psaný doklad je z 12. stol. (Zbyhňevova zakládací listina kostela v Únětčích u Prahy za Soběslava I.). Poloochočený páv, málo vhodný pro chov na maso a vejce, se občas choval pro okrasu na vrchnostenských hospodářstvích. Tzv. panský pták se v selských chovech (až na výjimky) nevyskytoval. Na 3–4 pávice se počítal jeden páv, pávice snášela 6–7 vajec. – **H u s a d o m á c í** (husa, houser či husák, house) vznikla zdomácněním husy šedé (velké), žijící dosud v Evropě, Sev. Americe a sev. Africe. Byla domestikována ve 3. tisíciletí př. n. l. v Egyptě a pravděpodobně nezávisle na tom ve střední Evropě v době bronzové. Jej chov je (podobně jako u slepic) v č. zemích bohatě doložen od středověku. Výběrem z původních domestikovaných forem hus vznikala v jednotlivých oblastech primitivní a později krajová plemena (pomohanská, emdenská, tulůská). V č. zemích se až do 70. let 19. stol. chovala zdomácnělá krajová husa, ze které bylo vyšlechtěno plemeno české bílé husy, vyznačující se vynikajícími vlastnostmi (jemné maso, játra, sádlo a kvalitní peří). – Česká husa byla rozšířena zvl. v j. Čechách, kde byl dostatek rybníků a pastvin nezbytných pro její chov. – Husy byly obvykle chovány ve zděných nebo dřevěných chlívkách (*husárny*), v nichž se zavíraly na noc, snášely vejce a na vejcích seděly. Sedláci chovali 6–8 plemenic a 1–2 housery, chalupníci 2–5 plemenic s jedním hou-

serem a bezzemci jen 1–2 plemenic. K páření docházelo na vodě brzy v zimě. – Pro snášení vajec se husa připravovala proutěná nebo častěji ze žitné slámy pletená hnízda. Vejce se odebírala a ukládala na ošatce se zrním a občas převracela. Když husa snesla 8–18 vajec a chtěla sedět, vejce se jí dala do hnízda tak, aby je dobře obsedla. Každý den se husa na chvíli vypustila nakrmit a napít. – Housata se líhnou za 29–30 dnů. Zdárné líhnutí husí bylo spojeno s lidovými praktickými. Housata se přenášela ke kamnům do kuchyně, kde v ohrazeném prostoru s krmítkem, vodou a miskou s pískem (posléze s husou) dostávala krmení (rozsekané vajíčko, strouhaný chléb, pak mačkané brambory, mladé kopřivy a pšeničné otruby, později další krmivo). Husy odchovávající raná housata nesou dalších 5–6 vajec (*podnáší se*), ze kterých se líhla pozdější *podlíšťata* (*podnesky*). Housata při dobré pastvě a přístupu k vodě rychle rostla a opeřovala se. V některých oblastech chalupnice odchovávaly a prodávaly housata selkám z větších statků, které přes léto držely 50 i více hus (jihočeská Blata, Strakonicko, Prachaticko aj.). Husy se pásly v sadech, za humny, na obecních pastvištích, mezích, po žních nejčastěji na strništích. Obvykle je pásly děti, starší výměnkáři, popř. na pastvu dohlížela hospodyně. – Husy se vykrmovaly několika způsoby. 3–4 kg těžké husy vykupovali překupníci a v přepravních klecích odváželi do měst k prodeji nebo k dalšímu výkrmu. Rychlý výkrm housat trval asi 8–10 týdnů. Dospělé husy se při dostatečně dobré pastvě vykrmovaly i po třetím a čtvrtém škrubání peří (6–8 měsíců). Při omezeném pohybu a zvýšených dávkách krmiv dokrmení trvalo 2–3 týdny. – Sádelné husy se vykrmovaly (*cpaly*) šiškami (4–7 × 1–1,5 cm) z obilních šrotů, mačkaných brambor a krmné pšeničné mouky, sušenými na plotně. Namáčené šišky cpala hospodyně huse do jícnu a jemným tlakem pomáhala vsouvání šišky do volete. Při silně omezeném pohybu husa velmi rychle nabývala. Husy se cpaly i po 3–4 hodinách. Hmotnost takto vykrmených hus byla 7–9 kg, houserů přes 10 kg. Z jedné husy se získalo asi 1–2 kg sádla. – Koncem 19. stol. se velké množství hus vykrmovalo v Kunraticích a Libuši (dnes Praha 4), na Dobříšsku, Jílovsku, v bývalých okresech Zbraslav a Neveklov, ale také v některých vesnicích na Dolnokralovicku, kde jednotliví hospodáři nakupovali až 1000 hus ze širší oblasti a vykrmené, zabité, spařené a oškubané *po nápravě* dováželi do Prahy. Mnoho rodin v Praze i jiných městech vykrmovalo husy pro vlastní potřebu na pavlačích, dvorcích i porůznu v domech. Roční spotřeba drůbeže a vajec v Praze v le-

tech 1890–1899 byla: 398–466 tisíc hus, kachen a krůt; 539–642 tisíc slepic včetně kuřat (a holubů) a až 33 milionů kusů vajec. Z j. a záp. Čech se husy posílaly rovněž do Prahy, ale také do Lince, bavorských a saských měst. Husy na výkrm a prodej se však chovaly i ve vých. Čechách, na Roudnicku a v některých vesnicích na Chebsku. Na Moravě se výkrm hus podstatně rozšířil díky dobrým možnostem prodeje ve Vídni a v mnoha moravských městech. Na podzimním výkupu pasených živých hus pro další prodej nebo intenzivní výkrm se podílelo velké množství obchodníků, hokynářů, husáků, krosnařů a dalších překupníků, nebo se husy hnaly přímo k odvozu (koňskými povozy, železnicí, automobily). – Peněžní příjem z chovu hus byl významný především pro menší hospodářství a chalupníky (nemohli prodávat obilí, velké kusy dobytka ani mléko a máslo). Počet hus chovaných v hospodářství ovlivňovala také potřeba výbavy pro dcery (peřiny). Husí peří sloužilo dále jako mašlovačky, peroutky, kosinky, používalo se na hračky a pro kosmetiku (labuťenky). – Peří se získávalo podškvábáním (proškvábáním) asi ve stáří 9–11 týdnů, dalším několikerým podškvábáním živých hus vždy po 6–7 týdnech a škubelem hus zabítych. Prodávalo se peří drané, nedrané, prachové a poloprachové, zůstávalo brkové peří a paběrky. Husy podškvábávaly *škubačky*. Draní peří bylo prací pro zimní večery, při níž se scházely sousedky a společnou práci využívaly k vyprávění a zábavě. Peří se ukládalo převážně v zásobnicích pletených ze slámy (*báň*), v dřevěných kadlubech, kameninových nádobách, cíchách a sypkách v suchu na půdě nebo v komoře. Peří a jeho části se různě označovaly: *prapor, brko, kraják, špičák, křivák, brčko, panenky*. – Husy, známé svou ostražitostí, upozorňovaly na vetřelce a houseři i husy napadali děti i dospělé osoby (syčení, štípání). – Pečená husa byla na mnoha místech v č. zemích oblíbeným jídlem o posvícení/hodech (*martinská husa*) a vánočních svátcích. Lahůdkou bylo husí sádlo a játra. – *K a c h n a d o m á c í* (kachna, kačer, kachně) byla domestikována ve střední Evropě v době bronzové a nezávisle ve vých. Asii. Všechna její plemena pocházejí z kachny divoké (*březňáčky*), rozšířené téměř v celé Euroasii a v Sev. Americe. Pouze kachna pižmová pochází z J. Ameriky. Archeologické doklady jsou velmi vzácné, neboť křehké drůbeží kosti požírali všudypřítomní psi. Židé, Egypťané a staří Řekové a Římané se o kachně domácí nezmínují. Nejstarší zmínka bývá uváděna z 1. století n. l. Na území č. zemí je kachna doložena v Pohansku (8.–9. stol.). Kachny se běžně chovaly

ve 14. stol., ale (i posléze) řídkěji než slepice a husy. V č. zemích se kachny chovaly pro maso, méně pro peří, vejce se nepožívala. Protože kachna špatně sedí, dávala se vejce vysedět pod slepice (8–10 vajec), popř. pod krůty (15–20 vajec). Ve starší době kachny snášely asi 30 vajec ročně. Jejich chov byl podobný chovu hus, vyžadovaly tekoucí nebo stojatou vodu a dokrmovaly se brambory a jádrem. V selských chovech se pro další výkrm nechovaly. Většinou se spotřebovaly v domácnosti či prodaly v nejbližším okolí. – Od 20. let 20. stol. se všeobecně rozšířil chov americké kachny pekingské, vhodné k chovu na vodě i na suchu. Při roční snášce 60–140 vajec, rychlém růstu při výkrmu a schopnosti zužitkovat i méně hodnotná statková krmiva se velmi dobře uplatnily ve 2. polovině 20. stol. v kaprokachním hospodářství. – *H o l u b d o m á c í* (holub, holubice, holoubě) vznikl zdomácněním holuba skalního, rozšířeného z pobřeží j. Anglie a z Bretaně přes j. Evropu a sev. Afriku až po velkou část j. a střední Asie. V Egyptě byl znám chov holuba od počátku 3. tisíciletí př. n. l., v Řecku a na Krétě byl nejstarším zdomácněným ptákem. V Evropě severně od Alp se začal chovat teprve ve středověku. V 16. a 17. stol. se běžně choval na panských dvorech i v selských usedlostech. Povinnost odvádět v pravidelných termínech holoubata vrchnosti mívali někdy mlynáři. V některých oblastech se chov holubů stal později oblíbenou zábavou (poskytující též maso, peníze). Holubníky byly běžným příslušenstvím zemědělských usedlostí. Ve srovnání s ostatní drůbeží byl chov holubů ještě extenzivnější, spočíval pouze v pořízení holubníků a jejich čištění. Holubí trus se cenil jako dobré hnojivo. Holubáři postupně výběrem získávali nová plemena. Dávali jim jména, která často charakterizovala vzhled a vlastnosti holuba: stavák, bublák, voláč, barevnohlávek, kaněk, pražský rejdič, rakovnický kotrlák, český stavák bělokosý (Jičínsko), káník (Prácheňsko); na Moravě byli oblíbeni *moravští pštrosi*. První holubářský klub vznikl 1903 v Praze, spolky chovatelů na různých místech, 1913 bylo ustanoveno ústředí těchto organizací, *Klub pěstitelů holubů pro Čechy, Moravu a Slezsko*. Holubi se postupně stali předmětem zájmu hl. nezemědělského obyvatelstva. – Holubi hnízdí od časného jara do pozdního podzimu. Samice snáší obvykle 2 vejce (ve 2–3 dnech) a začne sedět. Po 16–18 (21) dnech se líhnou holoubata, která za 28–30 dnů dosahují jatečné váhy (0,5–0,6 kg). Za rok vyvede samice až 10 mláďat. – K chovu d. se váže řada obyčejů a magických praktik. V t. agrární obyčeje, posvícení, svatba, Štědrý den.

Lit.: F. Bartoš: *Pověry a zvyky lidu moravského při hospodářství*. ČL 1, 1892, s. 15–21, 125–131, 228–232, 332–339; J. Král: *Holubářský cech ve Vamberce*. ČL 5, 1896, s. 52–54; A. Hajný: *Když se housata líhnou... Obyčeje a pověry z okolí Nymburka*. ČL 12, 1903, s. 284–285; K. Patka: *Chov husí na Českomoravské vysočině*. ČL 28, 1928, s. 325–327; J. Janata: *Draní*. ČL 31, 1931, s. 340–341; F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 73–74, 85; J. Hlouška: *Česká husa. (Studie jejích vlastností masových, jejího vývoje, způsobu chovu a její užitkovosti)*. Praha 1934; J. Voráček – J. Bureš a kol.: *České holubářství*. Praha 1940; J. Hlouška: *Drůbežnictví*. In: *Zemědělská abeceda*. Praha 1947, s. 698–763; E. Albert: *Ekonomika moravského zemědělství v druhé polovině 19. století I–II*. PHZL 8/9. Praha 1970; L. Loudil: *Vývoj živočišné výroby na území ČSR v období kapitalismu druhé poloviny 19. století*. In: *Kapitoly z dějin zemědělství a lesnictví. Prameny a studie 22*. Praha 1980, s. 1–142; L. Loudil: *Vývoj živočišné výroby v českých zemích v období monopolního kapitalismu (1900–1945)*. Prameny a studie 25. Praha 1983. [zt]

družba 1. nejrozšířenější označení pro hlavního svatebního funkcionáře, staršího ženatého a váženého muže, organizátora tradičních venkovských svateb v č. zemích od 17. stol. Z vývojové řady svatebního obřadu se udržela v tradiční svatbě fáze zachycená a doplněná F. J. Vavákem na základě vlastní bohaté obřadnické praxe i starších tisků (od r. 1612). Jeho spisek *Řečí na svatební služby vůbec vydané pro družby* vyšel poprvé 1802 v Kutné Hoře a potom mnohokrát, obvykle s pozměněným názvem, např. *Smlouvy aneb chvalitebné řeči pro družbu neb držitele svatby*. Hlavní osobou při svatbě, včetně námluv, byl tedy důstojný muž, často komotr ženicha, ale i poloprofesionál, zjednávaný za pevnou odměnu, s přesně vymezenými právy a povinnostmi. Z různých označení (např. *tlampač, plampač, poklampač, vejmluvčí, starosta*) v Čechách převážilo právě pojmenování d., charakteristické pův. pro severových. Čechy. Na Táborsku bylo frekventovanější pojmenování *řečník*, na Plzeňsku *faktor*, na Moravě *smlouví*. – Ve starším období byl nejdůležitějším svatebním funkcionářem *svat (starý svat, nejpoctivější host)* a jeho ženský protějšek *svatvie (starosvatka)*. Ti vykonávali vlastní svatební obřad a byli svědky církevních oddavek. V době Vavákově už svat jako obřadník vymizel. Zůstala mu jen funkce pořadatele svatby, která se propojila s funkcí prvního mládence, družby, služebníka a baviče, jehož označení se přeneslo i na hlavního funkcionáře. V Pomoraví tyto funkce zastávali

starší mládenec a jeho dívčí protějšek, starší družička. – Charakteristickým znakem d. (jak se ustálil v průběhu 18. a 19. stol.) byla výřečnost. D. působil velmi často i jako dohazovač bohatých nevěst a ženichů, jako jejich námluvčí. Účast d. při námluvách a při sepisování svatebních smluv odrážejí některá regionální pojmenování (*smluvčí*). – Dobrý d. byl znám v širokém okolí, družbovství se velmi často dědilo. V mládí se vycvičil v řečnění na svatbách jako *první mládenec*, a když se oženil a měl k tomu schopnosti, stal se z něho d. Tradičně vystupoval v obřadním oděvu: v dlouhém šosatém kabátu (*ženáč, namlouváč*), klobouku (lesklý cylindr) a vysokých botách. Za kloboukem a na klopě měl rozmarýnu s fábory, podobně se zdobila i jeho hůl; 2. označení pro prvního mládence (j. Čechy, Pomoraví); 3. označení pro svatebního mládence vůbec. V t. mládenec, námluva, svat, svatba, svatební funkcionář, svatební hostina, svatební řeči.

Lit.: F. Bartoš: *Moravská svatba*. Brno 1892; K. Fojtík: *Svatba na střední a západní Moravě v 16. a 17. století*. ČL 1965; M. Kovářová: *Z lidových zvyků Voticka. Družba – řečníci – smlouvčí – starosvatí – tlampači o svatbách dříve a dnes*. VSP 7, 1966; J. Komorovský: *Tradiční svadba u Slovanov*. Bratislava 1976. [ih]

Družební neděle, Liščí (Družbadlná, Růžebná) neděle, Družbadlnice, Chudá hůrka, Pálenec – čtvrtá postní neděle, k níž se vztahuje škála zvyků jarně novoročního období. Lat. se nazývá *Laetare* podle prvního slova introitu *Raduj se*. V tento den se pův. konalo vynášení smrti, spojované často s přinášením léta (do počátku 20. stol. např. na Hořicku), pokud se nepřesunulo na Smrtnou neděli. – Celá řada variant názvu tohoto svátku je spojena s obyčejí a obřady, které se k D. n. váží. Z církevního obyčeje svěcení zlaté růže papežem a jejího zaslání některé významné osobnosti údajně vychází pojmenování *Růžebná neděle*. Adj. *Družebná* odvozuje však již Tomáš ze Štítného od zvyku sdružování dívek ke společné přátelské svačině. Ohlas tohoto zvyku byl zaznamenán ještě v 19. stol. v Libochovicích, kde družky vodily zvolenou královnu po vsi, aby v každém domě ohlašovala jaro. Zkomolený výklad názvu D. n. podává Medlínova *Postyla* (1796), podle níž chlapci a dívky, kteří vystupují o svatbách a jiných slavnostech jako družičky a družbové, kladli na oltáře květiny ke svěcení. Označení této neděle pak jiní autoři odvozují z toho, že o D. n. chodíval družba se ženichem na námluvy (B. M. Kulda nazýval tuto zvyklost okopáváním koledy). – O D. n. pekly ženy *družbance*, koláče s několikerým

mazáním, o nichž se např. zmiňují dětské koledy 19. stol. (*Jaký je to družbanec, bez koření, bez vajec*). Chlapecký zvyk *koulení družbanců* dolů z vrchu je doložen např. koncem 19. stol. na Sedlčansku. Pro tento svátek se stala typickým i příprava jednoho z charakteristických postních pokrmů, nabobtnalého hrachu praženého na másle, *pučálky* či *pálenice* (Chodsko). Vodou, v níž byl hrách namočen, kropili lidé zrna a luštěniny, aby nebyly sněživé (Mladoboleslavsko). – Na Zbirožsku bylo ještě v 19. stol. zvykem, že rodiče věšeli o této neděli na stromy v sadě preclíky jako nadílku pro děti, kterou tam prý ztratila liška (*Liščí neděle*). Verbální spojení lišky a pečiva ve formě věnečků, které chlapci kupovali od pekařů, je doloženo i v doprovodné říkance při zvyku koulení družbanců na Sedlčansku (*Naše liška není doma, od včerejška až do dneška honí liška, honí liška z jamky do jamky*). – O D. n., která se na Chodsku nazývala *Chudou hůrkou*, ukončila přástky zábava zv. *spouštědlo*. V t. postní období. Lit.: A. N. Vlasák: *Okres Sedlčanský*. Praha 1876, s. 164; Č. Zibr: *Smrt nesem ze vsi... Pomlázka se čepejří. Veselé chvíle v životě lidu českého III*. Praha 1910, s. 38–40; M. Gatterer: *Annus liturgicus*. Innsbruck 1925. [vsch]

družička, aktivní účastnice svatby, vrstevnice či kamarádka nevěsty, která si ji vybrala v době mezi ohláškami. Počet družiček se řídil počtem mládenců. Nejdůležitější byla první (starší, přední) d.: pomáhala nevěstě i starosvatbě. Na svatbu si družičky oblékaly nejkrásnější šaty a na hlavě měly dívčí ozdobu (věnec a pártu, nebo jen věnec). Účastnily se zvaní hostů, důležitou roli měly v předvečer svatby při vití věnečků a svatebních kytic, během hostiny a při převážení nevěstiny výbavy. V t. mládenec, svatba, svatební funkcionář. [ih]

družstevnictví, sociálně ekonomické hnutí zpravidla nemajetných, popř. středních vrstev, jehož počátky se objevují v polovině 19. stol. ve Velké Británii, Francii a Německu; určitá forma svépomoci proti vykořisťování zakládáním společných podniků (družstev), jejichž členové jsou současně vlastníky i zákazníci. Členové podporují svá družstva placením členského podílu, odebíráním družstevního zboží, dodáváním surovin, ukládáním úspor atd., podle toho, čím se družstvo zabývá či jaké povinnosti svým členům ve stanovách nebo morálně ukládá. Zřizování družstev bylo upraveno zvláštními zákony. Ještě v Československu platil např. rakouský zákon z r. 1873 o výdělečných a hospodářských společenstvech. Podle něj se mohla

zřizovat družstva s ručením omezeným i neomezeným; výše členských podílů ani jejich počet nebyl zákonem upraven, ale družstvo muselo být zapsáno do *společestevního* rejstříku. Družstva se dělila do několika skupin: 1. družstva rozdělovací, která pro své členy opatřovala potraviny (spolky konzumní) nebo potřeby pro hospodářství a živnosti (nákupní sdružení rolnická a živnostenská), 2. družstva odbytová, zabývající se prodejem výrobků svých členů ve společných skladech či tržnicích, 3. družstva výrobní, jež zpracovávala suroviny svých členů v družstevních mlýnech, mlékárnách, lihovarech atd. nebo jim poskytovala zaměstnání, 4. družstva spořitelní a úvěrní, která vedla ke spojení a snažila se vzájemným ručením usnadnit a zlevnit úvěr svému členstvu (záložny, raiffeisenky, lidové banky, kampeličky), 5. družstva bytová, zabývající se stavbou rodinných domků a nájemních domů pro členy a 6. družstva pojišťovací, provozní atd., sloužící k získávání strojů, pohonu, pojišťování plodin, dobytka apod. Družstva působící v jednotlivých oborech nebo patřící jedné politické straně se sdružovala do svazů. Na formování družstev mělo vliv učení utopických socialistů R. Owena (1771–1858) a F. M. Ch. Fouriera (1772–1857) a teorie rochdaleckých průkopníků, kteří se zaměřili především na spotřební (konzumní) družstva. Ve Francii se Fourierovou zásluhou rozvíjela hl. výrobní družstva. V Německu v 50. letech 19. stol. zakládal H. Schulze-Delitzch (1808–1883) záložny k podpoře živnostenského úvěru. F. W. Raiffeisen (1818–1888) se zaměřil na vznik úvěrních pokladen pro rolníky. Na podobných zásadách začal v 60. l. zřizovat L. Luzzati (1841–1927) v Itálii lidové banky. O prosazování družstevních idejí v Čechách se v 60. a 70. l. zasloužili především F. Šimáček (1834–1885), který propagoval zakládání záložny, F. C. Kampelík (1805–1892), zakládající rolnické spořitelny a záložní spolky, a F. Chleborád (1839–1911), soustřeďující se na rozvoj konzumních a výrobních družstev. V č. zemích začala vznikat družstva koncem 40. let 19. stol. Byla označována jako potravní spolek, svépomocný spolek, podnikatelský spolek nebo konzumní spolek. Jako jeden z prvních vznikl 1847 *Erste Prager Victualien Sparverein*, založený ve stejném roce a na stejných zásadách jako *Wiener Allgemeine Hilfsverein*. Podobné spolky vznikaly i v jiných městech, např. v Liberci. Nejvíce konzumních spolků vznikalo v Rakousku 1865–1872 a pak na přelomu 80. a 90. let 19. stol. Potravní spolky měly svým členům i ostatním zá-

jemcům umožnit levnější nákup potravin díky nákupu ve velkém přímo od výrobců nebo výrobou ve vlastní režii. Vedle spolků dělnických existovaly i tovární potravní spolky a spolky pražských měšťanů, např. *Pražský spolek potravní* (založen 1862) a *Malostranský potravní spolek* (založen 1865). Nejstarším pražským potravním spolkem, na jehož činnosti se podílelo dělnictvo, byl od r. 1865 spolek *Živa* na Smíchově (zanikl 1876). 1866 vznikl v Karlíně spolek *Bratroň* (zanikl 1871). 1868 vznikl *Oul*, první podnikatelský spolek dělníků pražských, jehož cílem bylo pěstování hmotného a duševního blahobytu dělnictva. Valnou část dělnictva přivedly do Oulu materiální důvody: ceny prodávaného zboží, které spolek pořizoval z *první ruky*, tedy přímo od výrobců. Koncem r. 1868 měl Oul již 2 333 členů a zřizoval další filiálky. Vedle prodejen a vlastních pekáren zřídil Oul časem i kuchyně a jídelny. Víra v samospasitelnost svépomocného hnutí a v Chleborádovo vedení byla otřesena 1869 při stávce dělníků v Ringhoferově továrně. 1872 měl Oul svůj mlýn, dvě pekárny, výčep piva, kuchyni, závod střížní a vetešnický, vijárnu hedvábí, ústav výpomocný a záloženský, besedu, čítárnu, knihovnu, divadlo a pěvecký sbor. Některé podniky byly aktivní, ale pekárny a obchody s potravinami už měly pasivní bilanci. Svépomocné hnutí bylo koncem 60. let 19. stol. rozšířeno i v dalších oblastech. Na Karlovarsku vznikly např. konzumní spolky keramických dělníků v Horním Slavkově a Lokti (1869) a v Chodově (1872). Na Plzeňsku bylo již 1868 zřízeno *Potravní družstvo Hvězda ve Stupně*, přejmenované pak na *Potravní spolek Hvězda v Břasích*. Konzumní družstva a potravní spolky zakládali úředníci, dělníci i učitelé, ale řada těchto podniků po krátkém trvání zkrachovala pro neodborné vedení, dluhy atd., jako např. *Všeobecný potravní čili dělnický spolek v Plzni*. 1868–1869 vznikla řada konzumních spolků, např. v Horažďovicích, Merklíně, Rokycanech, Švihově, Spáleném Poříčí, Štáhlavech i jinde. Začala se projevovat nastupující krize, kterou začal Oul podobně jako řada dalších podnikatelských a svépomocných spolků pocítovat. Vzrůstala nezaměstnanost, klesala koupěschopnost členů, rostly dluhy, a proto byl 1875 Oul zlikvidován. Vedle Oulu působily i další podnikatelské spolky, např. *Podnikatelský spolek zákopníků pražských* (1870), spolky krejčovských dělníků *Ozdoba* a *Vzor* (1871) atd. Do činnosti spolků zasáhlo negativně vydání zákona o společenstvech z 9. 4. 1873, podle něhož byly konzumní spolky zařazeny do kate-

gorie obchodních podniků a byly nuceny platit vysoké daně. Zamítavé stanovisko proti svépomocným a podnikatelským spolkům i proti konzumnímu hnutí vůbec zastávala i rakouská sociální demokracie, a to až do konce 90. let 19. stol., i když už v řadě států (např. v Anglii a Belgii) docházelo od 80. l. k novému rozvoji dělnických konzumů a družstev, ale ne již na podnikatelské a svépomocné bázi. Přesto nastala v 90. l. nová vlna zakládání dělnických konzumních i výrobních družstev v Čechách i na Moravě, vzniklo např. *Svépomocné sdružení dělníků českých* (1885), *První výrobní družstvo pekařské v Praze* (1890), *Výrobní družstvo dělnické pekárny v Praze* (1897), *První potravní a konzumní spolek Pokrok* (1898), v Nýřanech 1892 potravní spolek *Pokrok*, na nějž navázala 1902 *Svornost*, v Tlučné 1897 *Volnost* a v Kaznějově 1898 *Vpřed*. 1901 vzniklo *Potravní skladiště zřízenců c. k. státních drah v Plzni* (pozdější *Železniční konzumní družstvo v Plzni*), v Klatovech byly o rok později zřízeny *Dělnické pekárny*. V pozdějších letech vznikaly konzumní spolky i v Božkově, Blatnici a Zbúchu. Družstevní hnutí využívala sociální demokracie k získávání nových členů. Na 8. sjezdu sociální demokracie 13. 8. 1907 byla přijata rezoluce prohláující d. za součást dělnického programu. 1908 bylo založen *Ústřední svaz družstev*. Konzumní spolky sehrály důležitou úlohu při zásobování obyvatelstva za 1. světové války. Drobná konzumní družstva se spojovala a 1. 9. 1918 tak vzniklo např. *Západočeské konzumní družstvo v Plzni* (ZKD). 1919 se k němu připojil i konzum Škodových závodů a konzumní spolek zaměstnanců Západočeského báňského akciového spolku a *Chodské konzumní družstvo v Domažlicích*. Součástí ZKD bylo i výrobní oddělení, *Západočeské řeznicko-uzenářské družstvo v Plzni*, které se 1924 osamostatnilo, ale nadále se ZKD spolupracovalo. ZKD patřilo mezi největší konzumní družstva v ČSR před 2. světovou válkou. Ve 30. l. mu patřilo 345 prodejen a mělo 54 000 členů. Konzumní spolek *Budoucnost* z Moravské Ostravy měl počátkem 30. l. 62 799 členů. Na přelomu 20. a 30. l. bylo v ČSR 3 899 kempeliček se 423 498 členy a vkladem 1 787 408 000 Kč, 1 501 založen s 589 040 členy a vkladem ve výši 5 869 984 000 Kč, zemědělských družstev 2 353, živnostenských 1 261, konzumních 1 014, stavebních a bytových 1 151 a různých dalších 55. Družstva byla rozdělena do 54 svazů. K nejvýznamnějším svazům patřily *Ústřední jednota hospodářských družstev v Praze* (2 455 kempeliček a zemědělských druž-

stev), *Ústřední svaz českých družstev* (1 373 konzumních a jiných družstev s 556 749 členy) a *Verband deutscher Wirtschaftsgenossenschaften* (239 konzumních a jiných družstev s 284 536 členy). Na území republiky rozvíjela svoji činnost i družstva národnostních menšin: německá, polská, maďarská a rusínská, z nichž mnohá si vytvářela i vlastní svazy a ústředny. Podle stavu k 1. 1. 1938 existovalo celkem 47 družstevních svazů zemědělských, např. vedle již zmíněné *Ústřední jednoty hospodářských družstev* v Praze také *Brnosvaz*, ústřední svaz českých hospodářských družstev v Československé republice v Brně, *Zentralverband der deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaften Mährens, Schlesiens und Slowakei* v Brně, *Zwiazek spółdzielni Polskich* v Českém Těšíně, *Ústřední družstvo* v Bratislavě, *Krajevnyj Družestvennyj Sojuz* v Užhorodě atd., 15 družstevních svazů a ústředí dělnických, 11 živnostenských a 10 občanských, např. *Jednota* založen v Praze, *Zentralverband deutscher Baugenossenschaften in der Tschechoslowakische Republik* v Opavě, *Svaz židovských družstev v republice Československé* v Košicích atd. Po 2. světové válce vznikla myšlenka ustavení centrály sjednoceného družstevního hnutí, kterou prosazovali komunisté, sociální demokraté i národní socialisté. V květnu 1945 byly položeny základy pro vytvoření *Ústřední rady družstev* (ÚRD). V srpnu připravila zvláštní komise zákon o ÚRD, který však byl schválen až 24. 7. 1948, kdy se ÚRD stala vrcholovou organizací sjednoceného d., soustřeďovala a organizovala všechna družstva, jejichž členství v ÚRD bylo povinné. Na Slovensku působila *Slovenská rada družstiev* jako oblastní orgán ÚRD. Družstva byla postupně zbavována podnikatelské aktivity a etatizována. Zanikla družstva úvěrní a peněžní, kulturní, živnostenská i řada zemědělských. Narostl sektor spotřebního družstva a vznikl nový typ výrobních zemědělských družstev: v Čechách *Jednotná zemědělská družstva* a na Slovensku *Jednotná rolnícka družstva*. 1950 zasáhla do chodu spotřebních družstev socializace obchodu, kdy v každém okrese vzniklo okresní spotřební družstvo *Jednota*. Tato událost znamenala konec družstev s tradicí, jako např. *Včely-Bratrství* v Praze, ZKD v Plzni či *Budoucnosti* v Žilině. Další reorganizace družstev proběhla 1952, kdy byl ustaven *Ústřední svaz spotřebních družstev* v Praze a *Slovenský svaz spotřebních družstiev* v Bratislavě. Situace spotřebních družstev se zlepšila až 1964, kdy docházelo ke snahám o oživení spotřebních družstev, jejichž provozy začaly soutěžit

se státním obchodem. V květnu 1968 byl schválen *Akční program spotřebního družstevnictví*, který byl souhrnnou koncepcí činnosti spotřebního d. a jeho poslání v demokratické společnosti se začínajícím tržním hospodářstvím. Srpnové události však uskutečňování akčního programu přerušily. Potřebné podmínky pro činnost spotřebních družstev byly znovu nastoleny až po 17. 11. 1989, kdy začala cesta k demokratickému vývoji společnosti. 1990 byly federálním shromážděním přijaty zákon č. 162/1990 Sb., o zemědělském d. a zákon č. 176/1990 Sb., o bytovém, spotřebním, výrobním a jiném d., které nově upravily vznik a činnost d. K 31. 12. 1990 existovalo v ČSFR celkem 4 657 družstev se 4 980 096 členy. V ČR působilo 73 družstev spotřebních, 380 výrobních, 267 bytových, 22 sdružených v *Meziodvětvovém svazu*, 1 041 zemědělských a 1 336 ostatních, neorganizovaných ve svazech.

Lit.: F. Knarek: *Die Entwicklung der Consumvereine in Oesterreich. Soziale Verwaltung in Oesterreich am Ende des 19. Jahrhunderts I/3*. Wien – Leipzig 1900; J. Šach – J. Štěpán: *Čtyřicet let práce a svépomoci*. Praha 1937; M. Větvicka – V. Šorm: *Dějiny družstevního hnutí*. Praha 1959; J. Štátná: *Pražské dělnické spolky ve druhé polovině 19. století*. Etnografie dělnictva 6. Praha 1975, s. 4–77; ZV-N, 1990; *Vývoj družstevnictví na území ČSFR*. Praha 1992. [vli]

Opracování dřeváku pořizem

dřeváky, blbouni, holoubata, holubi, hřibata, kleňáky, kudláky – celodřevěná obuv dlabaná z jednoho kusu dřeva (borovice, olše, topol, vrba, buk). Běžná součást lidového oděvu ve značné části Evropy. V českém prostředí se d. nestaly součástí svátečního kroje. Jako všední pracovní obuv zanikly na přelomu 19. a 20. stol. Regionální rozšíření dřeváků pokrývá hl. západní část č. zemí. Významná výrobní centra dřevěnkářství, pracující i pro

export, byla situována v jihozápadním pohraničí (z velké části produkce obyvatelstva německé národnosti) a na Českomoravské vrchovině. D. byly oblíbeným druhem obuvi, cenově dostupným a praktickým. Doklady ze 16. a 17. stol. se zmiňují o jejich užívání i u chudších sociálních vrstev ve městě. Ve venkovském prostředí byly d. celoroční obuví, nošenou v létě naboso, v zimě na punčochy, popř. se vystýlaly slámou. Vzhledem k užitkové funkci byly zdobeny minimálně, jednoduchou řezbou nebo vypalováním, výjimečně malováním. Mladší formu představovaly polodřeváky (*cukle, dřevěňky, mejšlata, mejšle, pantofle, poddělávky, trepky*), obuv s dřevěnou podešví a koženým nebo textilním svrškem ve formě pásku nebo kapsy. Obouvaly se často na boty. V Čechách byly užívány ještě koncem 20. století.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny kroje v zemích českých od počátku století XV. až po dobu bělohorské bitvy*. Praha 1893, s. 97–98, 163; J. Blau: *Böhmerwälder Hausindustrie und Volkskunst I*. Praha 1917, s. 235–243; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 22–23; L. Baran: *Staré formy dřevěné obuvi v Čechách a na Moravě*. ČL 42, 1955, s. 242–252. [iš]

dřevařství, zaměstnání zahrnující těžbu a dopravu dřeva. Rozvinulo se v horských oblastech bohatých na lesy, kde přispívalo k obživě obyvatelstva (*dřevěný chleba*). Přírodní podmínky (lesy, splavné řeky)

formovaly hlavní dřevařské oblasti č. zemí: Šumavu a další česká pohraniční pohoří, Českomoravskou a Dražanskou vrchovinu, Jeseníky, karpatská pohoří. – Znalost dřevozpracovatelských technik byla původně spojena se zemědělstvím (klučení lesa, stavba domu, výroba nářadí). Jako samostatná profese se d. zformovalo ve středověku vzhledem k potřebám průmyslových výrob

(hornictví, hutnictví, sklářství). Část dřevařských prací vykonávali poddaní v rámci robotních povinností. Od počátku novověku vznikají v horských oblastech v důsledku dřevařské a plavecké kolonizace samostatné osady; na schwarzenberských panstvích (Šumava, Pošumaví), kde jsou zakládány na přelomu 18. a 19. stol., mají charakter dlouhých řadových vsí. V 19. stol. se d. stalo v horských oblastech hlavním (celoročním) zaměstnáním lesních dělníků nebo doplňkovým zaměstnáním drobných zemědělců, u nichž mělo jen sezonní charakter, omezený na dobu vegetačního klidu. – Práce v lese sestávala z těžby, dopravy a z prací na kulturách.

Základními dřevařskými pracemi bylo kácení (*stínání*) stromů, jejich osekávání (*rubání*), odkůrování, řezání, štípání a přibližování kulatiny ke komunikacím. Dlouho se udržovaly jednoduché nástroje jako sekera (na štípání také *pantok*), dřevěná palice (*brč* ze samorostu), dřevěný a železný klín, manipulační kůl (*capina*, *zápora*) a loupač kůry (*šupák*, *škrabák*, *lupák*). Od 18. stol. nastupují pily (*obloukovka*, *břichatka*), jež znamenaly změny v organizaci práce. Pracovalo se ve skupinách po dvou či čtyřech dřevorubcích (Šumava). Na Žďársku v 1. polovině 20. stol. dřevaři pracovali ve dvou, výjimečně ve třech (třetí pracovník osekával

větve). Očištěné kmeny se dopravovaly z místa těžby celé nebo rozřezané a rozštípané podle dalšího užití. Jen pro uhlíře a šindeláře se dřevo nechávalo na místě. Přibližování kulatiny k cestám (vytahování, stahování) se provádělo koňským potahem nebo spouštěním po *splazech* (úzká koryta); metrové dříví se dopravovalo v zimě na saních. Z lesních skladišť se dřevo dále transportovalo po cestě k vodě (plavení) a na železnici. – Práce na lesních kulturách byla většinou záležitostí žen a dětí. Lidově se nazývala *chodit na lásku*, protože se pův. nehonorovala a byla kompenzována možností jít do lesa na trávu a dřevo. Na Žďársku se smělo chodit na dřevo dvakrát týdně, v úterý a v pátek. Nosilo se domů na zádech v krosnách. Na povolení se v lese hrabalo listí a jehličí, sloužící při nedostatku slámy jako stelivo pod dobytek. – Na přelomu 19. a 20. stol. nahradily starší způsob (*holorub*) modernější formy těžby (maloplošné, pásové). Po r. 1945 se uplatňuje regulovaná těžba. Lesní práce ulehčují motorové pily a různé nakládací mechanismy, dopravu zajišťují traktory a nákladní automobily. V. t. dopravní prostředky.

Lit.: J. F. Hruška: *Chodský dřevorubec a jeho práce*. ČL 6, 1897, s. 446–455; A. Zámečník: *Dřevařství na Valašsku*. SMSVM 1907, č. 13, s. 48–54; J. E. Chadt: *Dějiny lesů a lesnictví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Písek 1914; L. Kunz: *Jak hory živily lidi na Rajnochovsku*. NVal 13, 1950, s. 49–57; B. Četyna: *Názvoslovní dřevařů v Trojanovicích pod Radhoštěm*. Val. 1, 1952, s. 67–68; O. Skalníková: *Příspěvek k poznání některých technik dřevařské práce na Žďársku*. ČL 41, 1954, s. 79–84; R. Jeřábek: *Plavení polenového dříví v moravskoslezských Beskydech*. RZ 11, 1961, s. 44–49; V. Vondruška: *Život staré Šumavy*. Plzeň 1989, s. 67–93. [mv]

dřevěné stavby, obytné, hospodářské, technické a sakrální budovy postavené převážně ze dřeva, a to v pletené, hrázděné, krčkové, drážkové nebo roubené konstrukci. V č. zemích se v lidovém stavitelství uplatnilo nejvíce roubení, doložené už z konce 1. tisíciletí. Ve středověku však byly značně rozšířeny stavby s vyplétanými stěnami, jak ukazují dobová vyobrazení vesnic (např. v cestopisu J. Mandevilla, před r. 1420). Pletená technika se vzácně dochovala už jen v dýmnících, štítech a plotech. Drážková konstrukce se v tradiční zástavbě objevuje jen zřídka a spíše jako doplňková. Dům s hrázděnou konstrukcí, šířený ve venkovském prostředí v severozáp. a sev. Čechách od konce středověku, je spojen spíše se stavební tradicí sudetských Němců, zatímco krčkové stavby, budované od

19. stol. v podhůří Krkonoš a Orlických hor, obývaly nezámožné vrstvy obyvatel. Dominantní postavení v č. zemích měl od konce středověku až do poloviny 19. stol. roubený dům, a to nejen na venkově, ale i v menších městech (nálezy roubených měšťanských světnic pod nánosem omítky, zbytky roubené zástavby v městečkách severových. Čech a do počátku 20. stol. také na severových. Moravě). Roubený dům (stejně jako hrázděný) se po zrušení nevolnictví (1781) poměrně rychle krajově diferencoval zejm. výzdobou lomenice, současně však také začal ustupovat zdívu. Výzdobu domu zvýrazňovala též okna s barokním a klasicistním ostěním, malované okenice, bohatě skládané dveře v kamenných portálech nebo dřevěných překladech s vročením, iniciálami apod. K tomu přistupují další architektonické prvky, jako podstávka, pavlač, podlomení, kabínice s makovicí, v horských oblastech (zvl. v sev. Čechách) zdobné obkládání stěn šindelem, prkny, břidlicí. V celé výzdobě roubeného domu se odráží rukopis tesařského mistra. Jednotlivým prvkem nejen dřevěné, ale lidové architektury vůbec je v č. zemích půdorys trojdielného domu. – Zvlášť významné postavení mezi d. s. mají kostely, ale také technické stavby jako mlýny, valchy aj. – K dramatickému úbytku d. s. došlo ve 20. stol., zvl. v jeho 2. polovině. Na konci 20. stol. se roubené stavby dochovaly ve větším měřítku jen v horských a podhorských oblastech, především v severových. Čechách, zatímco podle map stabilního katastru byly v l. 1827–1843 ještě zastoupeny na většině území Čech, Moravy a Slezska. D. s. zanikaly postupně nejprve ve městech, pak zámožní sedláci vyzdívali své statky (začínalo se zpravidla u černé kuchyně a síně, následovaly chlévy, komora a obvykle až nakonec přišla na řadu světnice) a chalupy se i nadále budovaly ze dřeva, jinde nová zděná výstavba zasáhla farní obec, zatímco osada zůstala dřevěná. Z map stabilního katastru vyplývá, že zdívu nejdéle odolávaly stodoly, i když právě ony byly nejčastěji obětí požárů. V t. dřevěný kostel.

Lit.: J. Šolc – J. V. Scheybal: *Lidové stavby v Pojizeří*. Liberec 1961; V. Frolec: *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno 1974; V. Mencl: *Lidová architektura v Československu*. Praha 1980; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991.

[jv]

dřevěný kostel, specifický typ sakrální architektury, obvykle v roubené konstrukci, který úzce souvisí s lidovou stavební tradicí. Vzhledem k významu a poslání kostelů

a sakrálních staveb preferovala církev zděné stavby. V místech, kde k výstavbě kamenného kostela nebyly podmínky, církev tolerovala stavbu d. k. do doby, než bude možno vybudovat kostel zděný. Dřevěné byly pův. mnohé středověké městské i vesnické kostely, přičemž dobové prameny se o nich zmiňují jako o provizoriích. D. k. byl poté nahrazován zděným, zejm. v době příhodných ekonomických podmínek, po požáru původní dřevěné stavby apod. Určitá vlna výstavby dřevěných kostelů byla rovněž průvodním projevem reformace i počáteční fáze protireformace, kdy po zničující třicetileté válce bylo v poměrně krátkém období zapotřebí obnovit síť farních kostelů. Dřevěné kostely se přitom budovaly zejm. v lesnatějších oblastech s dostatkem stavebního dříví. – Z nemalého počtu dřevěných kostelů v č. zemích se do konce 20. stol. dochovalo na 50 objektů. V jejich výstavbě se prolínají prvky domácí stavební tradice s architektonickými požadavky církevního univerzalizmu. Současně se na nich odrážejí také slohové prvky, i když často s určitým zpožděním a v omezeném rozsahu, jaký umožňuje dřevo. Nejsilněji se v architektuře d. k. projevila gotika, která prosadila jednoduchou stavbu s obdélnou lodí, pravoúhle nebo polygonálně zakončeným kněžištěm a vysokou sedlovou střechou s věží nebo častěji se samostatně stojící dřevěnou zvonici, která se však mnohdy objevuje i jako doplněk kostelů zděných. Pozdně gotické prvky se uplatnily také v konstrukci ostění oken a dveří (sedlové portálky). Stropy těchto kostelů bývají ploché, z trámů a prken vymalovaných barevným rostlinným či geometrickým ornamentem. Výzdobu a vybavení d. k. ovlivnila renesance i baroko. – Stavební dřevo se k výstavbě d. k. připravovalo z kme-

nů jehličnatých stromů, ojediněle i z tvrdého dřeva (ve středním Polabí z *trhanic*, mohutných štípaných desek z dubových trámů). Roubené stěny se často svíse pobíjely prkny, šindelem, břidlicí, později se omítaly (*dávaly do kožichu*), aby byly chráněny před požárem a připodobnily se ke kostelům zděným: např. roubený filiální kostel sv. Václava v Měníku (Královéhradecko) z doby kolem r. 1686, trojlodní, s trojboce uzavřeným kněžištěm, šindelová střecha na západní straně sedlového tvaru s podlomenicí, nad kněžištěm s valbou, od počátku 19. stol. vně i uvnitř omítnutý, opodál kostela dřevěná zvonice z r. 1689; roubený filiální kostel sv. Markéty ve Vysočanech (Královéhradecko) z roku 1670, rovněž trojlodní, šindelová střecha na západní straně sedlového tvaru s podlomením, nad kněžištěm s valbou, *v kožichu* od 19. stol., opodál dřevěná zvonice; z *trhanic* roubený filiální kostel sv. Václava v Kozojedech (Jičínsko) z r. 1689, jednolodní, s trojboce uzavřeným kněžištěm, valbová šindelová střecha nese sanktusní vížku, od počátku 19. stol. *v kožichu*, opodál zvonice z r. 1612. – Vedle roubení se při stavbě d. k. uplatňovaly i jiné konstrukce, zejm. drážková, zachovaná u kostelních ochozů, přístavků nebo předsíní. Střecha d. k. i kostelů polodřevěných a jejich věží se pokrývala šindelem. – Z urbanistického hlediska zaujímal sice d. k. výsadní postavení, nebýval však tak výraznou dominantou obce jako zděný chrám v jejím centru: stával totiž (pravděpodobně z protipožárních důvodů) zpravidla excentricky na návrší nebo na okraji vesnice, často byl nápadně izolován od okolní zástavby a ztrácel se mezi vzrostlými stromy. Podobně jako zděné kostely, bývají i dřevěné ohrazeny a obklopeny hřbitovem. – Z hlediska geografického rozšíření se dřevěné kostely na konci 20. stol. nacházejí jen na sev. a vých. Moravě, ve Slezsku, v severových. a vých. Čechách. Dále na západě, stejně jako na jihu Čech se již nedochovaly. Nelze se s nimi setkat ani v záp. Evropě, dokonce ani v alpských zemích, kde byla tradice dřevěných staveb (nikoliv však sakrálních) živá ještě v 19. stol. Jádra výskytu dřevěných kostelů leží především v karpatském oblouku a v přilehlých oblastech, dále ve vých. Evropě a ve Skandinávii. Skandinávské *stavkirche* (tj. stožárové kostely sloupové konstrukce s panelovou výplní) se však především konstrukčně liší od středoa jihovýchodoevropských dřevěných kostelů, často budovaných v roubené konstrukci; výjimkou je d. k. v Bílé (Frýdecko-Místeko) z r. 1875, konstrukčně korespondující se skandinávským typem. Souvislejší pásmo dřevěných a polodřevěných kostelů postupuje tedy z východu do sev. Čech, kde

končí. Dřevěné kostely jsou hojně rozšířeny např. v sousedním Polsku a na Slovensku s výjimkou jižní nížinné části země. V Německu se nachází již jen jeden roubený kostel ve Sprowje (Sprey) na území střední Lužice (protestantský kostel sv. Martina ze 3. třetiny 18. stol.). Zvláště v Hesensku se však zachovaly hrázděné kostely i kaple, které se v č. zemích vyskytují jen ojediněle v oblastech domu s hrázděnou konstrukcí, tedy v sev. a severozáp. Čechách: např. hrázděný kostelík Bičování Krista v Hájích (Chebsko), rozšířený 1790 z původní kaple pocházející z r. 1750, zbořen po r. 1950; raně barokní hrázděný kostel sv. Václava z 2. poloviny 17. stol. na předměstí v Žatci; kostel sv. Petra s hrázděným štítem z doby kolem r. 1300 východně od Střebra v býv. obci Doubrava zaniklé v 15. stol.; z malé části hrázděný hřbitovní kostel Všem svatých v Jáchymově, založený asi 1533. V raném středověku se celodřevěné kostely stavěly i na západ od Čech (základy dřevěných svatyní v deltě Rýna z 8. stol.; pozůstatky kostela sloupové konstrukce v Essexu z 11. stol. ad.). Územím č. zemí tedy probíhá z kulturněhistorického hlediska významná hranice rozšíření dřevěných kostelů. – Soupisy dřevěných a polodřevěných kostelů a kaplí z území České republiky obsahují 366 lokalit, z nichž se k r. 1995 dochovalo 60 objektů, z toho 8 kaplí. Nejstarší dochovaný d. k. v ČR je hřbitovní kostel Nanebevzetí Panny Marie v Broumově, vybudovaný v letech 1450–1451 (stěny kostela tvoří trámová kostra na dubovém prahu, vyztužená paždíky a vzpěrami, z vnitřní i vnější strany je svíslé překryta prkny s lištami; prahový trám je usazen na zděné podezdívce). K rozkvětu dřevěné sakrální architektury došlo v 16. stol. hl. zásluhou protestantských stavebníků. Z těchto dob pochází např. d. k. sv. Ondřeje apoštola v Hodslavicích z r. 1551, jehož vertikality zvýrazňuje svíslé bednění srubu a šídlovitá vížka; triumfální oblouk nad kněžištěm, neuměle provedený ve dřevě podle gotického lomeného oblouku, prozrazuje lidového tvůrce. Typ jednolodního gotického kostela se v podstatě ani tehdy nezměnil a diferenciací mezi katolickým a evangelickým kostelem se projevovale ve vybavení interiéru. Jednoduchá loď evangelických kostelů ze 16. stol. se často upravovala přístavbou bočních literátských tribun, jež vznikaly s rozšířením sborového zpěvu: kostel sv. Jana Křtitele ve Slavoňově na Náchodsku z r. 1553; filiální kostel sv. Martina v Žárově (Šumpersko) z r. 1610; filiální kostel sv. Michaela Archanđela v Maršíkově (Šumpersko) z r. 1609, který je příkladnou ukázkou přínosu renesance k vývoji jednolodního d. k. podélného typu.

Z počátku 16. stol. pocházel také např. d. k. sv. Mikuláše v Tiché u Frenštátu p. Radhoštěm, který vyhořel zásahem blesku 1965 (roubený, jednolodní, s pravouhlým závěrem, s ochozem, se strmou střechou a s věží ze 17. stol.). – Vedle těchto kostelů, jež byly za protireformace změněny v katolické, je z ikonografických dokladů známa řada jednoduchých, většinou utrakvisticky postavených modliteben v duchu lidové architektury (např. utrakvistický kostel na vrchu Orebu u Třebechovic z r. 1528, zbořený 1826). – Baroko se zapsalo do vývoje dřevěných kostelů přístavbou ochozu, často i sakristie, která u starších kostelů někde chyběla, či výstavbou rozložitě zvonicí ukončené barokní cibulí. Zajímavou ukázkou přestavby pův. jednolodního kostela do barokní podoby je filiální kostel Nanebevstoupení Páně v Dolních Marklovicích (Karvinsko) z l. 1752–1754 nebo kostel Panny Marie Sněžné ve Velkých Karlovicích (Vsetínsko), vybudovaný na půdorysu řeckého kříže v l. 1752–1754 (centrální barokní stavba se zvoničkou pro dva zvony nad šindelovou střechou). – Výstavba dřevěných kostelů doznívá v č. zemích v 18. stol. K zániku dřevěné církevní architektury přispěl také toleranční patent z r. 1781, po jehož vydání i evangelici započali s výstavbou zděných kostelů. Ojedinělou dochovanou ukázkou tolerančního d. k. s letopočtem 1783 je kostel ve Velké Lhotě na Valašsku: byl postaven jako hraněný srub s mansardovou střechou krytou šindelem, jednolodní, s krytým ochozem podél jedné kratší a jedné delší stěny, v nichž jsou dveře;

sakristie byla postavena proti hlavnímu vchodu. V kostele, který je uvnitř obílen, zaujme polygonální polychromovaná katedelna a dřevěná empora vestavěná 1787; lavice dříve nahrazovaly stesané klády. – Ve 20. a 30. letech 20. stol. bylo z východu převezeno do č. zemí za účelem záchrany a nového využití celkem šest dřevěných kostelů: čtyři do Čech (Dobříkov, pův. řeckokatolický kostel ve Velké Kopani na Ukrajině z r. 1679; Hradec Králové, pův. pravoslavný kostelík sv. Mikuláše ve východoslovenské Malé Polané z l. 1502–1510; Nová Paka, pův. řeckokatolický kostel ve Smrečanech z 18. stol.; Praha, Petřínské sady, Zahrada Kinských, pův. d. k. sv. Michaila v Medvedovcích u Mukačeva z 18. stol.) a dva na Moravu (Blansko, pův. byl postaven v obci Nyžnje Selyšče počátkem 17. stol.; Kunčice p. Ondřejníkem, pův. řeckokatolický d. k. sv. Michaila v obci Hlynjanec na Ukrajině asi z konce 17. stol.). S výjimkou dřevěných kostelů v Dobříkově (Orlickoústecko) a v Blansku, v jejichž půdorysu se silně odrazil vliv gotiky, působí tyto kostely v č. zemích z architektonického hlediska cizorodě. Byly totiž vybudovány v duchu východní stavební tradice dřevěné sakrální architektury (vycházející z byzantských předloh) a k liturgii řeckokatolické nebo pravoslavné církve. Na rozdíl od římskokatolických kostelů západního typu se tyto kostely skládají ze tří odstupňovaných, ve srubové konstrukci postavených těles, z nichž každé je ve vrcholu zakončeno

kulovitou bání; průčelní kubus kostela přechází ve věž s lucernou. – Dřevěné kostely představují vrcholné projevy v oblasti dřevěné architektury. I když tesaři použili při stavbě d. k. téže techniky jako při stavbě obydlí, byla sakrální stavba vždy náročnější, a to jak v prostorovém řešení, tak i v tektonice a v umělecké výzdobě. Ta spočívá také v ornamentální i rostlinné polychromii a v malbě biblických výjevů na stěnách a stropě. Součástí dřevěných kostelů bývaly i umělecky hodnotné inventáře. – S dřevěnými kostely architektonicky často úzce souvisejí kostely polodřevěné, z nichž nejznámější je gotický kostel sv. Bartoloměje v Kočí u Chrudimi z r. 1397 s mohutnou dřevěnou zvonicí v průčelí (1666) a dřevěným krytým mostem z r. 1721. V. t. kostel, lidová architektura.

Lit.: A. Podlaha: *Bývalý dřevěný kostel na „Orebě“ u Třebechovic*. ČL 13, 1904, s. 23–26; Č. Zbrt: *Dřevěné kostelíky v zemích československých a na Podkarpatské Rusi*. ČL 24, 1924, s. 327–338; V. Mencl: *Dřevěné kostelní stavby v zemích českých*. Praha 1927; B. Vavroušek – Z. Wirth: *Kostel na dědině a v městečku*. Praha 1929; V. Sičynský: *Dřevěné stavby v karpatské oblasti*. Praha 1940; J. Pavelka: *Hodslavický kostelík a jeho umělecké památky*. In: Sborník Palackého rodná obec. Hodslavice 1948; Z. Boháč: *Postup osídlení středního Povltaví podle stáří církevních staveb*. SVPP 9, 1968, s. 53–81; J. Velská: *Dřevěné kostely v okolí Frýdku-Místku*. Frýdek-Místek 1969; R. Brykowski: *Z problematyki badań nad drewnianą architekturą sakralną w Karpatach – typy architektoniczne cerkwi i ich rozmieszczenie*. In: Eudové staviteľstvo v karpatskej oblasti. Bratislava 1974, s. 251–273; V. Mayer: *Holzkirchen. Neuentdeckte Baukultur in Böhmen, Mähren, Schlesien und der Slowakei*. Wien 1986; J. Langer: *Dřevěný kostel v Bílé a původ jeho konstrukce*. ČL 79, 1992, s. 471–479 (suplement); K. Kuča: *Regionálna architektúra venkovských kostelů v českých zemích*. MVP 32, 1994, s. 193–232; J. Vařeka – A. Plessingerová: *Dřevěné kostely, kaple a zvonice v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. In: Etnológia a kultúrne dedičstvo. Bratislava 2001, s. 117–128; R. Jeřábek: *Venkovské sakrální stavby – lidové či nelidové?* NR 9, 1999, s. 29–36. [jv]

dřevo, hmota organického původu vytvořená při druhotném tloustnutí dřevin. Je to jedna ze základních surovin tradiční lidové kultury, používaná jako stavební materiál, krytina, k výrobě zemědělského nářadí, nástrojů a jednoduchých strojů, nádobí, nábytku a dopravních prostředků. V horských oblastech práce se d. v lese a jeho další zpracování přispívaly k obživě většiny obyvatelstva. – Zpracovávaly se téměř

všechny druhy dřevin lesních i ovocných. Původní lesní dřeviny rostoucí v č. zemích se dělí na: a) dřeviny jehličnaté (smrk ztepilý, borovice lesní, jedle bělokora, modřín opadavý, jalovec obecný, tis červený); b) dřeviny listnaté (buk lesní, dub letní, dub zimní, javor klen, jasan ztepilý, habr obecný, jilm habrolistý, lípa srdčitá, bříza bradavičná, olše lepkavá, olše šedá, jeřáb obecný). K volně rostoucím dřevinám náleží topol bílý (linda) a černý, topol osika, vrba jíva, kaštanovník, akát (trnovník). Z ovocných stromů se zpracovávalo d. švestky pravé (slívy, blumy), třešně ptačí a obecné, hrušně obecné, jabloně lesní a ořešáku vlašského. – Struktura d., tj. hustota a tvrdost, určovala jeho technické vlastnosti (pevnost, pružnost, štěpnost), a tím další zpracování a užití. Podle stupně tvrdosti se rozlišuje d.: a) velmi měkké (smrk, borovice, jedle, topol, vrba, lípa); b) měkké (modřín, olše, bříza, jalovec, jíva); c) středně tvrdé (kaštan, jilm, líska); d) tvrdé (tis, dub, ořešák, jeřáb, javor, klen, jabloň, jasan, buk, hruška, švestka, třešeň, akát, habr); e) velmi tvrdé (dřín, dub pýřitý, zimoztráz). – Výchozím předpokladem rukodělného zpracování d. bylo jeho dělení příčné (přes vlákno) a podélné (po vlákně), prováděné sekerou nebo pilou. Dalšími pracovními postupy bylo tvarování, dlabání, vrtání a povrchová úprava, popř. dekorování. Mezi výzdobné techniky, které se v lidovém prostředí uplatnily, náleží rytí, řezba, profilace, vylévání a vybíjení kovem, okrajově nabíjení cvočků, užití razidel, vypalování a jednoduchá intarzie perletí. – Základní nástroje užívané k opracování d. byly sekerá (*pantok*), klín, palice, pila, nůž, poříz, skoble, kopačka, dláto, vrták a hoblík. Materiál se štípal a přisekával

na špalku (*klátu*), k jeho upevnění během dalšího opracování sloužila strouhací stolice (*stryc, dědek*). Nejstarším užívaným jednoduchým strojem byl soustruh, a to pružinový (starší) a šlapací. – Podle techniky zpracování lze dřevěné výrobky rozdělit na: 1. práce z bloku, z minimálně opracovaného kusu kmene, větve nebo kořene. Patří sem: a) výrobky ze samostatných tvarů a křivin, které sloužily v zemědělském hospodářství jako hřídele a kleče k oradlům, oje a žebřiny k vozům, sanice k saním, jařma pro zápřah dobytka, různé nářadí (kosiska, hrabice, vidle, palice), násady, ostrve na sušení sena a obilí a jako stoličky k naklepávání kosa a srpů. V domácnosti se užívaly samorostové sedačky a lavice, závěsné háky, poličky, kuchyňské kvedlačky (*švrláky*) a vijáky na přípravu tkalcovské osnovy. Předměty osobní potřeby (dýmky, hole, bičičště), zhotovované ze samorostu, sloužily zároveň k reprezentaci majitele, proto bohatě členitý samorost byl dále dotvářen, např. řezbou. Ze samorostu se zhotovovaly také hračky (figurky, zvířátka, *mátoby*, abstraktní pohádkové bytosti). Úprava samorostu byla prováděna jednoduchým zásahem (štípáním, řezáním, strouháním) a základními pracovními nástroji (sekerá, pila, poříz, nůž); b) výrobky z dutin, vzniklých vyhnitím kmene a dotvořením dlabáním. Sloužily jako výztuže studánek, zásobnice na obilí (*kadluby*), různé mírky a salašnické nádoby. Pokud neměly samorostlé dno, bylo vsazeno do drážky na vnitřní straně pláště. Jde o výrobky charakteristické pro karpatskou kulturu. Obdobně se zhotovovaly také včelí úly (*kláty*), stoupy na tlučení viktualíí a toulce na brousek (*krbiky*). Poněkud jinou technologií, vrtáním a vypalováním, se zhotovovaly nevelké dutiny v kmenech stromů, které pak sloužily k vodoinstalačním pracím (dřevěné potrubí, pumpa na vodu). Drobné otvory v troubelích (*třeškách*) dýmek se vypalovaly žhavým drátem; c) výrobky korytářské, jako koryta, troky, necky a okříny, dlabané z půlky kmene. Menší korytka a necičky sloužily k zadělávání těsta. V minulosti rozšířená výroba se pěstovala pro vlastní potřebu, nebo jako specializovaná domácí výroba. Výrobci koryt byli často Romové; d) výrobky řezbářské, z estetického hlediska nejdokonalejší forma opracování (nejen) dřevěného bloku. Ze samorostu vznikaly řezbou jednoduché figurky, např. na Valašsku. Plochá ornamentální řezba se objevuje na přeslicích, roubících na vázání obilí, mandlovacích deskách a jiných předmětech, které se dávaly darem nebo byly symbolem určité profese či úřadu (pastýřské

biče, rychtářská práva). Figurální motivy se objevují na artefaktech spojených s křesťanskou vírou, na hřbitovních a polních křížích. Řezba provází i předměty, u nichž se předpokládala delší životnost nebo plnily reprezentační funkci (tkalcovské stavy, lisy na víno, jařma). Výklenkové plastiky, betlémové figurky nebo dětské hračky zastupují plastickou řezbu. Vedle formy lidové mělo řezbářství formu profesionální, řemeslnou nebo uměleckou; 2. práce ze štípu, představující vrchol lidových dřevařských technik. Při štípání masivu kmene lidoví výrobci užívali: a) rozštěp středový (poloměrný, radiální, *na rozkol*), který procházel podélně celým průměrem kmene přes dřevň a středovou osu; b) rozštěp tečnový (tangenciální, na desku, *na poblaň*), vedený podélně masivem kmene tečnově k letokruhům a rovnoběžně se středovou osou kmene; c) rozštěp šikmý, směřovaný podélně čtvrtkou kmene mimo středovou osu. Štípané d. se v minulosti užívalo všude. Nejjednodušší formu zastupuje štípání palivového dříví; následují další práce ze štípu: a) oplocení (hrazení) dvorů, zahrad a pastvin. Různé způsoby hrazení ze štípů se nejdéle uchovaly v Beskydech pod označením *hontkový* (Trojanovice), *dřínkový* (Rožnovsko) nebo *tynkový* plot (Těšínsko); b) užití v tradičním stavitelství. Ze štípaných kmenů, půlek, se roubil dům nejdéle v karpatské oblasti. Slabší štípaná jedlová nebo smrková kulatina sloužila k zastropení obytných nebo hospodářských prostor (chlívů, komor). Štípaných fošen a desek se v lidovém prostředí užívalo k bednění štítů (lomenic), zakrytí stropů, vyplnění stěn hospodářských budov (stodol, kůlen) nebo při konstrukci komunikačních staveb, lávek a dřevěných mostů. Ze štípaných desek se tesařskými technikami vyráběl také nábytek (lavice, police, postele, skříně). Štípaný stavební materiál ustupuje do pozadí od 16. stol. po rozšíření vodních pil a zejm. od 18. stol., kdy dochází ke snahám o racionální využívání lesního bohatství; c) základní střešní krytina v horských oblastech, tj. šindel štípaný z měkkého dřeva (jedle, smrk, borovice, lípa). Vyvážel se odtud do nižších poloh a užíval ke krytí panských, městských nebo církevních staveb. Do drážky (*výstruhu*) v silnější podélné straně šindele se vsadila tenčí zkosená hrana (*střela*) následujícího šindele, takže vznikla souvislá plocha. Užití šindelového konstrukčního principu při hotovení zásobních truhel, *súsků*, *škřichů*, je charakteristické pro oblast karpatské kultury (vých. Morava, těšínské Slezsko). Výzdoba rytím, plochou řezbou nebo vybarvením řadí tyto truhly mezi výrazné doklady

Výroba šindele. Valašsko, 20. stol.

lidového umění; d) výrobky z lubů (loubků), které využívaly štípatelnosti dřeva bukového, dubového, jívoového i jehličnatého (smrk). Z těchto tenkých pružných štípů různé délky a šířky se zhotovovaly pláště rozmanitých sít (*řític*) a odměrek (*mírek*, *čtvrtek*) nebo se vyplétaly opálky či jednoduchá lůžka (*prašťáky*); e) bednářské dílo, sestavené ze štípaných a dále opracovaných dílů (duh, dužinek), stažených dřevěnými (železnými) obručemi. Bednáři zpracovávali převážně dubové a jedlové dřevo, na obruče používali dub, břek (jeřáb), lísku, břizu nebo vrbu. Mezi jejich výrobky patřily různě veliké nádoby, hl. sudy (*bečky*), kádě, štoudve, vědra, konve, škopky, putny na vodu, ovoce a jiné materiály, fasky na sýr či povidla, díže na zadělávání chleba, máselnice, mírky na obilí. Bednářství náleželo mezi cechovně organizovaná řemesla, jednodušší výrobky zhotovovali v některých horských regionech neškolení domácí výrobci (Podřevnicko); f) kolářský výrobní sortiment, využívající podélné pružnosti a pevnosti hl. listnatého dřevěného štípu. Produkce zahrnuje všechno složitější hospodářské nářadí (oradla, brány), dopravní prostředky (vozy, trakaře, kolečka, ruční vozíky), nářadí na zpracování lnu a konojí (lámky, patírky) i drobnější nástroje (hrábě, vidle, lopaty, kosiska, žebře) a různé násady (*topora*). Kolářství mělo vedle profesionální řemeslné podoby také formu zlidovělou; g) drobné výrobky ze štípů, např. vybavení domácnosti (lžičníky, lopatky), hračky (truhličky, mlýnky, vozíky, holubičky) a votivní předměty (velikonoční křížky, kříže na stěnu). Zhotovovaly se formou domácí práce, typické pro některé

horské oblasti (Šumava, Hostýnské vrchy, Beskydy). Některé výrobky byly dále opracovány soustružením (*draxlováním*), např. solničky, mísy a misky (*okřínny*), hlavy ke kolům, střenky nožů, dýmky. Profesionálně vybavení soustružníci zhotovovali ze štípů daleko širší sortiment, např. bytové doplňky (garnýže, věšáky), součásti nábytku (nohy, ozdoby) a kuchyňské náčiní (války, paličky, máselnice, stoupy, dózy). Pokud se opracoval celý kmen (blok), soustružené výrobky po čase praskly; 3. práce z rámu, vytvořeného různými konstrukčními spoji. Byla záležitostí profesionálních sekerníků, tesařů a truhlářů. Lze rozlišit: a) rám tesařský, používaný při roubení srubu a jiných stavebních konstrukcích. Tesařské postupy (sloupek s drážkou, štípaný materiál, tesání a dlabání) se uplatnily i při hotovení jednoduchého nábytku; b) rám truhlářský (stolařský), užívaný při výrobě nábytku (spoj *na rybínu*, klížení, výplně, hoblování, řezaný materiál) a ve stavebním truhlářství (okna, dveře); 4. složitě dřevařské konstrukce, určené pro technické stavby (mlýny, pily, valchy, hamry, mandly). Byly dílem profesionálních sekerníků (mlynářů), tesařů a truhlářů a předpokládaly odborné znalosti z hydromechaniky. Nejsložitější dřevěné stroje představují důlní díla konstruovaná pro hornictví.

Lit.: V. V. Havelka: *Jaké dříví vykazuje lesník r. 1823 řemeslníkům lidovým*. ČL 28, 1928, s. 349–357; K. Langer: *Dřevo v domácké a lidové výrobě*. VL 2, 1949/50, s. 364–372; V. Bouček: *Minulost a přítomnost lidové výroby v Gottwaldovském kraji*. Gottwaldov 1957, s. 17–22; M. Janotka: *Samorosty v tradiční dřevařské výrobě*. ČL 48, 1961, s. 247–255; M. Janotka: *Příprava a užití štípaného dřeva v tradiční výrobě*. ČL 50, 1963, s. 152–163; M. Janotka: *Dřevo v tradiční rukodělné výrobě*. UR 1963, č. 6, s. 244–229; M. Janotka: *Dřevo v tradiční rukodělné výrobě*. MVP 5, 1967, s. 196–205; H. Šenfeldová: *Lidové techniky zdobení dřeva*. Praha 1984; K. Pavlišťík: *Domácká výroba dřevěného nářadí a náčiní na Podřevnicku*. Zlín 1993.

[mv]

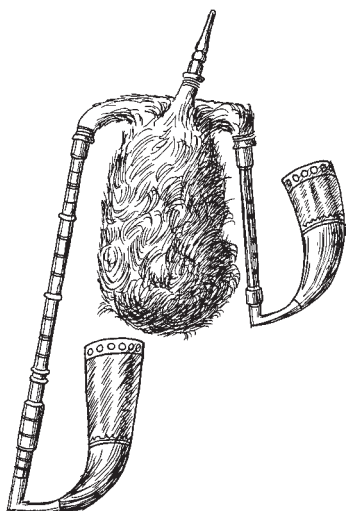
dudácká muzika viz sestavy nástrojů tradiční hudby

dudy, aerofon sestávající nejméně z jedné píšťaly s trvale napájeným plátkovým oscilátorem; napájení zajišťuje vzduchový zásobník, plněný dechem nebo měchovým dmychadlem, svíraný mezi paží a tělem hráče. Nejstarší evropský ikonografický doklad o existenci tohoto nástroje pochází z r. 1270 (literární prameny jsou mladší). Pravděpodobně od konce 12. stol. až do současnosti jsou d. trvale součástí instrumentáře všech

evropských národů, které je během doby přizpůsobovaly vlastním hudebním potřebám a měly pro ně i své vlastní různé názvy. Teprve ve 2. třetině 16. stol. se téměř v celé Evropě (kromě britských ostrovů, Francie a skandinávských zemí) ustálila nová pojmenování se společným kořenem, pocházejícím z názvu tureckého hoboovitého nástroje *dūdük*. Ve stejné době se na dnešních územích sev. Řecka, Bulharska, Čech, Moravy, celého Slezska, Slovenska a u Basků objevují další nová pojmenování s jiným společným kořenem, pocházejícím z arabského slova *gaita* (*gchaydcha*), jímž v tehdejší spisovné turečtině byly pojmenovány d. Oba nové názvy poměrně rychle vytlačily z Evropy většinu názvů místních, i když s některými jsou stále užívány paralelně (v těchto případech pravidelně označují konkrétní velikost nebo konstrukci nástroje). Tento jev úzce souvisí s obdobím největších tureckých výbojů v 1. třetině 16. stol. Již dávno existující evropské d. přijaly názvy zvukově (dūdük) nebo konstrukčně (*gaita*) podobných nástrojů tureckých. Jen v nynějším Maďarsku, které od 11. stol. bylo závislé na Cařihradu, je již ve 14. stol. literárně doložen název *gajda*. V č. zemích je z 13. stol. pojmenování *dud chori* (z lat.), pro 14. až počátek 16. stol. velmi frekventovaný název *kozyczye* a v 16. stol. *kořec*

(z lat. *chorus*). Pražský Paulus Paulirinius (asi 1413–1471) v díle *Tractatus de musica* (1460) uvádí d. s jednou melodickou a jednou bordunovou píšťalou pod záhadným názvem *ormfa*. Termín *dudy* je v Čechách poprvé doložen na konci 15. stol. Od r. 1550 až do konce 18. stol. se v českých literárních pramenech i v lidovém prostředí běžně vyskytují vedle sebe *dudy* i *kejdy* jako rovnocenné názvy pro tentýž nástroj, a to i v rámci jednoho regionu nebo díla (slovníky). Teprve na konci 18. stol. nastává pomalá diferenciace: v Čechách, na záp. a střední Moravě se více užívá názvu *dudy* (méně *kejdy*), na vých. Moravě (a na Slovensku) výhradně termínu *gajdy*. Vedle toho ještě existovala řada místních názvů, kterými byly často rozlišovány rozdíly v konstrukci, velikosti nebo ladění nástrojů: *kozel*, *kozlík*, *pukl*, *puklo*, *puklík*, *buklo*, *polský kozlík*, *velký kozel*, *německé dudy*, *fuky*, *bzíkalky*, *dudky brkavky*, *šutky*, *šotky*, *moldánky*, *mulitánky*, *kyjdy* atd. Německé obyvatelstvo č. zemí užívalo pro d. ponejvíce názvů *Dudlsook*, *Dodelsack*, *Sackpfeife*, *Bock*, *Bockpfeife*, ale také d. Někteří organologové odvozují vznik evropských d. od píšťaly s měchuřinou. Jde o staroindický nástroj *tiktirí*, jehož první ikonogram se objevuje v Evropě až 1360 a poslední 1529, tedy v období, kdy evropské d. měly již

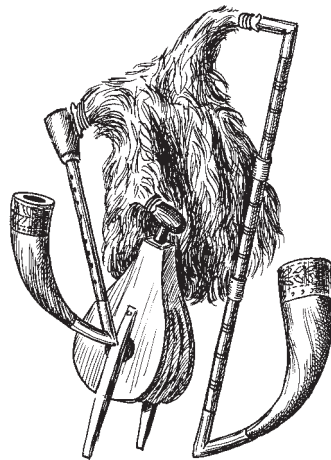
ustálenou koncepci i konstrukci a v hudebním instrumentáři byly pevně konstituovány. Podle ikonografických pramenů měla konstrukce d. v celé Evropě od 14. do 16. stol. ustálenou podobu. Muzikant tiskl jednou paží měch, který nafukoval ústy dřevěnou trubičkou. Z měchu vycházela jedna rovná, ponejvíce kónická melodická píšťala, na níž dudák většinou levou rukou ovládal vrchní prstové otvory (na rozdíl od praxe 19. a 20. stol.). Jednu nebo více rovných bordunových píšťal různých délek měl položeno na rameni tak, že trčely šikmo vzhůru. Podle ikonogramů se jedna nebo dvě bordunové píšťaly objevily kolem r. 1250 a třetí po r. 1370. Tyto píšťaly vydávaly s největší pravděpodobností základní tón, kvintu a oktávu. D. se tak přizpůsobily praxi bohoslužebního zpěvu, který byl do konce 11. stol. provozován v paralelních kvartách a kvintách (*organum*) nebo s dlouhým basovým (bordunovým) tónem. V lidovém prostředí se *organum* udržovalo i nadále a v některých oblastech se provozuje dosud. Tomu byly přizpůsobeny i další hudební nástroje: především *niněra*, ale také středověké *liry*, *rubeby* a *fiduly* a později *liry* da *braccio* s bordunovými strunami, vedenými vedle krku a průběžně drnkávanými palcem muzikanta. V ikonogramech z č. zemí se nachází pouze jediná výjimka z 1. čtvrtiny 16. stol.: d. s jedinou (melodickou) píšťalou. Teprve na přelomu 16. a 17. stol. se výroba a konstrukce d. v Evropě začala výrazně regionálně diferencovat. – Příčinou hlavní změny v konstrukci nástroje, která zasáhla téměř celou Evropu, bylo fyzicky namáhavé nafukování vzduchového zásobníku a obtížná délka bordunových píšťal, které byly až pětikrát delší než píšťala melodická. Zdá se, že řešení přišlo kolem r. 1600 ze záp. Francie. Nafukování zásobníku ústy bylo

Nafukovací dudy

nahrazeno měchovým dmychadlem ovládaným jednou paží a bordunové píšťaly byly zkráceny na principu renesančního racketu: meandrovitým vedením trubice píšťal. V té době se d. převážně vyskytovaly v lidovém hudebním instrumentáři. Avšak 18. stol. přineslo především ve Francii jejich renesanci i v tzv. vysokém umění. Byly pro ně skládány skladby, vyráběli je význační nástrojaři, hráli na ně virtuosově. Tato móda však zanikla již ve 2. třetině 18. stol. a d. se opět vrátily do lidového hudebního instrumentáře. Středověké, renesanční i barokní ikonografické prameny připouštějí jen minimální možnost určit, byl-li v píšťalách d. použit dvojitý, nebo jednoduchý plátek. Na počátku 21. stol. jsou d. s cylindrickými píšťalami a s jednoduchým plátkem rozšířeny hl. v oblasti vých., jihových., j. a střední Evropy. V minulosti se však také vyskytovaly ve Skandinávii a v Pobaltí. Jiný, stále používaný typ má v kónické melodické píšťale dvojplátek, avšak cylindrické bordunové píšťaly jsou osazeny jednoduchým plátkem. Takový nástroj je rozšířen především v záp. Evropě (Anglie, Skotsko, Irsko, Španělsko a francouzské Bretaňsko). České d. a moravské gajdy byly již od konce 18. stol. opatřeny dvěma píšťalami (melodickou a bordunovou) s jednoduchými plátky, přičemž bordunová píšťala byla zalomena tak, že visela přes rameno směrem k zemi nebo volně visela ze spodní strany vzduchového zásobníku před tělem dudáka. V Čechách je bordunová píšťala stále vybavena tzv. kratičem, meandrovitým zkrácením. Současné v č. zemích existovaly v 19. stol. d., jejichž vzduchový zásobník byl nafukován ústy, i d. s přídatným měchovým dmychadlem, které nakonec jednodušší typ vytlačily. Nafukovací vstup do vzduchového zásob-

níku byl opatřen jednoduchým koženým jednosměrným ventilem tak, aby jím vzduch nemohl při hře unikát. Tzv. české d. se tedy skládají ze čtyř hlavních částí: (1) z cylindrické melodické píšťaly opatřené sedmi prstovými otvory, (2) ze zásobního měchu, který má být zhotoven z kůže jednorozhodného kozla (nyní je většinou vyráběn z kůže vlčáka), do něhož se žene vzduch, (3) z měchového dmychadla, umístěného pod levou paží hráče, a (4) z cylindrické bordunové píšťaly, která vydává tón Es. Obě píšťaly jsou zakončeny nahoru ohnutými růžky z hovězího dobytka. Melodická píšťala umožňuje hru s tóny b, d¹, es¹, f¹, g¹, as¹, b¹, c². Poněvadž u ní chybí horní septima (d²), nevyskytuje se tento tón ani v dudáckých písních, které se pohybují většinou v rozsahu tónových možností melodické píšťaly. Dodržení tohoto nejrozšířenějšího *chodského ladění* d. bylo dáno především zručností jejich výrobců. V ostatních českých (Krušnohoří) a moravských (slovácké Hornácko, Valašsko) regionech bylo ladění d. většinou vyšší. Jako sólový nástroj měly d. až do 60. let 19. stol. dominantní úlohu v lidové hudbě č. zemí.

Dudy s dmychákem

Ikonografické prameny však dokazují, že již od poloviny 18. stol. se k nim ve vesnickém prostředí začaly postupně přidružovat i jiné hudební nástroje, především housle, což v polovině 19. stol. znamenalo na vých. Moravě přechod k hudební sestavě s vyloučením d. (pro jejich hudební strnulost). V oblasti j. a záp. Čech se však d. v souhře s jinými nástroji udržely v tzv. malé muzice až do 80. let 19. stol. Jednotliví staří dudáci a gajdoši se v Čechách a na Moravě (především na Brněnsku, Podluží a na Hornácku) vyskytovali ještě v posledním desetiletí 19. stol. O vzkříšení hry na d. v j. Čechách se na počátku 20. stol. zasloužil především Č. Zíbrt. V Čechách je

hra na d. udržována v mnoha amatérských a profesionálních souborech lidových písní a tanců. Ve Strakonících, tradičním centru dudácké hry, se každé dva roky koná mezinárodní dudácký festival, dílna a dudácké sympozium. V t. festivaly písní a tanců.

Lit.: Č. Zíbrt: *Hrály dudy*. Praha 1917; L. Rutte: *Poslední dudáci na Chodsku*. ČL 25, 1925, s. 164–170; A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930, s. 430, 488; J. Markl: *Dudy a dudáci*. České Budějovice 1962; J. Markl: *Česká dudácká hudba. Partitury Ludvíka Kuby*. Praha 1962; K. Vetterl: *Nejstarší zprávy o gajdoších na Valašsku*. ČL 50, 1963, s. 266–274; L. Rutte: *Gajdy a gajdošská tradice na Valašsku a Slovácku*. Strážnice 1964; J. Režný: *Lidové hudební nástroje v Čechách*. Praha 1975, s. 17–30; *Dudácká dílna 1990*. Sborník příspěvků. České Budějovice – Strakonice 1990; J. Režný: *Po stopách dudáků na Chebsku*. Cheb 1992; B. Garaj: *Gajdy a gajdošská tradice na Slovensku*. Bratislava 1995; P. Číp – J. Režný: *České dudy. Výroba, zdobení, ladění*. Strakonice – Zubří 1999.

[pk]

duch domu viz hospodářiček

duchovní píseň viz lidová duchovní píseň

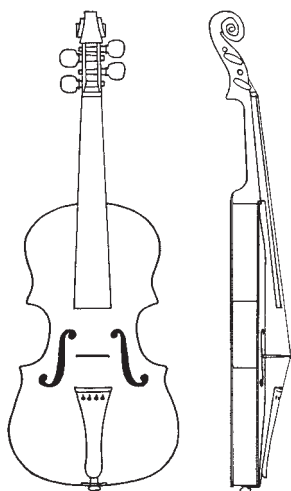
dům 1. zpravidla obytné stavení, budova; **2.** lidové označení vstupní prostory obydlí (síně) v jihozáp. a záp. Čechách. Izolinie rozšíření názvu síň/dům (*dum*, domeček), probíhající zhruba v linii Nové Hradky, Třeboň, Týn n. Vltavou, Milevsko, Milešov, Rosovice, Hostomice, Zdice, Karlova Ves, Rakovník, Mutějovice, dělí Čechy z tohoto pohledu na dvě části: lokality na východ od uvedené hranice se nacházejí v oblasti, kde se užívá výrazu síň. Název d. v Čechách neoznačuje prabuňku obydlí, kterou je v západoslovanském domě jizba (světnice), ale ujal se vlivem sousedství s německým d. v Bavorsku, kde se tato vstupní domová prostora v užším pruhu horních vých. Franků (táhnoucí se od Franckého lesa podél česko-německé státní hranice až k střední a dolní Šumavě) také často nazývá d. (*Haus*). Z vých. horních Franků tento výraz v německé podobě pronikl na Chebsko a na Šumavu, odkud se šířil i do českých sídel a překryl tu beze zbytku starý a obecně rozšířený název síň. V této expanzi dosáhl západního okraje středních Čech a v j. Čechách překročil střední a horní tok Vltavy. Ve styčném území se ukazuje, že název síň (popř. chodba aj.) je od poloviny 20. stol. na postupu západním směrem; označení d. pro síň se houževnatě drží zvl. u starší generace především na Chodsku a Plzeňsku ještě na konci 20. stol. Název d. ve významu síně je doložen ze 14. stol. Obdobné příklady je možné uvést

také např. z Lužice; 3. lidové označení půdy na Semilsku. V. t. dělnické obydlí, lidové stavitelství, maloměstský dům, občeje při stavbě domu, patrový dům, půdorys domu, regionální dobové formy lidového domu, středověký vesnický dům.

Lit.: V. Pražák: *K problematice vzniku jizby a síně v čs. obydlí a jejich vztahů k staroslovanskému a franskému domu*. ČL 52, 1965, s. 267–275; K. Bedal: *Ofen und Herd im Bauernhaus Nordostbayerns*. München 1970, s. 90–92; J. Vařeka: *Vesnická sídla, stavby, interiér*. In: JV-N, s. 30–31; J. Macek: *K sémantice středověkého domu a jeho vnitřního členění*. Husitský Tábor 10, 1988–91, s. 59–60. [jv]

dům smutku, obydlí, v němž zemřel člen rodiny a z něhož je vypravován pohřeb. Do d. s. přicházejí příbuzní a známí rozloučit se s umírajícím nebo již zemřelým. Nebožtíka vystavují v síni či ve světnici, někdy též na dvoře v otevřené rakvi, jejíž víko zatlučou až po příchodu kněze. Po pohřbu se v d. s. koná pohřební hostina. V tradičním pojetí byl d. s. dějištěm řady rituálů, směřujících k oklamání duše zemřelého. Ze strachu před jeho návratem se tu konala různá opatření. Rakev s mrtvolou se podávala otvorem ve stěně, který se vzápětí rychle zadržel nebo se ihned zabíjela stěna, u níž stála postel s umírajícím. Ve zvláštních případech, např. u sebevrahů, protahovali mrtvé tělo dírou vykopanou pod prahem domu. Ze stejných důvodů domácí lidé po vnesení rakve z d. s. nebo po návratu ze hřbitova převraceli v domě židle, přemísťovali předměty a přestěhovali nábytek. Stoličky a lavice, na nichž ležela mrtvola na dvoře, se ihned přirazily ke zdi pod okap a nesměly být po tři dny vneseny do světnice. Někde převraceli i saně a vozy (Strážnicko). V předkřesťanských dobách dokonce rozpojovali vůz, na němž mrtvola ležela. Podobný ochranný význam s cílem oklamat duši zemřelého mělo obrácení zástěr či celých šatů naruby po návratu ze hřbitova do d. s. a pohřební maskování u starých Slovanů. Očistný a ochranný význam mělo rovněž omývání nábytku odvarem z černobýlu, vykuřování světnice svěcenými bylinami (např. jalovcem) a vykrápění svěcenou vodou. Někde obcházeli kouty světnice s rozžatou svící, jinde štouchali palící do všech koutů v domě a volali: *Kde jsi? Tu jsi?* Když se nikdo neozval, měli domácí jistotu, že se duše zemřelého nevrátila. Rozšířené bylo přesvědčení, že zemřelý hospodář v bílém rubáši obchází až do svého pohřbení stavení a chlévy. V tyto dny proto lidé v d. s. pečlivě zakrývali všechna okna a v noci se střežili pohlédnout ven. V představě,

že si nebožtík přijde první noc po pohřbu lehnout do postele, v níž umřel, nebo že se třetího dne přijde napít, mu na stůl chystali sklenici s vodou (Brněnsko). Jinde dávali hned po návratu z pohřbu putnu s čerstvou vodou do síně. Týden po smrti rozsvěcovali v d. s. na stole či okně hromničku nebo misku s olejovým knůtkem, dokud nevyhořela. Obecně platilo dodržování klidu a ticha v d. s. až do pohřbu a nějaký čas po něm. Do 9 či 14 dnů (podle krajevých zvyklostí) se nesmělo v domě s ničím hýbat, bílit, práť apod. Odkládalo se i dělení šatstva mezi příbuznými, aby si nebožtík někoho k sobě nepřivolal. Panovala představa, že podle toho, kdo vkročí do d. s. jako první po vnesení mrtvolky, osoba jeho pohlaví a stárí z tohoto domu do roka zemře. [an]

Dünungeige

Dünungeige [něm.], tenké housličky – violinový nástroj užívaný do konce 19. stol. především německým obyvatelstvem Hřebečka k doprovodu Pläpp'nu při tanečních zábavách a svatbách. Na konci 19. stol., před jejich zánikem, na ně byl hrán pouze Großmuttertanz, a to jen jedenkrát během taneční zábavy. Vyráběly se tím nejjednodušším způsobem ze dřeva smrku, olše, javoru nebo topolu buď podomácku, nebo v dílnách vesnických tesařů, stolařů a kolářů. Jejich rozměry odpovídaly přibližně polovičním houslím klasického formátu. Tvar korpusu byl spíše eliptický, gambovitý, s plytkými bočními C výřezy, bez vystupujících růžků. Rovněž, neklenuťe desky většinou (po způsobu starých viol) nepřesahovaly nízké neohýbané luby, které pro usnadnění výroby byly vyřezány v jednom kuse z asi patnáctimilimetrové desky velikosti korpusu. Zvukové otvory tvaru f byly, jako většina na vesnici vyráběných smyčcových nástrojů, vyřezány obráceně. Krk byl zakončen jednoduchým náznakem

violinového šneku. Primitivní lukovité smyčce měly žíně napínané pomocí zubovíce a poutka na žabce.

Lit.: P. Kurfürst: *Untergangene Instrumente des Volksmusikinstrumentariums in den böhmischen Ländern (Handbaßl, Pläpp'n und Dünungeigen)*. ČMZM VS 64, 1979, s. 259–285; P. Kurfürst: *Poslední vývojová fáze smyčcové lry ve střední Evropě*. Strážnice 1986. [pk]

dupák, dupavá, dupavka, dupavec – párový tanec, jehož pojmenování je odvozeno od charakteristických podupů, pravidelně se opakujících v příslušných úsecích tance. Jeho další provedení záviselo na metroritmickém členění, které nebylo u různých tanců tohoto pojmenování jednotné. Existují 2/4 i 3/4 varianty d., objevoval se také jako tanec s proměnlivým taktem nebo tanec s proměnou taktu v kontrastním dílu. Nejstarší záznam d. pochází z guberniální sběratelské akce (1819); je opatřen poznámkou upozorňující na místo (v notové osnově označené), kde se od všech tancujících dvakrát nohou dupne. Tento pohybový motiv

Tanec dupák. Berounsko, Erben 1862, č. 471

se stal společným znakem všech zapsaných variant d. ve 2. polovině 19. a na počátku 20. stol. Jedná se o párový tanec prováděný v zavřeném kolovém držení s otáčením dvojice nebo vedle sebe bez otáčení. Dvojice postupovaly krokem polkovým (těž polka rejdovačka), pochodovým, sousedské a valčíku, někdy byla v záznamech rozlišována dynamika podupů (*ff* a *mf*). D. je tancem s částečně pevnou vazbou na hudební doprovod, neboť podupy nebyly prováděny libovolně, ale vždy na patřičném místě, dostatečně ilustrovaném rytmem doprovodné písně. D. se vyskytoval na Mladoboleslavsku, Berounsku, Hlinecku, Královéhradecku, Chrudimsku, Milevsku a Klatovsku. K udržení tradice d. přispěla také obliba některých jeho doprovodných písní (*Nevdávej se, má panenka, až ti bude sto let*).

Lit.: *České národní písně*. Praha 1825, č. 14; K. J. Erben: *Nápěvy prostonárodních písní českých*. Praha 1862, č. 471, 505; K. V. Adámek: *Tance lidové v okrese hlineckém*. ČL 6, 1897, s. 365; Č. Holas: *České národní písně a tance I–VI*. Praha 1908–1910, IV, č. 225, VI, č. 37; J. Michal a kol.: *Písně a tance z Hradecka*.

Hradec Králové 1959, s. 101, 124; D. Stavělová: *Lidové tance v guberniálním sběru z roku 1819*. Praha 1996, s. 41–42. [ds]

duše, základní představa animismu, která se stala podstatnou součástí všech světových náboženství. Představa vznikla na raném stupni kulturního vývoje lidstva, pravděpodobně pozorováním a vnímáním takových jevů, jako je stín, dech, spánek, sen, zrcadlový obraz, ozvěna, halucinace, smrt apod. Připisování d. kosmickým tělesům, rostlinám, zvířatům i neživým věcem vedlo k demonizaci přírody. Prvotní představy o d. prošly složitým vývojem od antropomorfních představ přes starověké filozofické myšlení až ke křesťanskému pojetí d. jako jemné a nehmotné substance, přetrvávající smrt, jako duchovního principu, který je nositelem lidské vůle a myšlení. Etymologická souvislost d. s dechem vedla k pojetí d. jako oživujícího základu těla (*vypustit, vdechnout duši*). – V lidové tradici se lze setkat s představou d. jakožto dvojníka, související se starou vírou, podle níž byl odraz člověka ve vodní hladině, v zrcadle či na obraze považován za jeho ducha a byla mu připisována samostatná existence. Víra v posmrtný život duší, které po opuštění těla žijí dále na jiném místě, dala podnět ke kultu předků (manismus), který se velmi rozvinul zvl. v prostředí křesťanské Evropy. Pro jiné oblasti (jihových. Asie a vých. Středomoří) je charakteristická víra ve stěhování duší (metempsychóza) a s ní spojené představy o převtělování. Podle předkřesťanských představ žily duše zemřelých předků i na onom světě ve spojení se svými blízkými, staraly se o ně a určovaly jejich osudy. Proto bylo třeba je uctívat a získávat jejich přízeň obřady, dary a obětmi. – Křesťanství přineslo myšlenku rozdělení světa živých a mrtvých a nastolilo koncepci nesmrtelné d., dané člověku Bohem při jeho narození a směřující k posmrtné spáse. Po smrti se měla d. odebrat do věčné radosti v ráji, do trestu v pekle nebo do očištění. Rozšířené bylo přesvědčení, že duše některých provinilců si odpykávají očištění na různých místech na zemi (v suku povřísel, v praskajícím ohni, pod okapem, kamenem), odkud se dají vysvobodit různými úkony (rozvázáním uzlu, vyřknutím určitého slova, stejné myšlenky). Časté jsou pověry o bludných duších, které za trest těkají tak dlouho, dokud je někdo nevyvobodí (pořekadlo *chodí jako bludná duše*). Představa posmrtného záhrobního života v lidové tradici souvisela s dualismem, podle něhož mohla d. po smrti přijmout různou, i hmotnou podobu, aby uplatnila na světě svou vůli nebo aby se dožadovala uspokojení materiálních potřeb

(hlad, zima) a citových či jiných nároků vůči pozůstalým. – Lidová tradice znala mnoho prostředků, jimiž se mělo zabránit tomu, aby d. našla cestu domů, vymáhala různé pozornosti, strašila a obtěžovala pozůstalé (revenant). Také duše nebožtíků, kteří nebyli pohřbeni řádným způsobem, nenacházely po smrti pokoj. Odraz těchto představ lze nalézt ve folklorních podáních (*bludičky, slibky, světloňoši*). – Zvláštní formou spojování s dušemi mrtvých byla nekromantie, spočívající v evokaci astrálních obrazů zemřelých osob a pěstovaná ve všech kulturách. Na jejím základě vznikl spiritismus, rozšířený po celých Čechách i na Moravě. – Za sídlo d. se považoval hrudník. D. mohla opustit tělo také ve spánku. Obecně rozšířené bylo přesvědčení, že po smrti vychází d. z těla ústy, nejčastěji v podobě ptáka (dobrá jako bílá holubice, zlá jako havran), že se zdržuje ve stromech a rostlinách. Věřilo se, že dokud není nebožtík pohřben (resp. dokud není vynesena rakev z domu nebo hozena první hrouda do hrobu), zdržuje se d. v jeho blízkosti. – D. byla v lidových představách ztotožňována se svědomím nebo s osobou (*neviděl jsem živé duše*). Vztah k d. se projevuje v řadě úsloví: kdo někoho miluje, *duši by s ním rozdělil*; kdo cestuje po hrbolaté cestě, je mu *jako když z něj duši vytřeše*; komu je dobře, *má duši v pěti*; komu zle, *má duši na jazyku*; kdo nejví známky života, je *jako bez duše*; kdo má strach, je *v něm malá dušička*.

Lit.: J. J. Hanuš: *Bájeslovní kalendář slovan-ský*. Praha 1860; J. Máchal: *Nákres slovan-ského bájesloví*. Praha 1891; F. Bartoš: *Duše dle názorův a představ lidových*. In: Deset rozprav lidopisných. Olomouc 1906, s. 53–55; L. Niederle: *Život starých Slovanů II/1*. Praha 1916; A. Tomíček: *Víra v duchy na Litomyšlsku*. Česká Třebová 1926; O. Pertold: *Pověra a pověřivost*. Praha 1956. [an]

Dušičky, Památka zesnulých – svátek památky zemřelých (v římskokatolickém církevním kalendáři 2. 11.). Tento den ustanovil 998 opat Odilo ve francouzském Cluny k uctívání památky významných zemřelých členů řádu sv. Benedikta v místních klášte-rech, odkud pronikl do ostatních západních zemí. D. jsou slaveny na památku zemřelých v očištění, jejichž tresty lze (podle článků katolické víry o společenství svatých) zmírnit nebo zrušit modlitbou, mší a milosrdnými skutky. V tento den se proto konají zádušní mše svaté (rekviem) a společné modlitby na hřbitovech. Svátek D. byl spojen s obyčejovými projevy, odvozenými ze starších způsobů uctívání zemřelých předků. V jejich základu byla víra v posmrtný život a představa o ochranném nebo škodlivém

vlivu zemřelých, které je třeba si naklonit přinášením obětí. Předvečer svátku D. se slavil v rodinném kruhu tichým vzpomínáním a modlitbami za zemřelé členy rodiny. Podle lidové víry se duše předků navracely v noci z 1. na 2. 11. ke svým blízkým. Proto se pro ně ponechávaly na stole zbytky dušičkové večeře (dřívě hl. kaše) a lidé popíjeli studené mléko nebo se jím postříkávali, aby zmírnili muka duší v očištění. Po celou noc nechávali v oknech hořet svíce a později lampy, místo olejem naplněné máslem nebo sádlem k ochlazení trpících duší. Obecně rozšířeným obyčejem bylo rozdávání zvláštního dušičkového pečiva žebrákům, dětem a sociálně slabým. Nazývalo se *dušičky, boží kosti, kosti svatých, caletky* (v Čechách), mělo tvar zkřížených tyčinek a peklo se z bílé mouky. Místo rohlíků se jedlo v době D. ještě za 1. republiky, a to i ve velkých městech. Na D. bývaly běžné hromadné modlitby žebráků za klid zemřelých v chrámových předstěnách, kam jim hospodyně (např. na Slovácku) přinášely koledu za mrtvé: mouku, pečivo, kaši, slaninu, sušené ovoce a později i peníze. Rozdávání almuženy chudým se konalo také o svátku Všech svatých (1. 11.). Hoštění a obdarovávání v tyto listopadové dny bylo nejen projevem křesťanského milosrdenství, ale souviselo s představou, že žebřáci a děti jsou poslové, nadaní schopností zprostředkovat kontakt mezi pozemským a nebeským světem, popř. že přímo zosobňují duše zemřelých. Průvodním jevem svátku D. je úprava a výzdoba hrobů spojená s pálením svíček. Zdobení hrobů bývalo zvl. na venkově velmi prosté (obkládaly se hl. drnem). Výzdoba květinami a věnci se obecně rozšířila až po 1. světové válce.

Lit.: A. Navrátilová: *Svátky Všech svatých a Dušiček v české lidové tradici*. In: Světci v lidové tradici. Uherské Hradiště 1995, s. 207–216. [an]

duvaj viz dvojsmyk

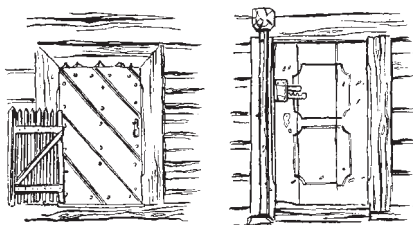
Dvanáct měsíčků, pohádka z okruhu příběhů o dívce-sirotkovi pronásledované macechou, v evropské tradici poměrně vzácná. V Čechách vešla ve známost podle verze B. Němcové, která její výchozí tvar zapsala na záp. Slovensku. Macecha posílá v zimě dívku postupně do lesa za nesplnitelnými úkoly: natrhat fialky, jahody, jablka. V zasněženém lese spatří dívka dvanáct mužů sedících okolo ohně a poprosí je o pomoc. Vládce příslušného měsíce změní vždy na chvíli počasí, aby dívka mohla uložený úkol splnit. Macecha s vlastní dcerou posléze v lese zahynou. Text je znám z české literatury (*Exemplář mistra Klareta*, 1366) v trochu

jednodušší osnově (*Jahody v zimě*), zato bližší obecnému evropskému typu s motivem *chvála března*, jak je obsažen ve druhé povídce pátého dne v italské renesanční sbírce G. Basileho (kolem 1575–1632) *Pentameron*. K. J. Erben uvedl svým překladem pohádky D. m. do české tradice její slovinskou verzi.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): AaTh 403B; Tille I, s. 460; Dvořák 4653x; K. Dvořák: *Nejstarší české pohádky*. Praha 1976, s. 109–111.

[dk]

dveře, otvor umožňující vstup do uzavřeného prostoru a zajištění pohyblivou deskou, která slouží k bezpečnosti a tepelné izolaci; též název této desky. Běžným materiálem d. je od nejstarších dob dřevo. Vedle jedno- a dvoukřídlových d. se v tradiční architektuře vyskytují i d. příčně dělené, tzv. půlené či půlové, jejichž horní polovina měla funkci okna, zatímco spodní část zamezovala přístupu drůbeže do domu (Polabí). Staré d. byly široké a nízké (výška 160–180 cm). Vzácně se dochovaly archaické typy d., otáčející se kuželovitými čepy v dlabech prahu a v nadpraží, popř. v dřevěné objímce; udržely se nejdéle u d. špýcharů, salaší nebo vrat kolen a stodol. Mladší typy d. se otáčejí na kovaných závěsech pohybuje se v kovových háčích, jež jsou zapuštěny buď do dřevěných veřejí, nebo přímo do kamenného ostění (portálu). Ve slohové i lidové architektuře se již od středověku lze setkat s d. rámovými (výplňovými) a svlakovými. Zatímco rámové d. se skládají z rámu vyplněného deskami, svlakové tvoří svíse sražená prkna zpevněná z rubu zpravidla dvěma svlaky. Líc svlakových d. může být hladký a nezdobený, nebo je pobit prkénky tvořícími různý rastr, někdy dokonce shodný se skládáním lomenice (Korouhev 1778). Podle městských barokních vzorů se z prkének vytvářely geometrické obrazce. Řemeslníci prkénka přibíjeli kovanými hřeby, jejichž kulaté hlavičky přispívají k obohacení estetického dojmu. – V 19. stol. jsou časté svlakové d. s výplněmi a falešným rámem v líci. Objevují se i jednokřídlé d., na nichž falešná přírazná lišta v ose (příraznice) imituje d. dvoukřídlé. – Vlivem městského prostředí se začínají v 19. stol. prosazovat pravouhlé dvoukřídlé d. s nadsvětlíkem v kamenném portálu namísto jednokřídlých, často půlkruhově ukončených. Zdobené d. jsou téměř výhradně vázány na zděné stavby (např. Haná), zatímco u roubených jsou vzácné. Ne všechny zděné rolnické usedlosti však měly zdobené d. – Součástí d. bývá jednoduché, v zámožnějším prostředí

Dveře obytné a hospodářské stavby – špýcharu. Chrudimsko

i bohatě tvarované kování, různé druhy zámků, závor, petlic, klik, kovaných držadel a klepadel. – D. uvnitř obytného stavení se místý v zámožnějších usedlostech v 18. a 19. stol. malovaly podobně jako nábytek. V městském, ale i v majetnějším venkovském prostředí se hl. z 19. stol. zachovaly vstupní d. členěné výplněmi s bohatou řezbou nebo různým skládáním profilovaných prken (např. do motivu půlsunce); zvl. vynikají d. klasicistní. Na přelomu 19. a 20. stol. ve venkovském prostředí zdomácnují městské slohové d. novorenesanční a secesní. – Svislé části dřevěného rámu, na němž jsou upevněna křídla d., se nazývají veřeje (zárubeň, futro) a jsou spojeny překladem. Stěna nad překladem či obloukem se nazývá nadpraží (supraporta). Kamenný překlad i kamenná ostění bývají v lidovém stavitelství někdy zdobeny jednoduchým geometrickým, popř. rostlinným ornamentem. Vstupní portály jsou zvl. bohaté v kamenických oblastech (sev. a záp. Čechy). Některé z nich (Turnovsko, Liberecko, Novopacko, Lužické hory ad.) jsou pravými skvosty lidového kamenického umění, přičemž nejhonosnější upoutávají pozdně barokním, rokokovým a klasicistním tvaroslovím 18. a 19. stol. Součástí vstupního portálu bývá hlavní klenák (klínovitě přitěsaný kámen kleněbního oblouku či překladu), zdobený leto počtem, reliéfem, číslem domu, iniciálami stavebníka apod. – Jsou-li d. na obou stranách členěny stejně (výplňové d. světnic), nazývají se oboustranně pravé, jsou-li členěny jen na jedné straně, a na druhé jsou hladké nebo jednoduše obložené prkny, nazývají se jednostranně pravé. – Před vstupní d. do síně, komor a chlévů se na léto vsazovaly nízké branky z planěk, aby zabránily vstupu drůbeže. Staré d. se nahrazují novými z palubek, prosklenými d. apod. – D. mají významnou roli také ve zvykosloví: zavírání d. při cestě pro nevěstu, popř. po oddavkách, psaní iniciál K+M+B a leto počtu tříkrálovou svěcenou křídou na d. do stavení a do chléva, kreslení muří nohy na venkovní d., aby mūra netlačila, zavěšování svatoduš-

ních lipových větviček vedle d., zadržování kamene zv. pata ke d. aj.; řada obyčejů je spojena s prahem. – Velké d. se nazývají vrata; uzavírá se jimi vjezd do usedlosti, stodoly, kolny apod. Bývají dřevěná, jedno- nebo dvoukřídlá a jsou podobné konstrukce jako d.; nejčastější je rámová samonosná konstrukce pobitá v líci prkny (někdy i ve dvou vrstvách), přičemž vnější mívá i zdobné skládání. U stodol se spíše ojediněle objevují trámové výztuže na líci stěny, aby při svazu obilí nedocházelo ke ztrátě zrna zachycováním klásků o konstrukci otevřených vrat (Chebsko, Podorlicko). Okrajový sloupek (točna), na kterém se vrata otáčejí, je dole usazen ve hnízdě vyhloubeném ve špalku nebo v kameni a nahoře v nadpraží (u novějších vrat jsou točny opatřeny ocelovými trny). Vjezdová vrata vynikají hl. v bohatších vesnicích a městečkách výzdobou, vytvořenou na dřevěné výplni skládáním prken do geometrických obrazců; ojediněle se také vrata malovala (Mazelov na jihočeských Blatech). Ve vratech bývají vyřiznuta dvířka pro pěší, pokud není samostatný vchod. Od poslední třetiny 20. stol. se dřevěná vrata začala nahrazovat kovovými. – Domy v městské zástavbě, ale také bočně orientované domy na venkově, do jejichž dvorů se vjíždí průjezdem, bývají mnohdy dokladem místní umělecké truhlářské práce. Zvl. vynikají městská klasicistní domovní vrata zdobená celoplošně nebo jen v horní části sluncovým motivem či jinými dekorativními prvky (kosočtverce a jiné obrazce vytvářené profilovanými prkny). U zámožnějších usedlostí se vzácně objevují i bohatě zdobená vrata jako přímý import z městských dílen (Pomezí u Svitav). – Vrata podobně jako d. byla ve starším období nebarevná, v 19. stol. pod vlivem měst jednobarevná (obvykle hnědá, okrová nebo zelená), na přelomu 19. a 20. stol. i dvoubarevná (okrová a hnědá i jiné barevné kombinace). V Širokém Dolu na Poličsku je k r. 1881 doložena naturalistická barevnost vyřezávaných květin v kořenáči. – Vrata se objevují i v lidových rčeních (*smrt tluče na vrata; kouká jako tele na nová vrata*). V. t. brána.

Lit.: K. V. Adámek: *Lid na Hlínecku*. Praha 1900, s. 6–8; F. Teplý: *Kamen „pata“ u domovních dveří*. ČL 27, 1927, s. 287–288; J. R. Bečák – J. Zbořil: *Zlidovělá řemesla*. In: *Lidové umění na Hané*. Velký Týnec u Olomouce 1941, s. 348–354; L. Petráňová – J. Petráň: *Středověká lexikografie k názvosloví domu a jeho příslušenství*. Husitský Tábor 10, 1988–91, s. 35; D. Líbal – D. Junek a kol.: *Klasicistní domovní vrata v Poličce*. Polička 1994; D. Junek: *Dveře a vrata na Poličsku v 19. století*. Polička 1998. [jv]

dvojsmyk, označení ostinátního rytmického doprovodu smyčcových nástrojů, tzv. konter (houslových či violových), a většinou i basy v lidové taneční hudbě. Rytmizace těchto nástrojů probíhá ve 2/4, méně často ve 4/4 taktu na smyk dolů a nahoru. Odtud je právě odvozeno slovo *dvojsmyk*. Každý smyk kontrášů váže zpravidla dvě rytmické hodnoty se synkopickými přízvuky na sudých dobách. Smyčec je obvykle silně tlačěn po celou dobu na struny. V č. zemích se tento způsob doprovodu objevuje pouze na vých. Moravě, hojný je na Slovensku, v Maďarsku a v Rumusku. Slovenští hudeci jej místy nazývají *duvaj*, maďarští *diívó* (názvy zřejmě onomatopoické jako třeba *estam*). V jednotlivých oblastech má své zvláštnosti v závislosti na tanečním projevu, který však zároveň ovlivňuje. Rozdílly jsou v tempu i v časovém trvání jednotlivých duvajových dob. Ale zásadně platí, že liché doby jsou nepřizvučné, kdežto sudé přizvučné, a že doby sudé jsou zpravidla delší než doby liché. Navíc bývá ještě někdy mírně prodloužována celá druhá část taktu, takže vzniká zvláštní brzděný, *kulhavý* rytmus, který lze zařadit do systému zv. *aksak*. Notace 2/4 duvaje dvěma dvojičkami legatovanými osmin s akcenty na sudých dobách, jak ji na Moravě uplatnili M. Zeman (1854–1919) u hudeců velických (Slovácko 1889), L. Janáček u hudeců strážnických (Slovácko 1892) nebo H. Bím u hudeců popovských (Valašsko 1913), je tedy jen schematická. Přesné poměry, jež často nelze zafixovat běžnou notací, je možné zjistit jedině objektivním měřením, které bylo zatím nejpodrobněji provedeno D. Holým u hudeců na Horňácku (Slovácko) při doprovodu tance sedlácká. Poměr první a druhé části taktu vychází v průměru jako 12:13. U čtyř interpretů je patrné, že v první části se poměr první a druhé duvajové doby blíží poměru 1:3 (statistický průměr vychází 1:2,8) a v druhé části, která je delší, triolovému poměru 1:2 (přesně 1:2,2). Rozdíl v délce mezi první a druhou částí taktu není způsoben sudými přízvuknými dobami (ty se naopak časově zhruba kryjí), nýbrž je dán nestejným trváním lichých nepřizvučných dob. Po stránce harmonické převažuje melodické vedení hlasů, u konter ve dvojzvucích. Zešikmení kobylky ani odlišné ladění některých strun, umožňující akordický způsob hry jednotlivých kontrášů, není z Moravy doloženo, zatímco v ostatních vyjmenovaných zemích se vyskytuje.

Lit.: E. Comişel: *Cursul de Folklor*. Notiuni de polifonie și armonie populară. Conservatorul „Ciprian Porumbescu“. București 1964, s. 29; G. Martin: *Considerations sur l'analyse*

des relations entre la danse et la musique de danse populaire. Studia Musicologia Academiae Scientiarum Hungaricae 7, 1965, s. 320–321; D. Holý: *Probleme der Entwicklung und des Stils der Volksmusik*. In: Volkstümliche Tanzmusik auf der mährischen Seite der Weißen Karpaten. Brno 1969, s. 164–175; D. Holý: *Aksakový rytmus na Moravě*. OM 1970, s. 294–299; A. Elscheková – O. Elschek: *Úvod do štúdia slovenskej ľudovej hudby*. Bratislava 1996, s. 190–206, 2. vyd.; J. Vysloužil: *Alois Hába a Studijní sdružení Velká*. NR 5, 1995, s. 185, 188. [dh]

dvojtanec, označení pro spojení dvou tanců rozdílného taktu a tempa, jejichž doprovodné nápěvy jsou zpravidla melodicky příbuzné. Forma d. se vyvinula zařazením některých lidových tanců do repertoáru společenského tance v období národního obrození. Novotvary d. v rámci repertoáru národně společenských tanců přispěly ke zpestření tanečních zábav a byly schopny prodloužit jednotlivé taneční túry tak, jak to vyžadovala pravidla tance nové společnosti. Vzorem pro d. bylo pravděpodobně spojení rejdiváka s rejdivačkou. Další dvojici tanců podvojného metra byly dvě varianty hulána. Jeho varianta v 3/8 taktu z Rychnovska byla nazývána hulánka a poukazovala na spojení rychlé dvoudobé varianty s podobnou variantou třídobou. Původní forma třídobého tance se však v zápisu z Choceradska zachovala jako samostatný tanec v 6/8 taktu a tančila se *na dva kroky* podobně jako další třídobé dvoukročky. V lidovém prostředí docházelo nejen ke spojování tanců s melodicky příbuznými doprovody, jako byly např. tance oves a zahrádník (*Když jsem jel do Prahy pro hrách; Šel zahrádník do zahrady s motykou*), ale také k libovolnému sdružování tanců či jejich pořadí, řízených na taneční zábavě místními zvyklostmi. Oba druhy tanců měly rozdílné názvy a řazení obou částí. Název oves byl častý na Hané, hrášek na luhačovickém Zálesí, šátková v Líšni. Tanec jatelina z Valašska byl dokonce trojtancem.

Lit.: K. J. Erben: *Prostonárodní české písně a říkadla*. Praha 1862–64; F. Bartoš: *Národní písně moravské v nově nasbírané*. Brno 1889; J. Vycpálek: *České tance*. ČL 1, 1892, s. 132–137; 2, 1893, s. 662; J. Vycpálek: *České národní tance*. Praha 1921, s. 99; J. N. Polášek – A. Kubeša: *Valašské písničky*. B. m. 1939; L. Mátlová: *Hanácké tance z Tovačovska*. Praha 1954; Z. Jelínková: *Figurální tance z Valašskokloboucka*. Gottwaldov 1977; Z. Jelínková: *Horácké tance z Telečska, Třešticka a Dačicka*. Jihlava 1977; Z. Jelínková: *Lidové tance z Velkomeziříčska*. Třebíč 1980; V. Socha: *Lidové tance na Lašsku II*. B. m. r., s. 80–82, 84–87. [hl+ds]

dvorec viz dvůr

dvůr 1. zpravidla nekryté prostranství u domu nebo uprostřed usedlosti, sloužící ke komunikaci, hospodářskému provozu a jako pracovní prostor. Nář. se nazývá *dvořiště*, zdrob. dvoreček, dvorek. Na d. se podle potřeby skladovaly zemědělské produkty, nářadí, stály tam vozy a pohybovala se tam hospodářská zvířata. Bývá na něm umístěn přívod vody, studna, hnojště se záchodem, drobné objekty jako holubník, váha, chlívky, event. i louže pro husy a kachny. Podobně jako zápraží také část d. mohla být zpevněna kameny. D. bývá obvykle uzavřen budovami, ohrazen zídka či plotem. Do rolnického d. se vjíždí bránou (vraty) nebo průjezdem, a to obvykle průčelní stranou z návsi či cesty, je-li průjezdný, pak také zadní bránou nebo stodolou z humna. V horských oblastech a podhůřích (Valašsko) se vyskytuje otevřený d. volně přístupný. Místy (Krušné hory) se d. u stavení ani nevytvořil, u volarského domu je malý d. zastřešen. Na moravsko-slovenském pomezí existovaly ještě v 1. polovině 20. stol. společné dvory, které jsou zastoupeny zvl. na Slovensku. Vznikaly po rozpadu velkorodiny při dělení usedlosti, kdy ženatí příslušníci rodiny budovali samostatná obydlí v otcovském hospodářství. – Z hlediska zástavby d., která je základním kritériem jeho klasifikace, se rozlišují nepravidelné a pravidelné typy d. K nepravidelným náleží hromadný (shlukový) d., u něhož obydlí, chlěvy, stodola a další objekty tvoří samostatné stavby, jež jsou volně rozestaveny v dvorovém prostranství, popř. i mimo ně. Jestliže některé budovy stojí vedle sebe, bývá takový d. označován jako skupinový. Nepravidelné typy d. se vyskytují hl. v horských oblastech, kde často nebývají ani ohrazeny. – K pravidelným typům náleží d. párový (paralelní), jenž se vyznačuje souběžnou zástavbou obytného a hospodářského traktu; obě budovy bývají obvykle štíty orientovány ke komunikaci, stodola stojí na konci humna (ojediněle v j. Čechách a na j. Moravě). Jestliže obytný dům a hospodářské stavby ohraničují d. ze dvou přilehlých stran, vzniká dvoustranný d. Hospodářská budova leží v tomto případě v menší nebo větší vzdálenosti v pravoúhlém směru od obydlí. Dvoustranný d. bývá vázaný spíše sociálně, nikoliv geograficky, a je tedy obecně rozšířený. Vyskytuje se ve dvou variantách, ve štítové a okapové orientaci obytné budovy. Pokud je dům s hospodářskou budovou v úhlu konstrukčně propojen, jedná se o d. úhlový (hákový,

elkový), přičemž u štítově orientovaných domů vzniká pravý úhel v zadní části d., u okapové orientace v jeho přední části; i tato půdorysná forma d. převládá u menších usedlostí. – Trojstranný d. se vyskytuje ve třech variantách. První představuje d., jehož obytná část je orientována štítově; špýchar, resp. výměnek a hospodářské budovy jsou umístěny rovnoběžně s domem a také volně ohraničují (nejčastěji stodolou) zadní část dvorového prostranství. Zpředu usedlost uzavírá ohradní zeď s bránou. Pokud jsou jednotlivé objekty od sebe různě vzdáleny, jde o volnou formu, jestliže se v nárožích dotýkají, jedná se o pevnou formu trojstranného d. Další dvě varianty vznikají u usedlostí s okapovou zástavbou. U jedné z nich je d. otevřen z boční strany, u druhé není zastavěn zadní prostor směřující do humna. Také tyto dvě varianty se objevují v pevné i volné formě. Trojstranný d. je charakteristický pro střední rolnické usedlosti a nachází se na většině území č. zemí. – Trojboký d. je rovněž obestavěn ze tří stran, avšak budovy jsou v úhlech konstrukčně propojené. U štítové orientace domu má tento d. půdorys ve tvaru podkovy, jejíž nezastavěná, ale hrazená část s vjezdem směřuje k návsi či ke komunikaci; druhá varianta se vyznačuje otevřenou podélnou stranou v podobě písmene C, kterou obvykle uzavírá zeď sousedního stavení; třetí varianta, spojená s okapovou zástavbou, má půdorysný tvar písmene U. Jádra výskytu této formy d. leží hl. v j. Čechách

a na j. Moravě. – Čtyřstranný d. se opět vyskytuje s volnější nebo pevnou zástavbou, uzavírající d. ze všech čtyř stran; u pevného čtyřstranného d. se budovy na nárožích dotýkají (Chebsko, částečně Českomoravská vrchovina a jinde). – Vývojově nejmladší formu představuje čtyřboký d., který je zcela uzavřen obytnými a hospodářskými budovami; vjezd do takového d. je možný jen průjezdem. Tato vyspělá forma d. se v 19. stol. šířila od dolní Šumavy k Novohradským vrchům a místy zasahuje až na jihočeská Blata, dále je rozšířena v okolí Hlinska, Poličky, Lanškrouna, Svitav, Moravské Třebové, v jižní části Dražanské vrchoviny a severně, západně a jihozápadně od Nového Jičína. Výskyt čtyřbokého d. se částečně překrývá s územím osídleným německým etnikem. U roubených usedlostí je tento d. v severových. Čechách nápadně malých rozměrů a většinu jeho plochy pokrývá hnojště. – V celkovém vývoji d. se projevuje tendence od nepravidelných forem k pravidelným typům a od otevřených či polootevřených k uzavřeným formám. Tendenci k uzavírání d. lze pozorovat od 18. stol. Variabilita dvorových typů nepochybně přispěla k výraznějšímu vymezení regionálních a místních forem lidového domu. Jednotlivé typy a formy d. souvisejí s geografickými a hospodářskými podmínkami, charakterem osídlení a způsobem vyměření půdy, působením panských vzorů a dalšími okolnostmi. Velikost d. zpravi-

dla odpovídá velikosti rolnické usedlosti. Kouty d. nebo uličky mezi jednotlivými budovami mají místy vlastní názvy (např. polouzavřený prostor v pravém úhlu mezi chlévem a stodolou se na Třeboňsku a Doudlebsku nazývá *záchutně* či *zákouteň*, na Písecku a Netolicku *záhata*). D. se pravidelně každou sobotu a v předvečer svátku pečlivě uklízel a zametal. – S kolektivizací české vesnice, kdy rolnické usedlosti si převážně zachovaly jen obytnou funkci, se postupně měnil i charakter d. Tradiční hospodářský provoz byl rušen a d. s výjimkou zadní části, vyhrazené drubeži, se leckde proměnil v travnatou plochu, event. v okrasnou zahrádku. V usedlostech zabraných státními statky nebo jednotným zemědělským družstvem byly dvory devastovány; 2. velký selský, častěji panský nebo církevní statek. Známý je též pojem *obecní d.*, *poplužní d.*, tj. statek provozovaný vrchností ve vlastní režii (odtud rčení *drzé čelo lepší než poplužní dvůr*). V Čechách ve středověku majitelé tzv. svobodného d., kteří nepodléhali vrchnosti a měli určité výsady, se nazývali dvořáci (dvořák je buď svobodný sedlák hospodařící na dvorci, nebo naopak člověk pracující v hospodářském d., nář. *dvořan*); 3. sídlo šlechtice nebo panovníka, jeho družiny a nejvyšších úřadů; též označení této družiny; 4. součást názvů měst (Dvůr Králové, Králův Dvůr) a vesnic (Dvorce, Dvorec, Dvoreček, Dvorcečky, Dvorek, Dvory, Dvořiště). – Od slova d. je také odvozeno substantivum *dvorec* ve významu větší zemědělské usedlosti.

Lit.: *Hornácko*. Brno 1966, s. 137–140; J. Vařeka – V. Pražák: *K otázce vzniku úhlového domu na jižní Moravě*. JM 10, 1974, s. 79–87; J. Vařeka: *Příspěvek k vývoji dvora na Moravském Valašsku (věnováno památce univ. prof. dr. Karla Chotka)*. In: Moravsko-slovenské vztahy v lidové kultuře. Sborník Valašského muzea v přírodě v Rožnově p. Radhoštěm. Ostrava 1974, s. 19–25; J. Vařeka: *Historicko-etnografické aspekty vývoje rolnického dvora na území ČSSR*. Národopisné informácie 1985, č. 2, s. 28–38.

[ap + jv]

dýmkařství, rukodělná výroba dýmek. Jako specializované městské cechovní řemeslo se objevuje v 16. a 17. stol. v souvislosti s kouřením tabáku, který byl do Evropy dovážen z Nového světa. Starší kouření léčivých nebo omamných látek je doloženo nálezy kuřáckých potřeb v neolitických stavbách (Švýcarsko) nebo zprávami antických autorů. Kouření z dýmek bylo známo také u Keltů. Novodobé kouření tabáku se na evropský kontinent rozšířilo z Anglie, kde vznikly i první dýmkařské dílny. V č. zemích se kouření tabáku ujalo za třicetileté války.

Na venkově ke kouření sloužily často různé náhražky, např. sušené bukové a ořechové listy, pýr, mařinka vonná. Pašovaný tabák dováželi formani. V 18. stol. bylo na venkově kouření dýmky výsadou ženatých mužů, sedláků. Často kouřili vojáci, kteří tabák dostávali na příděl během vojenské služby. Na konci 19. stol. kouřily na Valašsku dýmku také starší provdané ženy, svobodné dívky jen tajně. Po 1. světové válce se kouření dýmky stalo společensky méněcenné; u mladé generace zvítězilo kouření cigaret. – První hliněné dýmky, užívané v Anglii, byly amerického původu. Koncem 16. stol. proniká výroba dýmek z Anglie přes Holandsko do ostatní Evropy, kde se zformovalo několik výrobních center v Německu, na Slovensku, v Uhrách a ve Středomoří. V Čechách se střediskem d. stala Proseč (Chrudimsko). Řemeslná výroba je zde doložena ve 2. polovině 18. stol., její zprůmyslnění vedlo ve 20. stol. ke vzniku továrny. Na Moravě byla střediskem d. Kelč, kde svého vrcholu dosáhlo v 60. letech 19. stol. Kelčské d. mělo charakter domácí výroby, kterou organizovali místní podnikatelé. Většina produkce byla určena na vývoz, hl. do Polska a na Slovensko. 1895 byla pro dýmkařské učně založena v Kelči pokračovací škola. Úpadek d. v Kelči nastal kolem 1. světové války, trvalé oživení nepřinesla ani poválečná modernizace výroby. Formu rukodělné domácí výroby mělo také d. na j. Valašsku a Podřevnicku (Malenovice, Zlín, Vizovice, Hrobice), na Žinkovsku a jinde. – Nejstarší dýmky měly podobu štíhlé trubice, která se na jednom konci nádobkovitě rozšiřovala. 1689 vídeňský lékař J. J. Vicarius vložil mezi hlavičku dýmky a trubici (*troubel*, *treстка*) tzv. mokváček (*odlévák*), v němž se zadržovala přebytečná vlhkost (*močka*). – Podle materiálu lze dýmky rozdělit na: a) dýmky keramické (hliněné, porcelánové), jejichž výroba se rozšířila v Anglii, Holandsku (Gouda) a na středním Slovensku, zejm. v Banské Štiavnici (*šemničky*, *štiavníčky*). Kónicky rozevřené hliněné dýmky (*čibuky*), zhotovované v maďarském Debrecínu, se exportovaly do Orientu. V č. zemích se výroba hliněných dýmek rozvinula v některých hrnčářských oblastech, ale nedosáhla vyšší úrovně. Porcelánové dýmky s malovaným dekorem (lovecké a milostné scény, panovníci) byly dílem továren v Durynsku a záp. Čechách; b) dýmky z mořské pěny, pův. dovážené ze Středomoří (Levanta). V 18. stol. se vyráběly také v Německu (Norimberk) a dalších evropských zemích (Rakousko, Francie). Byly opatřeny bohatou řezbou, ozdobným kováním a jantarovým náustkem. Původní surovina se často nahrazovala levnějším materiálem; c) dýmky dřevěné, patřící k nejstarším.

Užívalo se dřeva listnatých stromů (bříza, ořech, hrušeň, višně), ale nejkvalitnější surovinou byl kořen vřesu bílého (*bruyère*), který se dovážel ze Středomoří. Tyto dýmky se nevyPALOVALY, proto se dovnitř nemuselo vkládat kování (plechování). Z babyky a ořechu zhotovovali dýmky v Německu. Proslulé byly výrobky z Ulmu (*ulmovky*), opatřené stříbrným kováním. V č. zemích (Kelč) se vyráběly dřevěné dýmky z domácích materiálů (olše, bříza) i z dovážené švédské (kamenné) břízy a bruyéru. Dovozy hl. ze Saska organizovali obchodníci, domácí surovinu získávali výrobci v nejbližším okolí, po vyčerpání zdrojů ze vzdálenějších oblastí (Valašsko, Slovensko). Z jalovcového dřeva se dýmky zhotovovaly v Hrobicích na Vizovicu. – Při výrobě dýmkař používal nástroje na opracování dřeva, jako řezací stolič, dvojmužnou rámovou (*šrákovou*) pilu, úzkou rámovou pilu, vrtací soustruh (*drexl*), dláta různých tvarů (na soustruhování), nože, rašple; k nářadí na opracování kovových součástí dýmky patřily nůžky na plech, kovadlina, kladívka, pilníky, kleště. Pracovalo se s různými chemikáliemi, které sloužily k povrchové úpravě dřeva a při montáži kovových součástí. Moderní výroba po 1. světové válce zavedla obráběcí stroje (pásová pila, soustruh na obrábění a vrtání). – Výrobci pracovali doma v obytných místnostech za pomoci členů rodiny. Očištěné dřevěné *hrče* (Kelč) rozřezali na pláty (*fleky*), olšové vařili ve vodě nebo páře. Tvar dýmky obkreslili na plástech, vyřezali pilkou a obřezali nožem (*fajkovcem*). Dále se polotovar postruhoval,

vrtal, škrabal škrabákem, plechoval, sušil a opatřil kutím, které se náležitě osazovalo. Vedle toho se hlavička dýmky zdobila řezbou (figurální a zvířecí motivy, monogramy, letopočty). *Vybíjané fajky* (intarzované perletí) vyráběli na Valašsku dýmkaři M. Tkadleček (1824–1905) z Nového Hrozenkova a J. Randýsek (1882–1955) z Hrubé Lhoty. Jednoduché nezdobené dýmky domácích výrobců na Podřevnicku (Hrobice) se řezaly ostrým nožem (*křivákem*), k propalování a protahování *trésky* (otvoru v troubeli) sloužil drát. – Obliba určitých druhů dýmek vedla k jejich typizaci a normalizaci. V Kelči se vyráběly hl. dva druhy: krkovky z jednoho kusu dřeva (*baňky*, *šemničky*, *mostky*) a obkusky (*šteky*) složené z hlavičky a odléváku (*tenké*, *hladké*, *plné*, *hadovky*, *znojenské*). Prodejní cena se řídila druhem, velikostí a dokonalostí práce. Před 1. světovou válkou se prodávala krkovka za 4–5, obkuska za 10–12 korun, po válce se cena pohybovala od 26 do 120 Kč. – Výrobci z Podřevnicka své zboží distribuovali formou podomního obchodu po hostincích a vinárnách. Za Rakouska se dostali s dýmkami (*vizovjanky*, *hrobičanky*, *krkošky*) do Vídně, Budapešti, Krakova; procházeli celé Čechy včetně Prahy. Výrobky prodávali po 3–5 krejcarech, po 1. světové válce za 1 Kč a po 2. světové válce za 5 korun. – Dýmky a kuřácké potřeby se objevují na uměleckých dílech a stávají se předmětem sběratelského zájmu. Zařízení dílny dýmkaře J. Plesníka z Bystřice p. Hostýnem bylo nainstalováno ve Valašském muzeu v přírodě v Rožnově p. Radhoštěm (1972).

ven z domu, nebo do síně. D. byl obvykle štěrbinový otvor, nebo měl sloupkovité ostění a světlost větší, než je síla trámu. D. situovaný ve štítové nebo okapové stěně domu býval vždy mezi dvojicí oken nad nimi, což je charakteristické spíše pro Čechy (rovněž pro alpské země) a také pro města, zatímco v karpatské oblasti d. odváděl kouř zpravidla do síně štěrbinou nad dveřmi či nad pecí pod stropem, nebo ven otvorem v nádvorní stěně. U městských staveb za d. někde považovali naddveřní světlík hlavního vstupu domu do průchodní síně či mázhau-su, protože pův. sloužil k odvádění kouře z ohniště, popř. dýmovodů z jiných místností domu. – D. ve významu zařízení k odvádění kouře se skládal z lapače dýmu, dýmovodu a z vyústění obvykle v půdním prostoru. Lapač tvaru pravidelného nebo kónicky se zužujícího hranolu býval vždy před ústím pece nad ohništěm (anebo nad ohništěm krbu), nacházejícím se v jizbě nebo v síni či v kuchyni. Dýmovod byl buď vertikální, nebo šikmý, odvádějící kouř obvykle z jizby do síňového dřílu domu (tam se volně rozplynul nezaklopenou částí do půdního prostoru, anebo vyústil do vertikálního dýmovodu či do prostoru pod komínem). Vyústění d. nad stropním záklopem v podstřešním prostoru se nazývá píčka: byla z plochých kamenů obklopujících otvor ze tří stran i shora (někdy bývá vyzděna). Chránila tak střechu před případnými jiskrami v dýmu. Z půdy dým odcházel krytinou a otvorem buď v bedně

štítu, nebo ve vikýři okapového spádu střechy. Tento otvor se též nazýval d. – Vlivem požárových rádu Marie Terezie (1751) a Josefa II. (1785) docházelo i ke kombinacím prvků d. (otevřený lapač kouře, vertikální dýmovod v jizbě) s komínem (zděné těleso odvádějící kouř nad střechu), častěji však k nahrazování d. zděnými komíny od 18. stol. Konstrukce d. se obvykle skládala z dřevěného rámu (hranolky o šířce 7–10 cm) vyplátaného proutím a omazaného hlinou, nebo z desek. Lapač dýmu býval jednou stranou upevněn k tělu pece a druhá byla buď zavěšena na háku visícím ze stropu, nebo se opírala o trám zv. mandrholec, procházející kuchyní rovnoběžně s čelem pece, anebo byla v rohu podepřena sloupkem. Podle tereziánského požárního rádu bylo nutné čtvrtletně technický stav d. kontrolovat a znovu jej vymazávat. Známé jsou dýmniky se šikmým dýmovodem, jejichž lapač byl sestaven ze zdobených kachlí. Při nahrazování ohnišť kuchyňskými kamny (17.–20. stol.) se odstraňovaly lapače dýmu, avšak dýmovody se často ponechávaly a napojovaly na nové, uzavřené topeniště. Z něho pak vizuálně nekontrolované plameny pronikaly daleko do dýmovodu a někdy ještě píčkou ke střešní krytině a způsobovaly četné požáry. V. t. komín, svícení.

Lit.: V. Pražák: *Vývojové epochy a stupně topenišť v českých a slovenských lidových obydlích*. ČL 18, 1966, s. 263–271; J. Langer: *Protipožární zařízení a vývoj lidového domu na Těšínsku*. NA 18,

Na počátku 70. let 20. stol. byla otevřena expozice dýmek v Západomoravském muzeu v Třebíči.

Lit.: E. Domlupil: *Pojednání o domácích výrobcích lidu valašského II. Dýmky a obušky perletí vybíjené*. SMSVM 3, 1899, č. 4, s. 62–65; A. Svěrák: *Dýmkařství v Kelči*. NVal 2, 1931, s. 170–175; J. Žíla: *Poslední dýmkař na Podřevnicku*. Podř. 4, 1948, s. 66–67; J. Pomahač: *O dýmkách, kouření a kuřácích na Žinkovsku*. Naše vlast 5, 1957, s. 182; J. Maliva: *Kelečské dýmky*. ZKVÚG 2, 1958, s. 114–117; J. Uhlíř: *Dýmky*. Třebíč b. r. [1971]; J. Ország-Vranecký: *Dýmkařství na východní Moravě*. Rožnov p. Radhoštěm 1972; V. Nálevka: *Z historie dýmek*. UŘ 1979, č. 3, s. 64–65. [mv]

dýmnik, otvor nebo zařízení k odvádění kouře z topeniště nebo z místnosti s ohništěm. Název je od slov *dýmiti*, *dým*, nář. *zní koch*, *komín*, *kozub*. Otvor odváděl kouř z dýmné jizby, v níž byla pec s ohništěm umístěným před jejím ústím; dým z obou topenišť odcházel volně do prostoru, kde se soustředil v husté vrstvě pod stropem. Odtud unikal dým z místnosti, a to buď

1981, s. 263–271; DHKI/1, s. 362–373; J. Langer: *Příspěvek k typologii topenišť*. AH 12, 1987, s. 233–243; J. Škabrada: *K charakteru výstavby vesnického domu 16. a 17. století v Čechách*. In: *Vesnický dům v 16. a 17. století*. Praha 1992, s. 138–167; J. Langer: *Co mohou prozradit lidové stavby. Lidové stavební tradice v severozápadních Karpatech a jejich kulturní funkce*. Rožnov p. Radhoštěm 1997. [jlg]

džbán, dutá nádoba sloužící ke krátkodobému uchování tekutin a k pití; obecně rozšířený, ale tvarově variabilní typ nádoby s vydutým tělem, užším hrdlem (někdy s hubičkou nebo výlevkou) a jedním uchem. Podle tvaru výdutě (hruškovitá, soudkovitá, kulovitá) a hrdla (trychtýřovitě, válcovitě) vytváří osm základních tvarových variant. V lidovém prostředí se vyskytuje hl. d. keramický. Technicky i výtvarně patří k vrcholným projevům hrnčářského řemesla a je měřítkem zdatnosti výrobce, dílny i výrobního okruhu. Od 18. stol. se v lidovém prostředí užívaly džbány i z jiných keramických střeptů a dalších materiálů (sklo, obecný kov). – K vytvoření d. jako morfologického a funkčního typu došlo ve středověku. Ve 14. a 15. stol. je možno zachytit všechny prototypy, které se později uplatňují v tradiční lidové kultuře. Nejstarším datovaným výrobkem, zařaditelným do oblasti lidové hrnčiny, je d. Š. Nemazala z Berouna (1577). Na přelomu 17. a 18. stol. vznikly charakteristické džbány z hrnčářské dílny českotřebovského J. Pivoňky (1663–1724). Mají bílé nástěpí a bohatý vyškrabovaný dekor (cechovní emblémy, figurální výjev), s nímž koresponduje obsáhlejší text. Vedle reprezentačních zakázkových kusů (hl. cechovních) většina džbánů z produkce hrnčářů plnila ryze praktické funkce a nesla minimální výzdobu. Nejjednodušší byly výrobky rezné (neglazované) a černé, zakuřované. Koncem 19. stol. lze předpokládat ve střední zemědělské usedlosti 4–6 džbánů. – Fajánsové džbány z produkce novokřtěnců (habánů), usazených na j. Moravě, se objevují na konci 16. stol. Šlo o luxusní zboží určené vyšším společenským vrstvám. Džbány mají charakteristický kulovitý (méně soudkovitý) tvar, střídmy rostlinný dekor v barvách vysokého ohně, často dataci. Hrdlo je opatřeno cínovou montáží víčka. Nejstarší novokřtěnský d. nese v roce 1592. Do lidového prostředí se fajánsové džbány, už jako práce moravských a západoslovenských džbánkařů, dostávají od počátku 18. stol. Mění se morfologicky i z hlediska dekoru. Převažuje hruškovitý nebo soudkovitý tvar, dekor se inspirovuje náboženskými

motivy (postavy světců a světic, mariologické a christologické výjevy), objevují se pracovní a žánrové scény z lidového života (d. O. Polacha 1714), cechovní a heraldická symbolika, architektura (modrý d. J. Sokola 1740), obligátní jsou zoomorfí a florální motivy. Výzdoba v různé míře reaguje na stylové předlohy manufakturní (hl. z Holíčce na záp. Slovensku). – Kameninové džbány byly importovány ze Saska a z Lužice (Mužakov). Výrobky ze slezské Boleslavi se v Čechách rozšířily natolik, že byly považovány za domácí výrobky. Označovaly se jako *pražské* džbány nebo *buncláky* (Bunzlau). Charakterizoval je plasticky pojatý dekor a kontrast světlé nalepované výzdoby na tmavém (hnědém) podkladu. Dovážely se asi do konce 19. stol. – V 2. polovině 19. stol. je keramická rukodělná produkce postupně nahrazována lacnějším manufakturním a továrním zbožím. V moravském prostředí se masově rozšířily bělinové džbány z olomučanské továrny (Blanensko). Podle stereotypního rostlinného dekoru s motivem stolisté růže nebo vinné révy je lze přesně identifikovat. Výroba trvala do počátku 20. stol. Odlišný dekor (inkrustace) zdobil kameninové džbány z východomoravských Rajnochovic. Využíval kontrastu hnědé a bílé, motivicky se omezoval na jméno majitele nebo jeho iniciály, zasazené do jednoduchého květinového rámce. – Vedle levného porcelánu se ve 2. polovině 19. stol. rozšiřuje užití

výrobků z nekeramických materiálů, jako je sklo či smaltovaný plech. Tvar skleněných a plechových džbánů korespondoval s tvarem keramického d., ale užití bylo omezeno možnostmi materiálu. Zatímco skleněné džbány sloužily hl. při stolování, plechové výrobky byly určeny k dennímu praktickému použití. – D. spolu s mísou plnil v lidové domácnosti také reprezentační funkci. V jejich výzdobě se uplatňují všechny druhy dekorů, nechybí datace a nápisy se vztahem k majiteli. Projevují se na nich individuální požadavky zákazníka, protože byly zhotovovány na objednávku. – Reprezentační funkce dominuje u džbánů cechovních. Plastický nebo malířský dekor zpodobňoval symboly řemesla, uváděla se jména představených cechu, letopočet a další údaje. Proto d. náleží k významným památkám z cechovního majetku. Nejstarší hrnčínové cechovní džbány pocházejí z 2. poloviny 17. stol. (fajánsové jsou mladší). – V lidovém prostředí se lze setkat s některými specifickými tvary džbánů. Velmi úzké hrdlo měl chladicí d. (*kubaňa*, *plucar*, *krčák*), aby uchoval tekutinu dlouho v chladném stavu. Nezdobené rezné nebo zakuřované výrobky sloužily k dopravě vody na pole. Kulovitý nebo soudkovitý tvar a úzké hrdlo měla i *baňka*. V domácnosti sloužila zpravidla k uschování lihovin, ale na poutních místech do ní nabírali věřící léčivou vodu. Baňky vyráběné hrnčírů v Bystřici p. Hostýnem byly ozdobeny reliéfem Panny

Marie Hostýnské. Specifické funkce měl d. kouzelný (fexovní), jenž umožňoval pít jen z určité polohy. Obličejový d. s výzdobou v podobě lidské tváře byl typický pro německé jazykové oblasti. Jako novodobá inovace z přelomu 19. a 20. stol. se objevuje mezi pracemi A. Žitného (1836–1914) z Halenkovic u Napajedel. V 18. stol. se do lidového hrnčířství dostávají *čutory*, cestovní láhve na alkohol kulatého nebo hranolovitého tvaru. V t. džbánkařství.

Lit.: V. Scheufler: *Lidové hrnčířství v českých zemích*. Praha 1972, s. 31–32, 45; K. Černohorský: *Moravská lidová keramika*. Praha b. r. [1941]; M. Válka: *Rajnochovická keramika*. Kroměříž 1981; V. Vondruška – V. Koprivová – T. Grulich: *Domácí kuchyňské nářadí, nádobí a náčiní*. ESMR I, s. 11–14; J. Pajer – K. Severin: *Hrnčář Jirík Pivoňka z České Třebové*. In: *Z minulosti Českořebovska*. Česká Třebová 1988, s. 4–18. [mv]

džbánkařství, řemeslná výroba fajánsového nádobí. Vyvinulo se na počátku 18. stol. z novokřtěnských (habánských) tradic. Pro-

ces zlidovění počal koncem 17. stol., kdy se habánští fajanséři ze záp. Slovenska počali stěhovat zpět na Moravu, kterou museli z náboženských důvodů opustit po bitvě na Bílé hoře. Džbánkařská výrobní střediska byla rozeseta po celé Moravě. První džbánkaři jsou doloženi ve Ždánicích, Bučovicích a Nových Hvězdicích, nejvíce dílen pracovalo ve Vyškově, další mistři se uvádějí v Olomouci, Šternberku, Valašském Meziříčí a na záp. Moravě (Velká Bíteš, Oslavany). Dobou rozkvětu d. byl konec 18. stol., kdy na Moravě pracovalo více než sto dílen. V Čechách se džbánkařské řemeslo ujalo jen nepatrně až ve 2. polovině 18. stol. (Čáslav, Nové Dvory u Kutné Hory). Rozšířily se tu importy z Moravy, Rakouska nebo žitavské fajánse s charakteristickou světlezelenou glazurou a sytým zeleným dekorem, konturovaným burelem. Ve 2. polovině 19. stol. vlivem konkurence továrně vyráběných bělin a kameniny d. až na malé výjimky zaniklo. Snahy obnovit rukodělnou výrobu fajansí ve 20. stol. vedly ke kopírování starších vzorů nebo k úpadku. – Výrobky

džbánkařů sloužily hl. jako sváteční stolní nádoby (mísy, džbány). Dekor opírající se o pozdně habánskou motiviku podléhal vývoji. Původní výzdobu v barvách vysokého ohně (žlutá, zelená, modrá a manganová) nahradil monochromní modrý dekor (vliv holandského Delftu). Od konce 18. stol. se barevná škála rozšířila s použitím různých (muflových) barev nízkého ohně. Objevuje se bohatý dekor po celé ploše nádoby, zvl. u cechovních džbánů a reprezentačních výrobků na objednávku. Oblíbené byly náboženské motivy, pracovní scény, žánrové výjevy z lidového života, květinový dekor. Projevuje se vliv dobových stylových prvků (rokaj, německé květy, šinoazerie). Slohový úpadek nastává ve 2. polovině 19. století. V t. džbán, fajáns.

Lit.: K. Černohorský: *Moravská lidová keramika*. Praha b. r. [1941]; H. Landsfeld: *Lidové hrnčířství a džbánkařství*. Praha 1950; M. Novotná: *Hrnčířství a kamnářství ve Svatce*. VNŠČ 1960, č. 2, s. 10–13; V. Šujan: *Moravské lidové fajánse*. Brno 1982; J. Pajer: *Novokřtělci na Moravě*. Slov. 39, 1997, s. 9–23. [mv]

E

efeméra viz fáma

Egerland viz Chebsko

ekologie folkloru, odvětví folkloristiky sledující vztahy mezi nositelem (interpretem) folkloru a prostředím, tj. vším, co podmiňuje folklorní proces, působí na život folkloru v přirozené situaci a jako živý dynamický systém, závislý na lidské tvořivosti, jej ovlivňuje při různých příležitostech či v ucelených společenských jednotkách (např. rodina, vesnice, region). Cílem e. f. je poznání mechanismů života folkloru a jeho životních podmínek, specifického vztahu mezi interpretem a posluchači, objasnění průběhu tradování folklorních jevů z hlediska psychologického a sociologického. K nejlepším moderním českým pracím z této oblasti patří monografie o hlučínském pohádkáři J. Smolkovi či o zpěvačce M. Procházkové ze Strážnice. Než byla ekologie ve folkloristice jasně aplikována, používalo se sousloví *biologie folkloru*. Jestliže v evropském měřítku převažuje názor, že slovo *ekologie* zavedl do folkloristiky A. van Gennep (1873–1957), pak v českých podmínkách tak učinil nezávisle na něm V. Úlehla, vědomě se přitom hlásící k folkloristickým studiím akademického malíře L. Kuby. Jako rostlinný ekolog světového jména Úlehla této metody plodně

využil zvl. v oblasti studia lidové písně. Protože si však nositelů folkloru různí sběratelé v rozličné míře všímali už dříve, bývají počátky studia e. f. poněkud anachronicky promítány už do 19. stol. Naproti tomu kulturní ekologie (rozpracovávající neoevolutonistický přístup zaměřený na studium vzniku, vývoje a fungování socio-kulturních systémů v kontextu jejich vztahu k okolnímu prostředí), jejíž vznik spadá do 30. let 20. stol., bývá charakterizována jako americká škola rozvíjená teprve od 60. let. Samo slovo ekologie uvedl do moderní vědecké literatury v r. 1866 německý biolog E. Haeckel (1834–1919) jako nauku o vztazích mezi organismy a prostředím. V t. variační proces.

Lit.: L. Kuba: *Píseň národní. Pokus vystihnout její podstatu, povahu a význam s hlediska uměleckého a všelidského*. Praha 1923, s. 9; V. Úlehla: *Živá píseň*. Praha 1949, s. 207–277 aj.; A. Satke: *Hlučínský pohádkář Josef Smolka*. Ostrava 1958; O. Sirovátka: *Úloha interpretace ve folklóru*. SN 23, 1975, s. 41–54; O. Sirovátka: *Sociální kontext folklorní komunikace*. SIS 11, 1976, s. 329–335; M. Leščák – O. Sirovátka: *Folklor a folkloristika*. Bratislava 1982, s. 44, 46, 58, 67–70 aj.; D. Holý: *Mudrosloví primáše Jožky Kubíka*. Praha 1984; J. Pajer: *Marie Procházková (1886–1986), zpěvačka ze Strážnice*. Praha 1986; J. Pajer: *Svět lidové písně*. Strážnice 1989. [dh]

elektrofony viz hudební nástroje

elita [z franc.], to nejlepší, výkvět, skupina lidí s vynikajícími vlastnostmi a schopnostmi; část etnika nebo jiného společenského celku, která má v daném společenství výsadní postavení, mocenské nebo jiné pravomoci a je povolána ke specifickým, společností vysoce hodnoceným činnostem. V každé společnosti je e. vymezována poněkud odlišným způsobem, na základě kulturní orientace, stupně a charakteru dělby práce a jiných rysů společenského uspořádání. Složitěji strukturované společnosti mívají více typů elit. Každá z nich plní odlišnou úlohu (v oblasti moci, vzdělání, kultury, náboženství ad.). Chování příslušníků e. má zpravidla podstatný vliv na vývoj celého společenství, ve kterém působí.

Lit.: O. Gasset: *Der Ausfand der Massen*. Stuttgart 1947; H. D. Lasswell – D. Lerner – C. E. Rothwell: *The Comparative Study of Elites*. Stanford 1952; U. Jaeggi: *Die gesellschaftliche Elite. Eine Studie zum Problem der sozialen Macht*. Bern – Stuttgart 1960; Ch. W. Mills: *Mocenská elita*. Praha 1966; J. Scott: *The Sociology of elites I-III*. Aldershot 1990; B. Geist: *Sociologický slovník*. Praha 1992, s. 77–78; M. Jódli: *Teorie elity a problém elity. Příspěvek k dějinám a problematice politické sociologie*. Praha 1994. [zu]

emigrace viz migrace